

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Гринчак Маргарита Олексіївна

УДК 94(477) «17/19»

**ПРОМИСЛОВА БУРЖУАЗІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЇЇ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВИМОГ У II ПОЛОВИНІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Пушкін Віктор Юхимович,

кандидат історичних наук, професор

Дніпропетровськ – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 Стан наукової розробки проблеми, її джерельна база та методологія дослідження.....	12
1.1 Історіографія проблеми.....	12
1.2 Аналіз джерел	46
1.3. Методологічні основи дослідження.....	56
РОЗДІЛ 2 Формування промислової буржуазії Півдня України у пореформений період.....	63
2.1 Економічний розвиток Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.	63
2.2 Соціальні та національні джерела формування великої промислової буржуазії на Півдні України	71
2.3 Іноземний капітал у промисловості південного регіону.....	84
2.4 Соціальний портрет промисловця Півдня України.....	90
2.5 Основні напрямки та особливості діяльності з'їзду гірничопромисловців Півдня	93
РОЗДІЛ 3 Характерні особливості верстви великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній	114
3.1 Залежність підприємців від держави та ставлення до них у суспільстві.....	114
3.2 Благодійна діяльність підприємців Півдня України.....	124
РОЗДІЛ 4. Трансформація економічних та соціальних вимог промислової буржуазії Півдня України у суспільно-політичні.....	144
4.1 Економічні вимоги промисловців південноукраїнських губерній.....	144
4.2 Суспільно-політична позиція промисловців південного регіону в кінці XIX – на початку XX сторіччя.....	152
ВИСНОВКИ.....	187
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	194
ДОДАТКИ.....	233

ВСТУП

В останні десятиріччя в Україні відкрилися нові можливості для розширення проблематики історичних досліджень. Увага вчених зосереджена на проблемах, які раніше були на периферії наукових і суспільних інтересів або вивчення яких мало заідеологізований характер. До них відносимо історію великої промислової буржуазії України, яка перетворилася на початку ХХ сторіччя в економічно панівний клас суспільства.

Актуальність цього дисертаційного дослідження визначається історичною вагомістю сучасних процесів становлення й розвитку вітчизняного підприємництва, необхідністю вивчення сутності функціонування приватного капіталу. Пострадянські реформи в Україні, орієнтовані на формування ринкової економіки, супроводжуються пошуками адекватної духовної і соціально-культурної основи для капіталістичного господарства, характерного для нього типу підприємництва й статусу в суспільстві. Подібні процеси відбувалися у світовій історії і раніше.

Так, у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століть також спостерігався перехід до капіталістичних відносин і формування нового суспільного класу – буржуазії. В якій би країні не проходив процес становлення буржуазії, повсюди їй доводилося зіштовхуватися з необхідністю розв'язувати для себе однакові завдання – визначати форми співіснування з іншими структурними елементами суспільства, умови взаємин з державними інститутами, співвідноситися з існуючими в цьому суспільстві морально-етичними і культурними нормами. Як правило, розв'язання цих проблем було для підприємців нелегким завданням. Через це, надзвичайно важливим є вивчення власне обставин, за яких відбувалося становлення класу буржуазії у різних країнах, і особливо в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Саме тут цей процес у багатьох аспектах можна вважати незавершеним, бо відсутня єдина, чітко сформульована політика щодо захисту власних інтересів і тактики діяльності представників ділових кіл.

Через тривалий час на цих територіях, що належать сьогодні різним державам, відбувається формування нової економічної еліти, але при цьому майже не враховуються специфічні риси українського суспільства. Тому з'ясування шляхів, небезпек і особливостей становлення буржуазії, джерел нагромадження капіталу тощо в суспільствах перехідного періоду є науково актуальним.

Бурхливий розвиток промисловості на величезній території між Дніпром і Доном в II половині XIX сторіччя супроводжувався швидкими темпами формування і становлення нових класів капіталістичного суспільства – буржуазії і пролетаріату. Системний підхід до вивчення цього процесу передбачає дослідження його структурних частин. В історіографії певні досягнення у вивченні історії промисловості та пролетаріату є, проте майже поза увагою дослідників залишилася історія промислової буржуазії регіону.

Використання дореволюційного досвіду в умовах переходу до ринкової економіки можливе з огляду на те, що вивчення історичних особистостей підприємців, їхньої діяльності в економічній, діловій та соціальній сферах необхідне з метою виокремлення найбільш ефективних форм і методів роботи промислових підприємств.

Актуальність дослідження визначається також тим, що тривалий час діяльність підприємців минулого була представлена епізодично та виключно в негативному аспекті. Люди, які будували фабрики й заводи, залізничні й судноплавні компанії, банки й магазини, створювали навчальні заклади й лікарні, книжкові видавництва й газети, музеї й театри, та інше, що становило зміст і вигляд капіталістичного суспільства в дореволюційній Росії, а після Жовтневої революції послужило основою подальшого розвитку країни, були надовго піддані забуттю, викреслені з історії. “Забутий клас” – так назвав свою книгу про російську буржуазію, опубліковану в 1959 р., американський історик В. Білл [446].

Особливий інтерес викликає процес виникнення, становлення і розвитку класу, в руках якого були головні важелі управління та контролю

капіталістичного господарського механізму. Безумовно важливим є аналіз виробничої діяльності, а також національних, соціально-психологічних, сімейних, релігійних рис окремих груп і конкретних представників великої буржуазії, які очолювали комерційні банки, акціонерні товариства і монополістичні об'єднання, підприємницькі організації.

Для глибшого усвідомлення характеру розвитку підприємницької ініціативи, соціально-політичної позиції сучасного українського підприємця необхідним є дослідження історичного досвіду становлення й розвитку торгово-промислової буржуазії на початковому етапі індустріальної модернізації. Це дозволяє зіставляти поточні соціально-економічні й політичні реалії з історичною традицією. Характерною рисою еволюції вітчизняної економіки є домінуючий вплив держави на розвиток промисловості. Сьогодні становлення нового класу підприємців значною мірою пов'язане з державою. Не випадково науковці, намагаючись пояснити проблеми сьогодення, передбачають шляхи подальшого розвитку країни, її економіки, шукають сприйнятливіші методи забезпечення динамічного економічного розвитку представників різних соціальних і професійних груп. При цьому вони апелюють до подій минулого, заново переосмислюють досвід взаємодії держави й підприємців, як економічно активної частини населення. Традиції взаємодії державної влади із представниками підприємницького стану цікаві й повчальні. Досвід регулювання торгово-промислового життя Російської імперії, організаційно-правові форми приватного підприємництва, негативні й позитивні аспекти їхнього розвитку привертають увагу дослідників і широкої громадськості, вимагають комплексних досліджень, у процесі яких важливо відібрати все позитивного й життєздатне для формування нового цивілізованого підприємництва.

Звертаючись до маловідомих сторінок минулого, сучасне суспільство намагається одержати відповіді на багато питань, пов'язані з осмисленням найважливіших подій другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Історія розвитку й діяльності торгово-промислової буржуазії Російської імперії, її

взаємодії з органами державної влади й управління вимагає свого вивчення й осмислення ще й тому, що сьогодні вирішується ряд схожих завдань. Зокрема, для сучасної держави актуальні питання виходу з економічної кризи, розробки моделей включення країни у світовий ринок тощо. Таким чином, специфіка економічного розвитку на сучасному етапі робить актуальним звертання до досвіду взаємодії держави й торгово-промислової буржуазії на початковому етапі індустріальної модернізації в Російській імперії.

Вивчення саме Півдня України обумовлюється високими темпами промислового розвитку саме в цьому регіоні, що потребує наукового осмислення. Регіоналізм проявляється в культурі, традиціях, звичаях, особливостях ментальності і політичних настроях населення тощо. Регіональні інтереси пронизують всі сторони економічного і суспільно-політичного життя України. При цьому вони досить часто не збігаються і перебувають у стані латентних чи відкритих конфліктів. Пояснити походження і сутність регіонального поділу України, різноспрямованості її регіонів – одне із завдань істориків. Наукове дослідження історичних процесів дозволяє визначити, наскільки сучасна територіальна конфігурація регіонів і регіональні ідентичності, що склалися на її основі, відповідають історичним традиціям і загальнонаціональним потребам, як вони співвідносяться з перспективами розвитку України, впливають на них, забезпечують державну цілісність країни.

Ми вважаємо доцільним зосередитися на вивченні саме великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній, бо саме цей прошарок підприємців відігравав найзначнішу роль у соціальному та культурному житті регіону, на відміну від дрібної та середньої буржуазії найзаможніші промисловці мали змогу відкрито представляти власну позицію та відстоювати свої інтереси. Саме в південному регіоні України склався заможніший прошарок великої промислової буржуазії, яка володіла підприємствами, що мали прибутки від 10-ти і більше тисяч крб. Як вважає історик Т.І.Лазанська, на Півдні України їх питома вага складала 44%. [313, с.94].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження проводиться згідно з науковою програмою в межах держбюджетної планової теми «Соціально-економічний та культурний розвиток Наддніпрянщини нової та новітньої доби» (0101U006350), яка виконується колективом кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Об'єктом дослідження є процес соціально-економічного розвитку Південної України, пореформеної модернізації II половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є велика промислова буржуазія Півдня України як одна із провідних соціальних сил суспільства другої половини XIX – початку XX століття та еволюція її соціально-економічних вимог.

Метою дисертаційної роботи є дослідження процесу формування великої промислової буржуазії Півдня України, аналіз трансформації становища цієї верстви у суспільстві та простеження змін в економічних та суспільно-політичних вимогах промисловців у пореформену добу та на початку XX сторіччя.

Досягнення мети передбачає вирішення **дослідницьких завдань**:

– проаналізувати основні напрямки досліджень з історії представників великої промислової буржуазії Півдня України другої половини XIX – початку XX сторіччя;

– виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження, з'ясувати загальний рівень її розробки, у тому числі типовий склад джерел;

– дослідити економічний розвиток Півдня України другої половини XIX – початку XX сторіччя, показати роль, яку цей регіон відігравав у розвитку економіки усієї країни;

– встановити соціальні та національні джерела формування великої промислової буржуазії Півдня України, виявити загальні тенденції цього процесу;

- визначити роль іноземного капіталу у промисловості південного регіону
- висвітлити діяльність представницьких організацій промислової буржуазії південноукраїнських губерній;
- створити соціальний портрет великого південноукраїнського промисловця;
- проаналізувати взаємодію промисловців регіону з органами державної влади та ставлення до стану підприємців у суспільстві;
- висвітлити соціально-економічні вимоги південної буржуазії в другій половині XIX – на початку XX сторіччя;
- визначити та інтерпретувати характер суспільно-політичних вимог буржуазії.

Хронологічні межі роботи охоплюють другу половину XIX – початок XX сторіччя – період насичений значними історичними подіями та важливими соціально-економічними процесами. 1861 рік – скасування кріпосного права, результатом якого став перехід економіки регіону на ринковий(капіталістичний) шлях розвитку. 1917 рік – період глобальних соціально-економічних перетворень, що знаменували собою закінчення капіталістичного розвитку країни.

В означених рамках промислове підприємництво Півдня знаходилося на етапі формування, який супроводжувався зміцненням його позицій в економічному й громадському житті, очевидним процесом політичної консолідації підприємницьких кіл регіону.

Територіальні межі дисертаційної роботи охоплюють Південь України. До Південної України історична наука відносить землі, які входили до складу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. Обрання південноукраїнського регіону обумовлюється тим, що він мав унікальні економічні можливості. На багатій мінеральними ресурсами території, де був зосереджений величезний промисловий потенціал і паливно-енергетичні

потужності, в середині XIX ст. розпочався бурхливий розвиток промисловості і становлення нової промислової еліти.

Методологічна база дослідження історії промислової буржуазії Півдня України передбачає вибір основних теоретико-методологічних шляхів і методів історичного пізнання, обрання наукової концепції і принципів досягнення мети.

Дисертаційна робота базується на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму, системності, світоглядного плюралізму та діалектичного розуміння історичного процесу. Методологічною основою дослідження є діалектика наукового пізнання соціально-економічних та суспільно-політичних процесів і явищ, що дає можливість розглянути їх у розвитку, зв'язку між собою та із суспільством, виявити закономірності і тенденції розвитку промислової буржуазії Півдня України.

У дисертації використано історико-генетичний, біографічний, типологічний, класифікаційний та статистичний методи дослідження.

У роботі використовувались також історичний метод (при дослідженні генезису формування промислової буржуазії Півдня України), системний і структурний аналіз (при розгляді сутнісних особливостей верстви промисловців та субкультури місцевого підприємництва).

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній на підставі історіографічної спадщини, широкого кола джерел:

- вперше здійснено комплексний аналіз верстви промислової буржуазії південноукраїнських губерній (її походження, розвиток, місце і роль у суспільстві);
- у рамках спеціального дослідження детально охарактеризовано соціальні та національні джерела формування місцевої промислової еліти;
- виявлено механізми і ступінь участі підприємців в економічному розвитку південноукраїнського регіону;
- визначено основні напрямки діяльності підприємців у сфері соціальної політики;

- виявлено роль у економічному та суспільному житті регіону з'їзду гірничопромисловців Півдня;
- вперше представлено соціальний портрет промисловця Півдня України;
- застосовано новий підхід до вивчення проблеми, що дозволив відійти від стереотипів оцінки діяльності представників ділової еліти.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання матеріалів дисертації для подальшого наукового дослідження історії формування промислової буржуазії України; розробці вузівських курсів лекцій, програм та навчально-методичного забезпечення спецкурсів та семінарів з соціальної та економічної історії України, краєзнавчих навчальних проектів, уроків історії, економіки, права у школі. Матеріали дисертації мають практичне значення для підвищення рівня знань населення про процеси становлення та розвитку підприємництва в регіоні. На основі використання нагромадженого у минулому досвіду можливе покращення державної політики у галузі підприємництва, залучення сучасних підприємців до вирішення актуальних проблем економічного та соціального розвитку держави та її регіонів.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що вона самостійно розглянула різноманітні думки, викладені в наукових публікаціях щодо історії великої промислової буржуазії Півдня України, узагальнивши їх під критичним кутом зору, сформулювавши власне розуміння. Особиста участь здобувача виявляється в системному (комплексному) аналізі найбільш важливих проблем, що стосуються формування та діяльності верстви промислової буржуазії південноукраїнських губерній, персоніфікації великих підприємців зазначеного регіону у кінці XIX – на початку XX сторіччя.

Представлена дисертація є самостійним науковим дослідженням. Висновки, що сформульовані в дисертації, ґрунтуються на матеріалах, зібраних і проаналізованих дисертантом особисто.

Апробація дослідження. Основні положення та висновки дисертації були апробовані у доповідях та повідомленнях на кафедрі історії та політичної

теорії Національного гірничого університету, а також доповідалися на науково-практичних конференціях: I регіональній краєзнавчій конференції «Дослідники Придніпровського регіону» (Дніпропетровськ, 29 березня 2002 р.); VI Регіональній краєзнавчій конференції “Меценати та їх роль в розвитку науки, освіти і культури Придніпров’я” (Дніпропетровськ, 29 березня 2007 р.).

Публікації. З теми дослідження автором опубліковано 5 одноосібних статей обсягом 4 друкованих аркуші у фахових виданнях, визначених ВАК України.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями наукового дослідження. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів (дванадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (всього 451 позиція), додатків. Загальний обсяг дисертації – 248 сторінок, зокрема 193 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ЇЇ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Різноманітним аспектам історії буржуазії Півдня України присвятили свої дослідження багато авторів. Ці питання розглядаються у загальних історичних працях, особливо в дослідженнях пореформеного періоду розвитку Російської імперії. Переважно ці роботи стосуються розвитку промисловості як такої; історія підприємців та промисловців в них досліджується опосередковано.

Відповідно до запропонованої теми дисертації можна запропонувати періодизацію вивчення буржуазії південноукраїнських губерній, яка складається з трьох етапів. У даному випадку в основі періодизації історіографічної спадщини покладені етапи в суспільно-політичному житті країни, які мали вирішальний вплив на розвиток історичної науки.

I етап – 60-ті роки XIX ст. – до початку 20-х років XX ст. У цей час література носить або довідково-практичний характер (спрямована на допомогу в розвитку промислових підприємств), або автори намагаються передбачити майбутнє південного регіону (в основному ці прогнози оптимістичні). У цей період з'явилися перші біографічні етюди, що стосувалися персоналій місцевої буржуазії. Наприкінці даного етапу, окрім суто економічної діяльності буржуазії, дослідники починають вивчати суспільно-політичні аспекти існування підприємств, історію галузевих організацій великих промисловців, взаємовідносини з органами державної влади, позицію буржуазної верстви в системі суспільних відносин..

II етап – початок 1920-х рр. – 1991 р. XX ст. На початку цього періоду дослідження велися у рамках ключової ідеології, але ідеологічний диктат у той час ще не набув абсолютного впливу. Історичні роботи, які виходили з середини 50-х років стосувалися здебільшого питань економічного розвитку

досліджуваного регіону, серед соціальних аспектів вивчалось лише робітничє питання.

ІІІ етап – з 1991 р. ХХ ст. – по цей час. Особливо насиченими роками цього періоду є 1991–1996 роки, коли інтерес до вивчення стану підприємців знаходився у дуже активній фазі. У цей період науковці впроваджували нові підходи до наукових досліджень, вводився до наукового обігу новий матеріал, застосовувався новітній методологічний інструментарій, залучалися здобутки зарубіжних учених, зокрема українських дослідників, що перебували за кордоном.

І етап. Розробка окремих аспектів історії розвитку південноукраїнської буржуазії розпочалася ще наприкінці 60-х – початку 70-х рр. ХІХ ст. Цей період характеризувався тим, що автори опублікованих робіт в основному брали безпосередню участь у промисловій розробці регіону. Праці, які стосувалися розвитку саме південної буржуазії, переважно висвітлювали різноманітні економічні аспекти діяльності підприємців. Хоча й вони розкривалися фрагментарно, у призмі фахових або професійних інтересів інженерно-технічного персоналу, вчених економістів, статистиків, гірничих і фабрично-заводських інспекторів. Тому ці роботи можна віднести також до джерельної бази дослідження і доцільніше розглянути їх в наступному параграфі.

З піднесенням вугледобувної та гірничої промисловості у регіоні значно зростає інтерес до його економічного потенціалу, про що свідчить поява ряду досліджень протягом останньої третини ХІХ ст. Розширюється спектр проблем, які розглядаються у зазначених студіях, в них вже з'являються огляди минулих подій. У цей період було надруковано також чимало зважених наукових праць, присвячених аналізу процесів торгово-промислового розвитку усієї Російської імперії. Вони з'явилися переважним чином безпосередньо в передреволюційний період і становлять значний інтерес, оскільки є живим відображенням тієї бурхливої епохи економічного розвитку Російської імперії, що містила в собі як періоди швидкого

економічного росту, так і періоди спаду, депресій. Основний акцент у них, як правило, робився на невирішених проблемах, труднощах розвитку.

Так, у 1879 р. вийшла праця етнографа, члена ради міністра землеробства та державного майна В.О. Іславіна “Очерк каменноугольной и железодобывательной промышленности Донецкого края”. У ній здійснено аналіз соціального складу власників перших заводів та копалень, серед яких переважали дрібні і середні поміщики, а також представники чиновництва. Там же містяться відомості про засновників і учасників перших акціонерних компаній і пайових товариств [249]. У своєму дослідженні автор вперше звернув увагу на місце іноземного капіталу в економіці Півдня. В.О.Іславін у дуже схвальних тонах описує діяльність Дж. Хьюза та підкреслює особливу роль підприємців з-за кордону у розбудові регіону [249].

Наступним кроком в дослідженні промисловості південноукраїнських губерній була праця відомого українського економіста, соціолога, громадського діяча С.А. Подолинського “Ремесла і фабрики в Україні”, яка вийшла в 1880 р. у Женеві. Вона стала першою спробою застосування економічного вчення К. Маркса до конкретної історичної дійсності Росії й України, визначення історичної долі капіталізму в країні. С.Подолинський на відміну від народників, які заперечували розвиток капіталізму в Росії, констатував протилежне. С. Подолинський підкреслював прогресивність капіталізму порівняно з феодалізмом, але вказував на його історично минулий характер. Він критикував цей спосіб виробництва і виступав передовсім проти його економічної основи — приватної власності на засоби виробництва. “Корінь зла” капіталістичного способу виробництва С. Подолинський бачив у приватній власності, яка давала змогу капіталістам користуватися продуктом неоплаченої праці робітників. На цій підставі робиться висновок про необхідність знищення капіталізму. Капіталізму він протиставляє соціалізм як такий спосіб виробництва, котрий створює найліпші можливості для розвитку продуктивних сил і найбільш відповідає вимогам моралі. Разом з тим автор відзначив недостатньо інтенсивне

освоєння східного регіону України, вважаючи потенціал саме цих територій для промислових розробок величезним [366, с.141]. У своїй роботі С.Подолінський також торкався питання становища робітників в промисловості. Виклавши дуже популярно найновіші теорії про початок, поділ і організацію людської праці, автор змальовує життя робітників різних фахів на українських землях на основі найновіших матеріалів. С. Подолінський аналізував суперечності між працею і капіталом, між зростанням багатства буржуазії і зубожінням трудящих мас, суперечність між розвитком продуктивних сил і їх марнуванням за умов капіталізму [366, с.142].

Першим змістовним дослідженням саме промисловості Півдня була стаття письменника, фольклориста й етнографа С.Ан-ського (С.Раппопорта) “Очерк каменноугольной промышленности на юге России”, опублікована на початку 1892 р. в журналі “Русское богатство”. Ця робота присвячена проблемам розвитку вугільної промисловості регіону та його поступовому перетворенню на одну з най важливіших паливних баз імперії [161, с.34]. Велику увагу автор приділив процесу формування і становлення гірничопромислових підприємств Півдня України. Заслуга автора полягає в тому, що він намагався вичленити два основних етапи в цьому процесі та дати їм характеристику. Рубежем між ними, на думку автора, стала економічна криза 1873 р., яка “викинувши за борт більшу частину колишніх підприємців, очистила ґрунт великим капіталістам, що мали певні місця збуту, і досвідченішим, енергійним ділкам, що спромоглися у короткий термін поставити свої підприємства на твердий ґрунт” [161, с.34]. С.Ан-ський першим звернув увагу на особливу роль південних гірничопромислових з’їздів, що протягом півтора десятка років перетворилися на одну з найвпливовіших організацій промисловців і підприємців [161, с.35]. З робіт цього періоду особливо виокремимо дослідження петербурзького вченого В.А.Добролюбова про кам’яновугільну промисловість Донецького басейну, яке характеризується критичним ставленням до промислової буржуазії. Він

оцінював діяльність з'їздів як таку, що була спрямована на захист інтересів великої промислової буржуазії [224].

У кінці XIX – на початку XX сторіччя серед науковців розпочалася бурхлива дискусія стосовно позитивних та негативних сторін впливу іноземного капіталу на економіку південного регіону, що було пов'язано з промисловою кризою 1900-1903 років та намаганням знайти її причини. Крім того, в цей період іноземці займали все більш значущі позиції в промисловому розробленні регіону. Тоді з'явилася робота відомого дослідника вітчизняної промисловості Є.І.Рагозіна “Железо и уголь на Юге России” , в якій автор зробив спробу не лише описати присутність іноземців в промисловості Півдня, а й проаналізувати їхню роль у розвитку економіки регіону. Рагозін визначав роль закордонного капіталу у розвитку важкої індустрії південноукраїнських губерній як вирішальну [377]. Цей автор вивчав також життя робітників промислових підприємств, звертаючи увагу на чисельні нещасні випадки на виробництві, які на його думку в недостатній кількості компенсуються промисловцями. Він також негативно характеризує житлові умови робітників, називаючи їх “звірними лігвищами” [377].

Робітниче питання вивчали дослідники соціальної історії Л.В.Ліберман та Л.І.Верещинський [199; 318]. Вони зазначали, що через складну політичну ситуацію іноземні підприємці на початку століття почали звертати увагу на життєвий рівень шахтарів. У статті “Условия труда горнорабочих в Донецком бассейне” Л. Ліберман зауважував, що на деяких рудниках шахтарський раціон навіть перевищував необхідний мінімум. Хоча тут же автор зауважував, що основна частина цих необхідних для важкої праці калорій падає на надмірне вживання хліба та картоплі. Найбільша заслуга Лібермана полягає в тому, що в своїх роботах дослідник використовував велику кількість статистичного матеріалу, який може бути використаний у якості джерел [319]. Л.Верещинський, який написав подібну до праці Лібермана, роботу – “Рабочий шахтер в Донецком бассейне”, також знаходив позитиви в умовах життя робітників [199,с.43].

Вслід за роботою Рагозіна, яка стосувалася впливу іноземного капіталу на вітчизняну економіку, вийшла написана російським дослідником економіки та публіцистом Б.Ф.Брандтом праця “Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны”. Автор вважав, що іноземні капіталовкладення сприяють підвищенню рівня заробітної платні і як наслідок – соціальній стабільності. Брандт, крім того, звернув увагу на проблему взаємовідносин між російськими та іноземними підприємцями. Дослідник описує дуже успішну взаємодію місцевого підприємця О.М.Поля з іноземними капіталістами [190]. Б.Ф.Брандт дійшов висновку, що іноземні капітали були визначальним фактором у створенні на Півдні країни металургійної й вуглевидобувної промисловості, оскільки саме в цих галузях вони знайшли найбільш активне й ефективно застосування.

Історики В.С.Зів та С.С.Зак, навпроти, негативно оцінюють діяльність іноземних підприємців у вітчизняній промисловості. Щоб показати негативний вплив ввезення капіталів у країну, у праці Зіва “Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности” наводяться, як приклад, найбільші дивіденди і чистий прибуток, але не розкривається механізм їх отримання, що важливо для об’єктивної оцінки діяльності іноземних компаній [241]. На відміну від Рагозіна і Брандта В.С.Зів досліджував не лише Південь України, а всі гірничопромислові регіони імперії. Але важливість цієї праці на наш погляд полягає в тому, що автор робив порівняння та відокремлював особливості впливу іноземного капіталу в окремих регіонах. На основі використання багатого статистичного матеріалу, автор дійшов висновку, що саме на Півдні України значення іноземних капіталів було найбільш помітним. Приблизно таку ж саму оцінку дає С.С.Зак, який головну увагу зосереджує на металургійних підприємствах та на ролі німецького капіталу в їхньому розвитку [239].

Проте найбільший внесок у вивчення великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній на початковому етапі зробив український і російський вчений-економіст, професор П.І.Фомін. Його наукові праці,

присвячені зазначеній проблематиці, виходили з 1908 по 1921 рік. Другий том роботи “Горная и горнозаводская промышленность Юга России” вийшов уже на другому етапі дослідження промисловості Півдня України [416; 417]. Важливо те, що автор розглядає ті галузі регіону, в яких діяла саме велика промислова буржуазія, не зупиняючись на вивченні невеликих підприємств. Ґрунтовна праця П. Фоміна містить в собі значну кількість даних про певні риси становлення буржуазії південноукраїнських губерній на рубежі століть. У двох томах своєї наукової праці автор вперше зібрав та систематизував значний матеріал з даної проблематики, окрім того, він першим з дослідників зробив спробу використати математичні та математико-статистичні методи в економічному аналізі. Робота П.І.Фоміна насамперед важлива через використання в ній величезної кількості статистичного матеріалу, до якого він мав безпосередній доступ як завідуючий відділом статистики південних гірничопромислових з’їздів. Окрім того, П.І.Фомін був секретарем Ради з’їздів і одним з напрямків його наукових зацікавлень була історія виникнення та діяльності цієї організації промисловців. У 1908 р. він видав “Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России”, в якому аналізував діяльність з’їздів південних гірничопромисловців. Ця робота дозволяє простежити участь окремих підприємців у роботі колективних зборів, проаналізувати загальні тенденції їх діяльності [400]. Це особливо важливо при вивченні економічних та суспільно-політичних вимог буржуазії. Фомін зробив висновок про надзвичайну важливість створення та існування великих регіональних фінансово-промислових об’єднань для подальшого вирішення економічних проблем в масштабах усєї країни.

Інший дослідник – петербурзький економіст О.А.Коган (псевдонім А.О.Гушка) – визначає вплив Ради з’їздів на промислову політику уряду як дуже значний [223]. Він також присвятив своє дослідження вивченню діяльності з’їздів гірничопромисловців Півдня. У роботі Гушки простежується перебільшення впливу промислової буржуазії на політику, що проводив уряд Російської імперії.

Цілий ряд практичних питань розвитку підприємництва досліджувався також у працях економістів. Першим серйозним дослідником, що спирався в своїх роботах на велику кількість джерел та робив узагальнюючі висновки про становище буржуазії в Російській імперії в дореволюційний період, був російський історик і економіст М.І. Туган-Барановський, який створив цілу низку наукових досліджень економіки Росії другої половини XIX ст. [409-413]. Серед величезного масиву наукової спадщини цього видатного дослідника для досліджуваної проблематики найбільш важливим є те, що, Туган-Барановський неодноразово звертався до питань розвитку південної промисловості. Свої висновки дослідник робив, спираючись на фактичні матеріали – промислову статистику.

Туган-Барановський також першим з дослідників впевнено стверджував, що економічно клас буржуазії є пануючим у суспільстві, він має велике майбутнє, але його політична роль зовсім не відповідає рівню економічного впливу. Тому автор підтримував існування південних гірничопромислових з'їздів, які, на його думку, повинні активніше відстоювати інтереси промисловців. Туган-Барановський вперше наглядно доводив тісний взаємозв'язок політичної стабільності та економічного благополуччя країни. Він також зауважував, що стабільна політична ситуація сприятиме підсиленню припливу у державу іноземного капіталу, в чому відомий економіст вбачав великий позитив.

Однак уже тоді позначилося кілька підходів до вивчення теми взаємодії уряду і підприємців. Наприклад, історик Д.А. Лутохін розглядав економічну програму уряду в цілому, її теоретичні основи і практичну реалізацію [321]. Автор звертав увагу на зростаючий інтерес російського уряду до питань розвитку підприємництва. Однак у дослідженні Лутохіна з цілком об'єктивних причин, ще не могло міститися комплексного аналізу усіх факторів, що визначали державний економічний курс. У цей же період з'явилися праці, у яких досліджувалися різні аспекти економічної політики влади, прямо або побічно зв'язані з розвитком підприємництва. З дореволюційних досліджень

слід назвати книгу російського економіста народницького напрямку О. Ісаєва “Настоящее и будущее русского общественного хозяйства” [247].

Названі праці були далекі від апологетики “ринкових” форм. Напроти, у них бачимо уважний огляд проблемних питань розвитку підприємництва, недоліків у діяльності, зв’язаних із практикою утворення “дутих” акціонерних товариств, використанням “адміністративного ресурсу” для одержання державних замовлень, пільг і завоювання монопольного становища на ринку. У цілому, доповнені поточними роботами в журнальній періодиці, дослідження економістів давали досить повну картину розвитку підприємництва в країні, його взаємодію з державою і бюрократією. У дореволюційний період були опубліковані також роботи, присвячені історії окремих торгово-промислових династій. Проте, на наш погляд, у цілому дореволюційна історіографія проблеми взаємодії держави і підприємців була представлена лише декількома роботами, що безпосередньо розглядають історію взаємин влади і буржуазії. По суті, комплексно ця проблема як самостійне дослідження так і не була поставлена. Але опубліковані роботи не тільки відображають становище економічного життя Російської імперії на рубежі XIX–XX століть, але й допомагають простежити причинно-наслідкові зв’язки в політичних кроках влади.

Серед авторів кінця XIX – початку XX століть необхідно виділити цілий ряд яскравих публіцистів, що розглядали політичні аспекти розвитку капіталізму. Вони належали до представників нової на той час ідеологічної течії – марксизму. Ними була підготовлена досить велика кількість як авторських робіт, так і збірників. Широку відомість набули дослідження найвизначнішого ідеолога марксизму у Росії В.І.Леніна. З його робіт насамперед слід назвати книгу “Розвиток капіталізму в Росії” (1894 р.), у якій розглянуто своєрідність генезису російського капіталізму в післяреформені й наступні роки [317]. Ця робота була заснована на величезному фактичному матеріалі, що дозволяло представити достатньо всебічний огляд вищевказаної проблеми. У праці “Імперіалізм, як вища стадія капіталізму” (1912 р.)

приведений докладний аналіз розвитку монополістичного капіталізму в провідних капіталістичних країнах і Російській імперії в тому числі; виявлена своєрідність розвитку монополістичного капіталізму (або імперіалізму, саме таким терміном користувався Ленін) у кожній країні, а також його економічних ознак загальних для всіх країн [316].

У прагнення підігнати навколишню реальність під усталені теоретичні схеми (найчастіше запозичені з західної політекономічної літератури), багато сучасників не змогли уникнути суб'єктивізму в оцінці державної економічної політики Російської імперії, класу торгово-промислової буржуазії, а також особливостей взаємодії влади і буржуазії в процесі індустріального розвитку країни.

Взагалі в літературі початкового етапу однією з найпоширеніших тем була робітнича проблематика. У студіях дослідників капіталізму в Російській імперії початку ХХ ст. також увага концентрувалася на вивченні процесу монополізації промисловості, її організаційно-управлінських форм та участі іноземного капіталу. У цілому література початкового етапу мала прикладну спрямованість, серед інших її характерних рис можна виділити оперативність написання робіт (автори були безпосередніми свідками та учасниками цих процесів), обмеженість джерел, специфічний склад авторів. Багато з них були гірничими інженерами, котрі мали безпосереднє відношення до великої промисловості. Все це обмежувало можливості наукового аналізу індустріального розвитку регіону. Проте, ці роботи містять цінні відомості про економічне становище регіону, технічний рівень тогочасного виробництва, деякі статистичні дані та оцінку вірогідних перспектив розвитку промисловості на Півдні України. Для вивчення ж безпосередньо питань становлення та розвитку буржуазії, особливо важливим є те, що дослідники намагалися дати оцінку соціальному складу буржуазії, характеристику персоналіям.

II етап історіографії умовно припадає на початок 1920-х – 1991 роки та характеризується вивченням історичних подій через призму марксистської

ідеології. У зображенні радянських істориків капіталістичний розвиток обумовлювався дією безликих об'єктивних факторів. Головний результат утвердження капіталізму вони бачили у формуванні робітничого класу й розгортанні його революційної боротьби. У такому контексті буржуазії приділялося лише місце соціального антагоніста пролетаріату, що аж ніяк не сприяло її об'єктивній оцінці. Разом з тим, ця оцінка багато в чому визначалася необхідністю обґрунтувати закономірність політичної поразки буржуазії в жовтні 1917 р. і переходу державної влади до пролетаріату. Яскравим зразком такого підходу служив “Короткий курс історії ВКП(б)”, що пояснював “порівняну легкість” перемоги Жовтневої революції тим, що вона “мала перед собою відносно слабкого, погано організованого, політично малодосвідченого ворога, в особі російської буржуазії. Незміцніла економічно й цілком залежна від урядових замовлень, російська буржуазія не мала ні політичної самостійності, ні достатньої ініціативи...” [251,с.202]. Згадуючи про “російську буржуазію”, радянські історики не вдавалися до подробиць: вона зображувалася ними як якась анонімна сила, що протистоїть пролетаріату. У цей період основний масив літератури визначали наступні сюжети: економічний розвиток російської промисловості, її окремих галузей та регіонів, державно-монополістичне регулювання; становлення буржуазії як класу, основні групи буржуазії, буржуазні суспільні організації.

Протягом 20-х років ХХ ст., коли ідеологічний диктат ще не набув всеохоплюючого об'єму, продовжували друкуватися студії дослідників, які вивчали промисловість південного регіону у дореволюційну добу. Вони традиційно розглядали проблеми формування всеросійського ринку, форми залучення іноземного капіталу, становище пролетаріату. Один з перших дослідників російської буржуазії радянського періоду історик П.Берлін чітко визначив дилему у відносинах урядової влади й ділового світу в другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя: “Уряд самим широким і щедрим чином підтримує й заохочує велику промисловість і тим самим привчає промислову буржуазію до політичної смиренності, вбиває в ній прагнення до

політичної перебудови країни” [173, с.141-142]. У монографії П. Берліна “Русская буржуазия в старое и новое время” (1925) проаналізовано загальні риси становлення великої буржуазії у Росії, проте автор високо оцінив діяльність лише столичних підприємців, частково протиставляючи їх провінційним торгово-промисловцям.

Дещо окремо в загалі радянської історіографії 20-х – початку 30-тих років стоять дослідження українських істориків. Якщо в подальші роки праці українських істориків, які стосувалися розвитку вітчизняної промислової буржуазії у II половині XIX, практично не відрізнялися своїми основними концепціями від загалу радянської історіографії, то на початковому етапі можна побачити оригінальність у підходах до досліджуваної проблематики саме в українських вчених. Їхні дослідження відрізнялись як багатим джерельним матеріалом, так і оригінальністю дослідницьких підходів (положення про колоніальний характер української економіки у Російській імперії, про становище українського господарського організму в оточенні чужого економічного світу, про боротьбу капіталів за український ринок, про економічне районування України, про роль українських земель у світовій економіці (паливо, сировина), про етнічний склад трудових ресурсів у промислових регіонах та ін.).

Новизною своїх висновків в історико-правовому, історико-економічному полі виділялися на той час роботи історика, академіка М.Є.Слабченка. З праць М.Слабченка у Радянській Україні розпочався відлік історико-правового та державницької складової українознавства, а його історико-економічні студії дали можливість розглядати самотність господарського життя українців, спонукали до висновку про відмінність економічних інтересів України і Росії. М.Слабченку належить перша спроба подати наукову схему українського історичного процесу XIX ст., викладену в “Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX століття” [388]. Потреба в такій схемі була продиктована особливістю розвитку українознавства у 1920-ті роки, коли відбувався пошук відповідей на ключові

питання аналізу передреволюційної доби. Саме М. Слабченко разом зі своїми учнями зосередився на подіях XIX – початку XX ст. з тим, щоб продовжити історичну схему М. Грушевського.

У 20-30-х роках вийшли перші праці відомого українського історика, історіографа і археографа О.Оглобліна, в яких висвітлювались і деякі питання пореформеної історії [355]. Особливий науковий внесок О.П.Оглоблін зробив у вивчення історії народного господарства України. На початку 1920-х рр. свій науковий пошук він спрямував на дослідження тих господарських процесів і явищ, які визначали українську економіку як самостійний економічний організм. У своїй роботі “Нариси з історії капіталізму на Україні” О.Оглоблін аналізував особливості переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії виробництва у різних регіонах України та галузях промисловості. Історик показав місце 1850-х рр. в початковому процесі розвитку української промисловості, як періоду утвердження передкапіталістичної фабрики та остаточного підпорядкування української економіки інтересам Російської імперії. О.П.Оглоблін розробив чітку періодизацію історії розвитку української мануфактурно-фабричної промисловості, аргументувавши її аналізом різноманітних за походженням джерел. Нариси обґрунтовують концептуальний висновок історика про економічну самостійність України в її історичному розвитку. На прикладі історії фабрично-заводської промисловості він доводить, що економіка України була національною економікою, а не економікою лише одного з регіонів великодержавного господарського комплексу. Автор подав тезу про економічну активність населення українських земель, обґрунтував протилежність українських та імперських економічних інтересів, довів колоніальний характер російської економічної політики щодо України.

Вченим, який першим з українських істориків створив узагальнений курс історії України на методологічних засадах марксизму, був один з організаторів Українського товариства істориків-марксистів М. І. Яворський. Цей вчений виступав під прапором боротьбу проти “української буржуазної

історіографії”, але пізніше й сам був звинувачений у “націоналістичних перекрученнях”. Значним у дослідженні Яворського є той факт, що автор намагається порівняти промислове виробництво України з іншими регіонами Російської імперії, виокремлює її особливості. У праці “Україна в епоху капіталізму” вчений заперечував існування великої української буржуазії, обґрунтовував тезу про переважання немісцевого елемента в промисловій буржуазії України [444].

Таким чином, незважаючи на різноманітність підходів українських істориків до вивчення вітчизняної промисловості ХІХ сторіччя, можна простежити позицію, яка об’єднувала їх всіх – це положення про особливу роль українського промислового регіону в загальноімперській економіці. Для нашого дослідження ці роботи важливі тим, що в них, хоча б опосередковано, досліджується історія промислової буржуазії України.

У 30-тих – першій половині 40-х років вивчення історії промислової буржуазії фактично припиняється. Можна назвати лише декілька робіт стосовно становища робітників промисловості, в яких автори доводять, що воно було надзвичайно важким, а класова боротьба в цей час невпинно зростала. Становище промислової буржуазії в цей період практично не вивчалось.

Інтенсивне дослідження питань економічного розвитку Півдня України розпочинається з кінця 40-х років. Так, в 1948 р. був виданий фундаментальний твір дослідника економічної історії П.І. Ляценка “История народного хозяйства СССР”, в якому автор порушував “традицію”, що затвердилася у вітчизняній історичній літературі з кінця 20-х років: в другому томі своєї праці автор наводить докладний аналіз процесів формування московської буржуазії і її економічних позицій у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., причому не взагалі, а з розглядом конкретних груп і окремих підприємницьких династій [326]. Історик не ставив собі на меті дослідити особливості регіональної буржуазії, тому для досліджуваної нами

проблематики важливі висновки про загальні тенденції у розвитку стану буржуазії в ті роки.

Із середини 50-х років теза “Короткого курсу” про “слабості” російської буржуазії, що панувала до цього в радянській історіографії, стала втрачати свій колишній канонічний характер. Нова робота по історії партії “История Коммунистической партии Советского Союза”, що з’явилася в 1959 р., вже містять в собі спроби дослідити історію стану буржуазії [253].

На початку 50-х рр. вийшла фундаментальна монографія директора Інституту економіки АН УРСР О.О.Нестеренка “Розвиток промисловості на Україні”, присвячена комплексному дослідженню капіталістичної промисловості у другій половині XIX ст. [347]. У ній досліджується як в цілому історія промисловості України, так і окремі її галузі, зокрема, гірничо та металургійна. Це перша значна робота радянського періоду, яка характеризується системним використанням широкого кола джерел з історії економіки України. У дослідженні робиться висновок про те, що важка промисловість відігравала провідну роль в економіці України, хоч і в її розвитку існували певні проблеми. Промисловість України, а особливо її Півдня, на думку Нестеренка, поступово почала відігравати все більшу роль в системі всеросійської економіки. Нестеренко, як і попередні дослідники, визнавав велику роль іноземного капіталу для промисловості південного регіону. Але він вбачав в цьому факторі більше негативних наслідків. Україна, як і вся Російська імперія, була об’єктом напівколоніальної експлуатації західноєвропейського капіталу, бо 70% усього капіталу, вкладеного в місцеву металургію, було закордонного походження. Дослідник вважав, що на той час Україна стала сировинним додатком західного капіталізму. У роботі Нестеренка поданий достатньо повний аналіз розвитку економіки південного регіону. Проте, історія великої промислової буржуазії залишилася практично за межами дослідження. Стосовно підприємців говориться лише про моменти тяжкої експлуатації ними найманих робітників.

У цей же період виходила низка студій з історії народного господарства СРСР і УРСР, в яких чільне місце було відведене розвитку промисловості південного регіону Російської імперії. У працях Г.Д.Бакулева, М.Я.Гефтера, С.Г.Струмліна, П.О.Хромова, А.Л.Цукерника, О.Г. Задери, та ін., був наведений новий емпіричний матеріал, у тому числі досліджена історія розвитку окремих промислових галузей Півдня, відомих підприємств і синдикатів тощо [166, 167; 211; 399; 426; 427; 238]. Окремо можна виділити роботи відомого економіста та статиста С.Г.Струмліна “История чёрной металлургии в СССР” та “К вопросу о генезисе капитализма в России”, в яких автор зосередився на аналізі росту в економіці регіонів країни [398, 399]. Його дослідження історії чорної металургії в СРСР є особливо важливим через те, що в ньому автор використав велику кількість економічної статистики та архівних джерел. Академік С.Г. Струмлін підкреслював надзвичайну важливість скасування кріпосного права для розвитку промисловості. Це положення він доводив, спираючись на статистичні дані — на тій же дореформеній техніці продуктивність праці збільшилася відразу в чотири рази. Але роботи Струмліна переважним чином були зосереджені на вивченні економіки Уралу, а південний регіон аналізувався значно меншою мірою [399].

Напроти, дослідження історика промисловості Г.Д.Бакулева головним чином були зосереджені на вивченні важкої промисловості південноукраїнських губерній. Новим для зазначеного періоду у роботах Бакулева було те, що історик більшою мірою ніж його попередники приділив увагу дослідженню власників великих промислових підприємств, хоча й зробив це через призму вивчення становища робітничого класу [166].

До цього ж періоду належить серія робіт московського дослідника історії фінансів Д.П. Погребинського, що була присвячена аналізу проблеми загальних закономірностей капіталістичного розвитку й специфічних економічних, соціальних і історичних особливостей їхнього прояву в Російській імперії. Науковець зазначав, що самодержавство відкриваючи

дорогу новому класу промислової буржуазії, одночасно прагнуло зберегти старі методи фінансової політики, спрямовані на підтримку привілейованого дворянства [363]. Автор прагнув показати, що економічна політика сприяла не стільки розвитку підприємництва, скільки збереженню і розвитку консервативного дворянського землеволодіння. Основний висновок Д.П. Погребинського полягає в тому, що в умовах капіталістичної індустріалізації помісне дворянство взагалі пристосовувалося до капіталістичних форм господарювання і жадало від уряду сповільнити процес створення великої промисловості.

Радянські дослідники не оминули своєю увагою і процес формування промислової буржуазії південного регіону імперії. Деякі аспекти цього процесу висвітлені у монографії дослідника історії Дону І.П.Хлистова “Дон в епоху капіталізму”, яка являла собою частину комплексного дослідження історії Дону, здійсненого ростовськими вченими та містила в собі дані про джерела формування буржуазії у східній частині Донецького кряжу [423].

З кінця 60-тих років з’явилися праці, які безпосередньо досліджували верству промислової буржуазії. Першою з них стала проблемна стаття історика І.Ф.Гіндіна “Русская буржуазия в период капитализма, её развитие и особенности”, в якій було поставлено ряд принципово важливих питань щодо становлення та розвитку вітчизняної буржуазії [225]. Спираючись на джерела та роботи попередників, науковець низько оцінює ступінь самостійності буржуазії Півдня, її роль в економічному житті, піддає сумніву підсилення її впливу на основні напрями торгово-промислової політики уряду. На думку І.Ф. Гіндіна, до кінця ХІХ в. у Російській імперії завершилося утворення класу буржуазії. У період імперіалізму на розвиток цього класу, як і в перші післяреформені десятиліття, впливали численні соціально-економічні і соціально-політичні пережитки феодалізму, що зберігалися в країні. Це сполучення, з одного боку, об’єктивних закономірностей функціонування капіталістичної формації, а з іншого – тогочасних реалій життя, додавало процесам формування і розвитку буржуазії певної самобутності. І.Ф. Гіндін

оцінював політику економічних реформ рубежу сторіч, як глибоко суперечливу в її спробах сполучити розвиток капіталістичних відносин зі збереженням кріпосницьких пережитків [225].

Автор опублікованої в 1962 р. монографії “Экономическая политика Временного правительства” академік П. В. Волобуєв пішов далі. Він представив російську буржуазію не тільки слабкою, але й “історично приреченою” [206, с.3], у результаті чого перехід державної влади в Росії до пролетаріату виглядав не тільки закономірним, але й неминучим. Він писав: “Банкрутство економічної політики Тимчасового уряду варто розглядати як свідчення повного вичерпання в російській буржуазії здатності керувати сучасним матеріальним виробництвом” [206, с.7]. Звідси випливав висновок: “Тільки один клас здатний був урятувати країну від загибелі, тільки одна партія вказала народу вихід з економічного й політичного глухого кута” і т.д. [216, с.7]. Заради такого висновку П.В. Волобуєв готовий був навіть стверджувати, що “історичною приреченістю російської буржуазії пояснюється також її бідність талантами” [206,с.474]. А в наступній своїй книзі, що вийшла через рік, він знову наголошує на “слабості” російської буржуазії, майже дослівно відтворивши наведену вище формулу “Короткого курсу”: “В особі російської буржуазії пролетаріат мав порівняно слабого супротивника: недостатньо згуртованого й організованого, політично малодосвідченого, з низьким рівнем класової самосвідомості” [205,с.690].

Думка про те, що історія Росії демонструє інший, несхожий на західну модель тип капіталістичної еволюції, висловлювалася рядом радянських дослідників в 60-і роки – Гіндіним, Волобуєвим та ін., праці яких відносять до так званого нового напрямку у вітчизняній історіографії. Представники цього напрямку у своїх роботах, присвячених російській економіці на рубежі ХІХ – ХХ ст., поставили питання про тип капіталістичної еволюції Росії, розглядаючи його в нерозривному зв'язку зі сформульованої ними ж проблемою багатокладності (взаємодії російського монополістичного капіталізму з до- і ранньокапіталістичними суспільними структурами).

Результати відповідних досліджень сприяли більше глибокому осмисленню передумов і природи промислової модернізації Російської імперії.

Важливий аналітичний огляд процесу становлення буржуазії як класу міститься у монографії “Зарождение финансового капитала в России” спеціаліста у галузі фінансової та економічної історії Російської імперії II половини XIX сторіччя В.І.Бовикіна. У ній автор досліджує зародження фінансового капіталу регіону і констатує розширення складу великої південної промислової буржуазії за рахунок представників ділового світу столиці, іноземних промисловців, фінансистів [178]. У цій, як і в інших своїх роботах Бовикін, на відміну від Волобуєва і Гіндіна, відстоював тезу про високий ступінь капіталістичної модернізації Росії, її проходження по шляху, уторованому передовими капіталістичними країнами Заходу [178, 179].

У кінці 60-тих – 70-тих роках XX ст. провідні радянські історики поступово почали відмовлятися від тези про “слабкість” російської буржуазії. У другому томі “Истории Коммунистической партии Советского Союза”, присвяченому історії Лютневої революції, говорилося: “Буржуазія виявилася краще організованою й більше підготовленою до захоплення влади, ніж пролетаріат. За час після першої російської революції й особливо в період війни вона значно зміцнила свої економічні й політичні позиції, стала входити в різні органи управління, створила такі впливові організації, як військово-промислові комітети й союзи земств і міст, мала широку мережу різного роду підприємницьких організацій (біржові комітети, ради з’їздів, суспільства заводчиків і фабрикантів і т.п.)” [254, с.690]. А головний авторитет серед істориків Жовтневої революції академік І.І. Мінц у своїй тритомній “История Великого Октября” навіть включив “основні групи фінансової олігархії в Росії”, поряд із власниками кріпосницьких латифундій, до складу “господарів імперії” [337, с.78–89].

У ті ж часи з’явилася монографія Є.Д.Черменського – “Буржуазия и царизм в первой русской революции”, присвячена політичній історії великої буржуазії країни [429]. Вчений спробував розглянути, як наростала криза

існуючої на той час політичної системи, як “буржуазія і царат билися в порочному колі нерозв’язних суперечностей». Автор висловив ідею про те, що ліберальна опозиція, виступаючи з критичними зауваженнями проти царського режиму, сама менш за все хотіла одержати владу. Тому ліберальна буржуазія, зокрема лідери громадських організацій, вела удавану боротьбу з царизмом. Цікава думка Є.Д.Черменського про те, що це було обумовлено страхом буржуазії перед відповідальністю влади, “владобоязню”.

У другій половині 70-х років питання про роль буржуазії в політичному й економічному житті Росії стало вже предметом спеціальних наукових робіт. На його дослідження радянських істориків “виводило” вивчення ряду ключових проблем вітчизняної історії початку ХХ століття, що активізувалося в той час: розвитку робітничого руху, утвердження монополій і формування державно-монополістичних органів керування економікою, еволюції класової природи політичного ладу країни. Результати цих досліджень були наведені більш ніж у двох десятках книг і великій кількості статей, опублікованих в 70-80-х роках.

Серед досліджень 70-х років значною глибиною відрізняються роботи дослідника історії економіки Російської імперії у II половині ХІХ на початку ХХ ст. Б.В. Анан’їча, який на основі аналізу різноманітного історичного матеріалу показав еволюцію економічного курсу держави у бік протекціонізму, залучення іноземних капіталів і державного втручання в господарське життя країни [154-159]. Ця програма, на думку автора, остаточно оформилася в урядових колах після проведення в життя грошової реформи.

У працях дослідника соціально-економічної історії Російської імперії В.Я. Лаверичева, які вийшли в 70-80-х роках ХХ ст., також порушуються питання про державне регулювання економіки [305-311]. Дослідник відмічає, що політика уряду, який здійснював втручання у господарське життя через державні установи загальмувала розвиток монополістичного капіталізму. Лаверичев у своїх роботах, присвячених взаємодії капіталу та державного

апарату, говорив про незавершеність процесу класоутворення що до буржуазії, її політичну слабкість та інертність. Однією із причин подібного становища була протекціоністська політика уряду стосовно купецтва, спрямована на збереження замкнутості даної соціальної групи. Тим самим уповільнювався розвиток процесу класової консолідації буржуазії, станово-феодалні пережитки гальмували становлення самосвідомості новоутвореного класу, визрівання у середовищі капіталістів стійких ідей і поглядів. Дослідження В.Я. Лаверичева “Крупная буржуазия в пореформенной России” стала першим монографічним дослідженням історії становлення та розвитку великої буржуазії Російської імперії у пореформену добу [309]. Власні висновки автор робив на підставі великого фактичного матеріалу. Він доводив, що підсилення фінансово-промислових груп проходило головним чином за рахунок різкого розширення сфери їх впливу та розповсюдження контролю на ряд відокремлених одна від іншою галузей економіки. У цій праці дається коротка характеристика південних з’їздів гірничопромисловців. Науковий підхід Лаверичева, який спробував розглянути процеси формування, економічні позиції й суспільно-політичні інтереси підприємницького класу в Російській імперії не з виступів лідерів “буржуазних” партій, а безпосередньо на основі вивчення історії великих російських комерційних фірм і діяльності їхніх керівників, не одержав підтримки серед радянських істориків.

Радянський історик промисловості П.Г. Риндзюньський, досліджуючи соціальний склад, рід занять, спеціалізацію й регіональні особливості промислової буржуазії, на відміну від Лаверичева, не пов’язує ці особливості з протекціоністською політикою уряду. У монографії “Утверждение капитализма в России. 1850–1880гг.” автор виходить із наявності стійких тенденцій капіталістичного розвитку суспільства, які й визначили специфічні риси російської буржуазії [384]. На основі багатого фактичного матеріалу учений простежив еволюцію капіталізму в провідних галузях виробництва, вивчив територіальну специфіку, а також порушив питання про взаємодію у

рамках розвиненого буржуазного укладу напівфеодальних і ранньокапіталістичних рис. При цьому дослідження соціальної трансформації підприємництва неминуче відступало на другий план.

В “Історії Української РСР”, що вийшла в 1977–1979 рр. під ред. Ю.Кондуфора, значне місце відводилося аналізу пореформених змін в південному регіоні, становленню важкої промисловості і ролі іноземних капіталовкладень [261]. Концептуально нових підходів в цьому дослідженні не було. Автори підсумували всі ті доробки радянських істориків, що вже були видані до цього часу, і створили узагальнюючу роботу про розвиток промисловості на територіях, які на той час входили до складу УРСР.

Різноманітні аспекти історії пролетаріату в другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя розглядалися в доповідях і повідомленнях наукових конференцій. Інколи в цих роботах містилися дані і про роботодавців. Так, у 1964 р. у відділі історичних наук АН СРСР була створена група по вивченню історії пролетаріату Російської імперії періоду капіталізму під керівництвом істориків Ю. І. Кирьянова та Л. А. Потапова [270]. У 1979 р. у Відділенні історії АН ССРСР відбувся симпозіум по історії робітничого класу, а в 1985 р. в Одесі відбулася науково-практична конференція, присвячена 80-річчю всеросійського страйку. У роботах, які автори представляли на подібних заходах, наголошувалося на важкому становищі робітників промисловості в дореволюційній Росії та на труднощах у взаємовідносинах між робітниками і підприємцями.

У 80-ті роки найвизначнішими роботами, що стосувалися історії буржуазії, були праці російського архівіста та дослідника бюрократії і чиновництва Л.Є. Шепелєва, в дослідженнях якого докладно висвітлені мета, мотиви і методи торгово-промислової політики держави в пореформену добу [433-436]. Особливої уваги заслуговує монографія Л.Є. Шепелєва “Царизм и буржуазия во II половине XIX в.”, у якій досить докладно розглядається торгово-промислова політика уряду, турбота влади про економічні інтереси російської буржуазії. У монографії показаний процес підготовки ґрунту для

реформ у період діяльності міністрів фінансів М.Х. Бунге та І.А. Вишнеградського. Перехід до реформ С. Ю. Вітте представлений Л.Е. Шепелевим як логічно обґрунтований. Концепція економічних підприємств, вважає автор, формувалася не на порожньому місці, вона мала реальні підстави в діяльності попередніх міністрів фінансів. Якщо в дореволюційних дослідженнях основна увага приділялася порівнянню державного курсу в області промислового розвитку з політикою в області сільського господарства, то в більш пізніх дослідженнях основний акцент робиться на протиріччі між реформами С. Ю. Вітте по створенню промислової буржуазії і внутрішньополітичним курсом царату. Однак, в роботі Шепелева недостатньо показаний вплив буржуазії основних індустріальних районів країни на формування економічної політики уряду [436].

У 80-ті роки вийшло ще декілька досліджень з політичної історії буржуазії Російської імперії. Так, А.Я. Аврех, фахівець з політичної історії Російської імперії дореволюційного періоду, підтримував ідею свого попередника Є.Д. Черменського [150]. На його думку у період 1914–1917 рр. російська ліберальна буржуазія боялася влади, не хотіла її, ухилялася від неї всіма силами. Протилежних поглядів із приводу відносин буржуазії до влади дотримувався історик В. І. Старцев [391]. У книзі “Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1917 гг.” автор доводив, що угода з владою до якої прагнула опозиція, була лише частиною загальної стратегії, кінцевою метою якої було захоплення влади.

Першим дослідником, який досліджував питання історії гірничопромислової буржуазії Півдня України, був відомий український вчений Володимир Володимирович Крутіков, спеціаліст з соціально-економічної історії гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону в другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя, автор великої кількості публікацій з даної проблематики. Дослідження В. В. Крутікова присвячені формуванню буржуазії Південного регіону, її соціальному складу. Велику увагу дослідник також приділив з’їздам

гірничопромисловців [286-297]. Вчений використовував широке коло джерел, серед яких переважали періодичні видання і дані статистичних досліджень. Щодо вивчення безпосередньо питання становлення та розвитку стану буржуазії, то у монографії В.В.Крутікова “Буржуазия Украины и экономическая политика царизма в пореформенный период” вперше наводяться біографічні дані ряду іноземних підприємців – гірничопромисловців. Однак, В.В.Крутіков не ставив на меті детально вивчити формування суспільно-політичних вимог тогочасних промисловців, і це зрозуміло, бо більшість його досліджень не торкаються початку ХХ сторіччя, коли ці вимоги сформувалися і набули розповсюдження.

Серед дослідників з числа української діаспори проблема промислової буржуазії країни не викликала особливої уваги. Її піднімали в основному опосередковано, під час висвітлення загальноекономічних питань. У виданій в 1949 р. під редакцією В.Кубійовича і З.Кузелі “Енциклопедії українознавства” українські історики, які працювали за кордоном, приділили увагу історії формування української промисловості ХІХ ст. [236]. Як відзначав В.Кубійович, “Енциклопедія Українознавства” “має дати, насамперед, об’єктивний інформаційний матеріал для українців...” Тут можна знайти матеріали, які стосуються безпосередньо народного господарства на українських землях.

У 1988 р., канадський історик українського походження О.Субтельний видав підручник з історії України, в якому приділив суттєву увагу питанням індустріалізації та модернізації України після скасування кріпосного права [400]. Зокрема, автор вважав, що в 1870–1900 рр., а особливо у 90-ті роки (які він називає роками вугільної “лихоманки”), Донбас разом із Криворіжжям став самою швидко зростаючою промисловою областю імперії [411, с.343].

Підсумовуючи огляд другого періоду в історіографії досліджуваної проблематики, відзначимо, що на початку цього етапу вивчення проблем економічного розвитку відносно недовго зберігало своє колишнє значення. З середини 1920-х років процес вивчення історії буржуазії набуває радикальних

змін, домінуючою стає марксистсько-ленінська методологічна парадигма з численними ідеологічними міфологемами, викривленнями та спотвореннями на догоду політичній кон'юктурі та поточному партійному курсу. Хоча ці дослідження не позбавлені деяких позитивів. Після 1917 р. та протягом 20-х років, коли ідеологічний диктат ще не набув такого значення як в подальший період, продовжували друкуватися студії дослідників, які вивчали промисловість південного регіону у дореволюційну добу. Це в основному були українські історики (М.Яворський, М.Слабченко, О.Оглоблін), які переважно розглядали проблеми формування всеросійського ринку та місце української економіки в ньому, форми залучення іноземного капіталу, становище пролетаріату. Однак у головному зміни виявилися незворотними. Історія підприємництва різко змістилася на периферію наукових інтересів дослідників. У нових умовах історія підприємництва розроблялася, виходячи з ідеологічних принципів про класову боротьбу і тотальне гноблення буржуазією робітничих мас.

Радянські історики робили акцент на ролі держави і буржуазії в придушенні економічних інтересів трудящих. У даному зв'язку складна картина взаємодії держави і торгово-промислової буржуазії істотно спрощувалася і спотворювалася. Дослідження, що побічно торкалися даної проблеми, були присвячені або історії буржуазії і її партій, або розвитку капіталістичних підприємств. Поширеними при цьому були також загальні праці по економічній історії Росії, з історії російської економічної думки, і насамперед, присвячені історії марксистської економічної думки. У той же час, буржуазія представлялася лише реакційною і відсталою силою, не здатною до творчої соціальної і політичної діяльності. У результаті такої надмірно ідеологізованої пропаганди в суспільстві виробився вкрай негативний стереотип “буржуа – мільйонщика”, що живе за рахунок експлуатації трудящих, позбавлених засобів виробництва, і прагне якнайбільше нажитися будь-якими способами, не керується жодними морально-етичними цінностями.

Проте, саме в цей період значно розширилася джерельна база і проблематика досліджень. Це видно з великого масиву джерел, особливо статистичних даних, які використовували історики радянського періоду. Окрім того, в зазначений період було зроблено багато суттєвих наукових доробок, особливо щодо відносин підприємців та робітників, підприємців та центральної влади. Такий стан речей був пов'язаний не стільки з позицією авторів, скільки з умовами, в яких вони вимушені були працювати.

У цей період майже зовсім не порушувалося питання про формування та розвиток стану нових підприємців та промисловців, що виникли у пореформений період, особливості створення цього соціального прошарку. Залишився недослідженим персональний склад стану промислової буржуазії, їхня діяльність у соціальній та культурній галузях. Окрім того, на узбіччі зацікавлення істориків залишилися питання становища буржуазії у суспільстві та її взаємовідносини з владою.

Більш активні дослідження з даної проблематики розпочинаються з кінця 80-х років ХХ ст., відкриваючи третій історіографічний етап. Нові інформаційні й ідеологічні можливості, що з'явилися в кінці 80-х років в історичній науці, подальше розширення джерельної бази досліджень, доступність до маловідомих раніше архівних фондів дозволили в цілому вивести розробку теми на якісно новий рівень. Ці обставини сприяли появі комплексних праць, в яких детально розглядається торгово-промислова, суспільно-політична та філантропічна діяльність підприємців. У ці роки з'явилися спеціальні публікації в періодичній пресі, журналах, монографії, автори яких з нових позицій прагнули представити проблеми економічного розвитку Росії на рубежі ХІХ – ХХ ст.

В українській історіографії впроваджувалися модерні концептуальні підходи, вводився до наукового обігу новий емпіричний матеріал, застосовувався новітній методологічний інструментарій, залучалися здобутки зарубіжних учених, зокрема дослідників з діаспори.

У сучасній українській науці історія підприємців та промисловців Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. починає висвітлюватися більш активно. Українські дослідження останніх років стосуються переважно економічних та соціальних аспектів проблеми. М.І.Антоненко в своєму дослідженні висвітлював процес формування етнонаціональної структури населення Південного регіону, торкався питань виникнення нового стану суспільства – великих промисловців, а також умов в яких доводилося їм діяти [160]. Він аналізував заселення території Донецького басейну робітниками, і в зв'язку з цим питання відносин між найманими робітниками та буржуазією. Автор робить висновок, що особливістю Південного регіону був розвиток капіталістичної промисловості без традицій дореформеної епохи, без станової і національної замкненості, із залученням іноземних капіталів.

Економічній історії Донбасу присвячена значна частина робіт дослідника Донбасу І.В.Довжука [226-229]. У роботі “Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (II пол. XIX – поч. XX ст.)” автор визначив соціальне походження представників великої промисловості південноукраїнських губерній та навів короткі біографічні довідки про декого з них. У декількох дослідженнях донецького історика А.М. Міхненка міститься найповніша інформація стосовно промислового розвитку даного регіону [341; 342]. Автор зупинився на капіталістичній модернізації Донецького басейну, розвитку інвестицій та підприємницької активності. Проте, автор сам зазначав, що історія буржуазії в цей період, її діяльності та вимог залишається ще недостатньо вивченою [341].

Привертають увагу сучасних українських дослідників також питання участі іноземного капіталу у розвитку вітчизняної промисловості. О.М.Слісаренко досліджував діяльність американських компаній в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. , він частково торкався питань історії іноземних підприємців, які діяли на території Півдня України у той час, зазначаючи велику роль, яку вони відігравали серед стану підприємців взагалі [389].

Детальний огляд участі іноземних капіталів в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я в пореформену добу та на початку ХХ ст. робить донецька дослідниця іноземного підприємництва О.В.Щербініна [436-438]. Переважним чином вона позитивно оцінює роль іноземних капіталів у розвитку промисловості регіону, показує процеси, які були обумовлені напливом капіталів з-за кордону. Наслідком такого напливу автор вважає більш високий рівень життя та умов праці на підприємствах, що належали іноземцям, використання передової техніки.

Суттєве значення для розробки досліджуваної проблеми мають монографії Т.І.Лазанської "Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст." та "Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці ХІХ ст." , що аналізують індустріальний розвиток України та процес формування торгово-промислової буржуазії [312-314]. Проте дослідниця вивчає вказану проблематику на матеріалах усієї України, і питання ролі підприємців Півдня в піднесенні регіону розглядається лише епізодично, не визначається їхня участь у створенні соціальної інфраструктури регіону.

У дослідженні історії України в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) відомий вітчизняний історик О.П.Реєнт розглядає питання становища робітників у промисловості українських земель та їх взаємовідносини з підприємцями. На думку автора, друга половина ХІХ ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні [380, с.136]; постала проблема капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формування нового суспільного класу – пролетаріату. Багато місця у монографії "Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.)" приділено аналізу господарського потенціалу України пореформеної доби і становищу трудящих, першим виступам робітників на захист своїх прав та інтересів, появі робітничих організацій в Україні тощо. У роботі О.П.Реєнта є відомості про таких визначних діячів південної промисловості як М. фон Дітмар, О.Ауербах, М.Авдаков, І. Ясюкович.

Ґрунтовним дослідженням, присвяченим саме Півдню України, стала монографія відомих дослідників історії Півдня України Ф.Г.Турченка та Г.Ф.Турченко “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція”, що вийшла у 2003 р. [424]. У ній автори розглядають Південь України як окремий історичний регіон, визначають особливості його розвитку в умовах капіталістичної модернізації. Окрім того, в монографії акцентується увага на тому факті, що у важкій промисловості України існували несприятливі умови для формування української національної буржуазії, а південноукраїнського регіону це положення стосується більше, ніж будь-якого іншого.

Персоналії підприємців досліджували Г.І.Корогод, І.О.Кочергін, В.Платонов [278; 281; 362]. Кочергін і Платонов присвятили власні роботи О.М.Полю, а Г.І. Корогод вивчав життя та діяльність О.К.Алчевського [278]. І.Кочергін особливо відзначив роль О.П.Поля у дослідженні криворізького залізорудного родовища та вплив цих досліджень на подальший розвиток залізорудної та металургійної галузей Півдня України.

Діяльність підприємців другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як правило, вже не оцінювалася однозначно негативно. З’явилися роботи узагальнюючого характеру, які висвітлюють історію підприємництва Російської імперії протягом усього існування країни. Це праці М.Боханова, Н.Боркіної, а також робота А.Баїкіної та Л.Додонової “Аристократи капітала: очерки истории российского предпринимательства и благотворительности. X-XX вв..” [373; 185-189; 184; 168]. У цих роботах спостерігається більш зважений підхід до висвітлення історії підприємців Російської імперії, їхньої роль у розвитку вітчизняної економіки.

Особливої уваги заслуговує колективна монографія “История предпринимательства в России” (в 2 кн.), підготовлена членами групи з історії підприємництва Інститутом російської історії РАН [255]. Автори книги зосередилися на аналізі соціального вигляду підприємницького шару і його ролі в становленні важкої промисловості. На основі узагальнення величезного обсягу історичного матеріалу відповідного часу вони дійшли висновку, що в

післяреформені роки “Росія, хоча й зі значним відставанням, рушила по шляху інших європейських розвинених країн, де приватне підприємництво в процесі індустріалізації зіграло вирішальну роль” [255, с.378]. У роботі підкреслюється, що основи формування ринкової економіки в країні могли скластися “лише при наявності численного прошарку підприємців – людей з діловим хистом й енергією, зі специфічною системою цінностей, культурою відносин і етикою”. Тим самим заперечується теза про особливий, по суті “одержавлений” шлях становлення російського підприємництва, характерний як для деяких вітчизняних дослідників, так і для багатьох закордонних, що надають перевагу західній ліберальній моделі становлення підприємницького класу. Особливо важливим є те, що в цьому дослідженні окрім історії розвитку вітчизняної промисловості вперше здійснена спроба проаналізувати характерні риси соціально-політичного обліку буржуазії. В узагальнюючих працях по історії підприємництва Російської імперії робиться висновок про слабкість російського буржуазного лібералізму, в якому вчені вбачають одну з причин припинення капіталістичного розвитку країни.

Багато нових та цікавих положень міститься в працях російського історика, дослідника підприємницької верстви О.М.Боханова [186-188]. Він зробив спробу проаналізувати становище підприємців в умовах монархічної Росії, детально виклав існуючу на той час систему надання чинів та почесних звань представникам ділового світу. Окрім того автор представив дані про чисельність великої буржуазії та назвав поіменно представників ділового світу імперії початку ХХ століття. Фактично це був перший досвід створення свого роду банку даних про “капітанів” російського бізнесу. Вченим також були порушені питання формування відношення тогочасного суспільства до великої буржуазії, відносин підприємців та влади тощо. Однак серед названих ним прізвищ немає великої кількості відомих підприємців Півдня України.

Серед розроблюваних нині проблем найбільш розповсюдженими є взаємовідносини підприємців і влади у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Так, у праці дослідника ділового світу Росії, професора М.Н. Баришнікова присутній

аналіз питань, яким досі в науковій літературі не приділялось великої уваги [169]. Крім того з'являються дослідження, автори яких приділяють велику увагу питанням менталітету підприємців Російської імперії. У колективній монографії “Менталитет и культура предпринимателей России. XVII –XIX вв.” автори переконливо доводять, що підприємці Російської імперії мали свій особливий світогляд та значно відрізнялися від ділової еліти західних країн [336]. У традиціях російського середовища було зневажливе ставлення до заможних людей, а звідти випливала невпевненість, яку відчували самі підприємці. Специфіка їхніх вимог та дій була дуже тісно пов'язана з цією невпевненістю.

У сучасній Росії також відбуваються наукові конференції, присвячені історії вітчизняного підприємництва. Так, з травня 1997 р. була проведена перша подібна конференція – “Історія вивчення державних фінансів у Санкт-Петербурзі”, а у листопаді 1998 р. друга – “Історія фінансової політики в Росії”. У 2004 р. в Санкт-Петербурзі відбулася історико-економічна конференція “Господарча роль та соціальний імідж підприємництва в Росії: XIX – початок XX сторіччя”. За результатами цих історико-економічних заходів були видані збірники статей. У цих збірниках публікувалися статті, присвячені тим або іншим аспектам державного підприємництва або ж загальних питань господарської політики в розглянутий період, розвитку організаційних форм великого промислового підприємництва, різним аспектам російського меценатства. Також в подібних збірках знаходимо роботи, в яких розкриваються окремі інституціональні, географічні, а також лінгвістичні й джерелознавчі характеристики російського підприємництва як широкого культурно-історичного феномена. Періодично в Російській федерації проводяться також “Морозівські читання”, на яких також піднімають питання історії підприємців другої половина XIX – початку XX століття.

Таким чином, розпочаті ще з кінця 80-х років в пресі публікації досліджень і різних матеріалів про меценатів і добродійників дореволюційної

добу відкрили новий етап у висвітленні історії підприємців Російської імперії. Уже з'явилося чимало книг і статей, у яких вітчизняна буржуазія розглядалася не в контексті її боротьби із пролетаріатом або стосунків із царським урядом, а як необхідний компонент соціальної структури, без якого капіталістичне суспільство просто не може існувати.

Головна увага в сучасних російських виданнях зосереджена на підприємцях, що діяли на суто російських теренах. Промисловість Півдня України тут розглядається лише опосередковано, і, звичайно, зовсім не виокремлені її особливості, не акцентується увага на тій величезній ролі, яку південний промисловий регіон зіграв в становленні загальноросійської економіки.

Вивченням проблем буржуазії II половини XIX – початку XX ст. займалися і закордонні вчені. Серед них панувала думка про вирішальну роль царського уряду й іноземного капіталу в капіталістичному розвитку Росії. У праці англійського історика Х. Сітон-Вотсона “Занепад імператорської Росії. 1855–1914” “підприємницькому класу” було приділено менш десятка сторінок, а серед численних персонажів цієї книги найшлося місце лише для двох підприємців – англійця Юза, що заснував на Півдні Росії металургійний завод, і М.С. Авдакова, який став першим головою заснованої в 1907 р. Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі [451, с.116-120].

Розпочаті вітчизняними істориками дослідження були продовжені у роботах американського історика Д. Маккея [328]. Він торкається персоніфікованого аспекту діяльності зарубіжних підприємців, намагаючись проаналізувати пріоритетну політику царського уряду з цього питання. У 1989 р. вийшла робота Т.Фрігута, присвячена Новоросійському металургійному товариству, в якій наводяться дані про ставлення російського уряду до іноземних капіталів [421]. Інтерес до персоналій південних підприємців виявляв американський дослідник С.Едвардс [441]. Його статті також присвячені відомій особистості – Джону Юзу.

Серед іноземних дослідників можна назвати також Р.Пайпса, в праці якого “Росія за старого режиму” багато уваги приділяється питанню виникнення нового класу підприємців [358]. Автор також намагається проаналізувати причини та наслідки інертної позиції представників ділового світу у сфері політичного життя. Разом з тим, на наш погляд, він значно перебільшував місце іноземного капіталу у становищі російської промисловості, іноді абсолютизуючи його роль у цьому процесі. Це взагалі є характерною рисою західних дослідників. Пайпс вважав місцевих промисловців неосвіченими людьми. Він стверджував, що “протягом всієї еволюції російської промисловості місцеві ресурси незмінно виявлялися не в змозі забезпечити перехід до більш передових виробничих методів” [358, с.272]. На його думку, бурхливе піднесення російського промислового виробництва в 1890-х рр., яке за темпами не мало собі рівних, було не стільки природним продовженням внутрішнього господарського розвитку південноукраїнських губерній, скільки наслідком ввезення західних капіталів, техніки й, головне, західних організаторів індустрії. Але всебічне та об’єктивне вивчення діяльності місцевих підприємців О.Алчевського, М.Колачевського та багатьох інших свідчить, що теза автора про жалюгідність місцевих промисловців безпідставна. Хоча твердження автора про значну роль іноземного капіталу для південного регіону, порівняно з іншими регіонами Російської імперії є більш виправданим [358, с.272-273].

Англійський дослідник А.Рібер у монографії, присвяченій підприємництву Росії, вивчаючи соціально-економічний розвиток держави, робить висновок про те, що в умовах політичної відсталості й залишків дореформених суспільних відносини буржуазія у своєму класовому формуванні зустрічала значні труднощі й перешкоди. Цьому перешкоджали й регіональні, національні, конфесіональні розходження підприємницьких груп. У цьому зв'язку, російська буржуазія не встигла створити єдиної власної політичної організації й ідеології [450]. Німецький дослідник К.Хеллер вважає, що підприємництво післяреформеної Росії переживало у своєму

розвитку подібні з Європою тенденції, які були обумовлені вимогами ринкової економіки і являли собою формування повноцінного буржуазного класу [422].

Питанню взаємовідносин промисловців регіону з робітниками в другій половині XIX – на початку XX сторіччя присвячує одну з глав своєї роботи “Свобода і терор у Донбасі” американський дослідник японського походження Гіроакі Куромія [301]. Зіставляючи Донбас із російським Сибіром або американським Диким Заходом, Куромія наголошує, що вже умови розвитку вугільної промисловості в Донбасі визначили специфіку регіону. Природні умови степу, помножені на нещадну експлуатацію робітників, відсутність мінімальної соціально-культурної інфраструктури й, водночас, відкритість шахт до прийому всіх утікачів, незалежно від їхнього минулого, і специфіка шахтарської праці (під землею постійний нагляд за робітниками просто неможливий) якраз і створювали загальний клімат. Дослідник наводить численні спогади очевидців, що перебували на Півдні України в кінці XIX – на початку XX століття, які відзначали сірість і злиденність донбаського життя, зростання виробничої смертності (безтурботність і презирливе ставлення до якої були складником шахтарської культури), повсякденні бійки та пияцтво, послідовно вороже ставлення до інтелігенції й адміністрації (сюди зараховували й лікарів), часті погроми, постійну напругу між етнічними українцями та росіянами. Особливу цінність праці надають надзвичайно цікаві подробиці взаємин підприємців та найманих робітників кінця XIX – першої половини XX століття. Даний блок історіографії створений закордонними дослідниками, свідчить про початок формування єдиної багатонаціональної російської буржуазії зі значною регіональною, етнічною й релігійною специфікою. У цьому зв'язку, досить важливі у якості порівняльного матеріалу праці етноісториків, присвячені існуванню регіональних підприємницьких груп.

Отже, незважаючи на те, що на сьогодні існує досить велика кількість наукових досліджень, прямо чи опосередковано присвячених історії великої

промислової буржуазії Півдня України другої половини XIX –початку XX сторіччя, залишилися деякі аспекти, ще недостатньо розроблені. Це по-перше, соціальний та національний склад великої промислової буржуазії південного регіону, по-друге, маловивченим є місце з'їздів південних гірничопромисловців у системі представницьких організацій вітчизняної буржуазії, і по-третє, недостатньо висвітлена еволюція соціально-економічних вимог представників ділового світу, зростаюче бажання підприємців грати більш активну роль у суспільно-політичній сфері.

1.2. Аналіз джерел

Джерельну базу дослідження становить широкий комплекс архівних та опублікованих матеріалів. Значна частина джерел зберігається у фондах чотирьох центральних та обласних архівів України.

Найбільша кількість неопублікованих джерел по досліджуваній проблематиці вміщена у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІА України) (ф. 442, 313, 575, 896, 1696, 1695, 2090, 2033, 2161). Там знаходимо цінну інформацію про розповсюдження офіційних документів царської Росії щодо особливостей торговельно-промислової політики держави, про взаємовідносини між підприємцями та органами влади, рішення та звіти колективного органу промисловців – з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії.

Зокрема, фонд канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора (ф.442) містить в собі важливі дані про розповсюдження циркулярів та офіційних листів Міністерства Внутрішніх Справ щодо особливостей торговельно-промислової політики держави, змін в умовах діяльності підприємців. Окремі відомості про стан промислових закладів регіону, їх власників, взаємовідносини з працівниками надають матеріали канцелярії Київського окружного фабричного інспектора (ф.575), Катеринославського губернського жандармського управління (ф.313).

У фонді ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії ЦГІА (ф.2161) зберігаються численні договори, документи, постанови, рішення, як колективного органу підприємців, так і діловодні матеріали та статистичні відомості щодо чисельності робітників на окремих промислових підприємствах, їх матеріального та соціального забезпечення.

У документах Гірничого управління Півдня Росії ЦГІА (ф.896) знаходимо матеріали про становище промислових робітників, циркуляри міністерств, переписку з окружними інженерами та з міністерством торгівлі та промисловості, а також циркуляри самого Гірничого управління. Також увагу привертають фонди Контори виборних від гірничопромисловців (ф.1696), в яких знаходимо цікаві матеріали стосовно взаємовідносин промисловців з владою та механізмів відстоювання підприємцями власних інтересів, а також, фонд Ради товариства грошової допомоги гірничопромисловим робітникам Півдня Росії (ф.1695), в якому знаходяться матеріали про взаємовідносини промислової буржуазії з робітниками. Інформацію про наявність в Катеринославській губернії залізо – і трубопрокатних заводів, з вказівкою їхнього місця знаходження та власника містить у собі фонд Окружного фабричного інспектора Харківського фабричного округу (ф.2090). Крім того в цьому ж фонді знаходимо перелік промислових підприємств Катеринославської губернії на 1900 р.

Серед особистих фондів ЦГІА м. Києва назвемо фонд князів Кугушевих (1888–1919) (ф.2033), які були власниками вугільних шахт товариства Брянських кам'яновугільних копалень. Серед особистого листування знаходяться листи, що висвітлюють становище на копальнях, а також проблеми, які доводилося вирішувати власникам шахт того часу.

Численні матеріали про роль підприємців у розвитку промисловості південного регіону зберігаються у фондах державних архівів Дніпропетровської (ДАДО) (ф. 11, 20, 23, 463, 681, 863) та Харківської (ДАХО) (ф. 3, 19, 44, 45, 487) областей, серед яких особливе значення мають

розпорядження органів управління, статистичних установ, канцелярій фабричних інспекторів Катеринославської та Харківської губерній.

У Державному архіві Дніпропетровської області найбільша кількість матеріалів, що стосується розвитку промисловості південного регіону, знаходиться у фонді “Канцелярія катеринославського губернатора”(ф.11). Тут є дані про розвиток промисловості і про діяльність промисловців, а особливо багато матеріалів, що стосуються історії взаємовідносин підприємців та найманих робітників. Зокрема, це свідчення про вимоги, що висували робітники до власних господарів, донесення про страйки на підприємствах та способи їх подолання. Окрім того цікаві свідчення стосовно історії промисловості регіону знаходимо у фонді Дніпровського металургійного заводу. Тут можна знайти перелік металургійних підприємств Півдня України (ф.463). Для нашого дослідження ці документи важливі тим, що в них знаходимо перелік керівників великих промислових підприємств.

У Державному архіві Харківської області також міститься багато документів про роль промисловців у роботі органів управління різного рівня, участь підприємців у суспільно-політичному житті регіону, їх позицію щодо формування виробничої та соціальної інфраструктури. Це матеріали фондів губернських, повітових та міських установ – Канцелярія Харківського губернатора (ф.30), Харківське губернське управління (ф.4), Харківське по фабричним та гірничозаводським справам присутствіє (ф.923).

Цінність існуючих в обласних державних архівах документів з досліджуваної проблематики вбачається в тому, що вони відображають різноманітні аспекти життя регіону, містять об’єктивну інформацію про усі сторони історії регіону, яку творили у тому числі і промисловці.

За функціональним призначенням та характером інформації використані джерела умовно можуть бути розподілені на декілька груп:

– Законодавчі акти, що регламентують правовий статус підприємців, політику уряду у торговельно-промисловій галузі. Вони містяться у “Повному зібранні

законів Російської імперії”, “Зведенні законів Російської імперії”, окремих тематичних збірниках тлумачення та пояснення нормативних актів.

– Справочинні папери різних інституцій: губернських, повітових та міських земських зборів, управ, дум, з’їздів гірничопромисловців Півдня Росії, місцевих комітетів та комісій з окремих питань. Ці матеріали зосереджені як у фондах архівів, так і опубліковані окремими збірниками та виданнями.

– Статистичні матеріали, що були підготовлені як на загальнодержавному, так і на рівні губерній та повітів. Їх аналіз дозволяє простежити чисельність підприємств та робітників, розміри виробництва та вартість виготовленої продукції, виявити участь підприємців не тільки у виробничій, але й у суспільній сфері життя регіону.

– Загальнодержавні та регіональні довідково-інформативні видання, що виходили у формі пам’ятних книжок, адрес-календарів, супутників-довідників залізниць, щорічних збірників. Хоча інформаційна насиченість цієї групи джерел не однакова, їх цінність полягає у тому, що розміщені у них дані можна зіставляли для певного порівняльного аналізу, уточнення рівня розвитку виробничої та соціальної інфраструктури регіону.

– Періодична преса, що мала характер офіційних джерел інформації губернських органів управління, колективних органів підприємців, приватних чи громадських видань. Матеріали преси відображали ставлення місцевих органів управління, населення регіону до ділових кіл Донбасу, участь торговельно-промисловців у суспільно-політичній, економічній, благодійній діяльності установ і закладів регіону, приватні ініціативи; містили велику кількість довідкових матеріалів різноманітного характеру про окремі сторони комерційної справи підприємців.

– Мемуари підприємців. Вони вміщують відомості про умови праці у різних галузях економіки, відносини підприємців між собою, чинники впливу на їх діяльність.

I. Законодавчі акти. До цієї групи джерел належать також матеріали громадських об’єднань та організацій. У дану групу входять матеріали

промислового та акціонерного законодавства, нормативні документи з'їздів (положення та статuti). Тут зосереджений великий за обсягом пласт організаційно-розпорядчих, довідково-інформаційних документів, допоміжних матеріалів, вивчення яких дозволяє визначити “технологію” прийняття рішень, виявити загальні тенденції і специфічні особливості у вирішенні тих чи інших питань. Документи законодавчого характеру, які регламентували правовий статус підприємців, їх права та обов'язки, специфіку діяльності, становлять вагоме джерело дослідження особливостей розвитку підприємництва. Законодавчі акти важливі також з точки зору створення загальної характеристики ринкових умов періоду капіталістичної модернізації, уявлень про політику царського уряду стосовно підприємців та їх колективних установ і організацій, у роботі яких брали активну участь представники ділових кіл регіону.

Комплекс приватноправових комерційних актів відбиває так званий “рух” промислової власності, еволюцію організаційних форм промисловості Півдня. Значний потенціал комплексу також для оцінки представництва різних соціальних шарів.

II. Справочинні матеріали. Це документація виробничої діяльності промислових підприємств: статuti, звіти, баланси акціонерних компаній, протоколи загальних зборів акціонерів, програми гірничопромислових з'їздів, списки учасників з короткими характеристиками, журнали, протоколи, стенограми з'їздів. Значний інтерес для дослідження різних аспектів діяльності промисловців мають друковані матеріали з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, що почали видаватися в 1874 р. і виходили щорічно до 1917 р. включно. На сьогодні “Труди з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії” майже в повному обсязі зберігаються в Державному архіві Харківської області [139-148]. Характерною рисою з'їздів було те, що на них власники заводів та рудників піднімали та вирішували питання не тільки організації виробництва, але й функціонування мережі культурно-освітніх закладів, системи медичного обслуговування, влаштування телефонно-

телеграфного зв'язку в регіоні, створення дієвих механізмів допомоги постраждалим від нещасних випадків на виробництві, тощо. Підприємці порушували клопотання перед урядом про виділення додаткових коштів на вирішення нагальних завдань розвитку регіону. У I частині “Трудів” приводяться звіти голови і посадових осіб з'їздів, діловодна документація, статистичні звіти. У II частині представлені стенографічні звіти засідань з'їздів. Значення цих джерел визначається унікальністю первинного матеріалу. Матеріали з'їздів відбивали безпосередній хід найважливіших економічних процесів (акціонування, концентрації виробництва, проникнення іноземного капіталу й т.д.) як би “зсередини”, з позицій безпосередніх учасників і зацікавлених осіб. Вони містять різноманітну, цікаву інформацію про настрої, погляди, економічні інтереси різних груп промисловців.

III. Статистичні матеріали. Особливо важливою є промислова статистика, а також статистичні видання представницьких організацій. Дореволюційна статистика зосереджена як в архівних фондах, так і в опублікованих виданнях. По-перше дані, що стосуються промисловців Півдня можна знайти в опублікованих матеріалах переписів. Це “Перший загальний перепис населення Російської імперії в 1897 році”, результати якого були опубліковані в Санкт-Петербурзі у 1905 р. [105].

Важливим джерелом для вивчення промисловості Російської імперії є “Список фабрик та заводів всієї Росії”. Але це джерело має обмежену інформацію, бо укладачі довідника не завжди дотримувалися установлених правил, інколи не вказували соціальну належність того чи іншого підприємця. Крім того довідник не містить в собі дані про підприємства, що підпорядковувалися технічному нагляду, який і здійснював їхній статистичний опис [121]. У різні роки видавалися також різноманітні статистичні видання з фабрично-заводської промисловості [122-126].

Необхідним для вивчення важкої промисловості півдня джерелом є галузеві статистичні збірки, такі як Статистичні таблиці з гірничої

промисловості Росії, складені А.Кеппеном у 1879 р.[123]. У них містяться дані про видобуток вугілля в окремих регіонах. Досить повні та всеосяжні матеріали містяться в “Збірниках статистичних даних про гірничозаводську промисловість Росії”, які щорічно готував Гірничий департамент [109]. Ці видання склалися по матеріалам звітів окружних інженерів і на первинному рівні – дані, що безпосередньо надавали самі власники підприємств.

Важливим джерелом є також земська статистика. Катеринославське губернське земство видавало “Збірники статистичних відомостей” по окремим повітам. По Бахмутському – є певний матеріал по історії буржуазії (походження вуглепромисловців за станом). Запровадження у 1885 р. “Положення про з’їзд вуглепромисловців Донецького басейну” сприяло поліпшенню становища статистичного обліку заводської організації. Відбувся подальший розвиток форм статистики, і, особливо, збільшення публікацій статистичних матеріалів. У середині 90-х років в умовах промислового піднесення ця статистична інформація виявилася недостатньою. На XXII з’їзді у 1897 р. при Раді з’їзду гірничопромисловців Півдня Росії було створено особливе статистичного бюро для збору даних про гірничопромислову діяльність на Півдні Росії.

IV. Довідкові видання.

Загальнодержавні довідкові видання – це різноманітні збірники, які переважним чином містять інформацію про промисловців регіону. Це довідник “Предпринимательство и предприниматели в России”, який містить короткі біографічні описи підприємців Російської імперії [100]. Проте в цьому виданні немає імен багатьох підприємців Півдня, таких як С. Колачевський, М. Копилов та ін. Подібним виданням є історико-біографічний довідник “Деловой мир России” [94]. Незважаючи на те, що він містить цінну інформацію про деяких з промисловців південного регіону (Авдаков, фон Дітмар), тут також відсутні імена деяких підприємців нашого регіону

(наприклад, немає О.А.Ауербаха). Короткі біографії місцевих підприємців німецького походження можна знайти в довіднику “Немцы России” [97].

Також цікаві матеріали знаходимо і в місцевих довідкових виданнях, таких як Адрес-календар м. Катеринослава. Тут містяться дані по південній промисловості, а також характеристики місцевої буржуазії [98-99].

Важливі дані стосовно розвитку промислових підприємств містяться і в промислових довідкових виданнях, таких як “Фабрики та заводи всієї Росії”, а також підготовлені особливими комісіями Ради з'їзду представників промисловості та торгівлі довідники по промисловості Російської імперії, де можна знайти зокрема і інформацію про південний регіон [103].

V. Періодична преса. Особливо важливими для дисертаційного дослідження є галузева періодика. Насамперед це газета “Гірничозаводський листок” (пізніше Гірничозаводська справа), з яких автором опрацьовано більшість з опублікованих одиниць за період з 1888 по 1917 роки [41-75]. Видання сприяло оприлюдненню та розповсюдженню новітніх досягнень гірничої промисловості, друкуючи науково-технічні матеріали з Росії та з-за кордону; редакція друкувала переважно статті оглядово-аналітичного характеру. Мали місце і полемічні статті, тому що нова справа викликала гарячі дискусії. Особливо важливим є те, що видання періодично публікувало матеріали, присвячені з'їздам гірничопромисловців. Видання досить часто наводило думку підприємців з тих чи інших питань економіки, а іноді і суспільно – політичних процесів. Деякі матеріали з розвитку промисловості можна знайти і в загальній періодиці. Наприклад, у газеті “Південний край” (1880–1918), в якій буржуазія викладала свою позицію.

Значимість залучення періодики як джерела інформації, визначається тим, що вона відбиває ту сторону історичних процесів, що оминалася при використанні статистики, приватноправових актів, а почасти й діловодства, індиферентних до специфіки подій, що вони фіксують. Повсякденність інформації періодики обумовлювала її послідовність, систематичність.

VI. Мемуари. Значні можливості для вивчення історії промисловості та промисловців відкриває використання джерел особистого походження. До них належать мемуари, дорожні замітки, авторами більшості яких були безпосередні практики промисловості.

У мемуарній літературі виділяємо спогади державних діячів, із чиїми іменами зв'язана промислова політика на рубежі XIX–XX ст. Це міністр фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте [81]. У своїх спогадах міністр торкається питань залізничного будівництва на Півдні України, зауважуючи, що з роками залізниця стають все більш розвинутими [81, с.86]. Вітте неодноразово зазначав, що він вбачає в розвитку промисловості майбутнє країни, підтримуючи в цьому великого вченого та громадського діяча Д.І.Менделєєва [81, с.132]. Виходячи із надзвичайної важливості розвитку промисловості, Вітте виступив ініціатором відокремлення департаменту торгівлі і промисловості із міністерства фінансів [81, с.221]. Вітте висловлювався проти думки обер-прокурора К. П. Победоносцева про необхідність зберегти між промисловцями та робітниками старі патріархальні відносини, та вважав за необхідне встановити відповідальність фабрикантів за життя та здоров'я робітників [81, с.332].

Для вивчення ментальних характеристик південного промислового підприємництва як особливої соціально-корпоративної спільності російської буржуазії незамінну, унікальну інформацію представляють спогади промисловців і керуючих компаній. О.А. Ауербах, в своїх мемуарах представляє характеристику деяких представників великої буржуазії країни [78]. У цій роботі можна знайти цінну інформацію про умови розвитку вугільної промисловості в перші десятиліття, про склад підприємців, взаємовідносини власників шахт.

З самого початку розвитку промисловості виникають праці, присвячені цьому розвитку. Через часову близькість до викладених подій та особисту участь авторів в них ці роботи також відносимо до мемуарної літератури.

Так, в брошурі “Будущность горнозаводского дела на Юге России” відомого діяча гірничої промисловості А.Ф.Мевіуса головна увага була зосереджена на питаннях необхідності протекціонізму з боку уряду для вугільної промисловості [88]. Для вивчення буржуазії Півдня особливо важливим є те, що в дослідженні вперше зроблена оцінка внеску підприємців в розвиток економіки. Член Російського технічного товариства Л.П.Семечкін у своїй роботі “О каменноугольной и железоделательной промышленности на Донском кряже” звертав увагу на необхідність розвитку сучасних шляхів сполучення для успішного становлення і розвитку вітчизняної промисловості [90]. Одним з головних аспектів, на якому зосереджував свою увагу автор, була необхідність посилення допомоги з боку уряду і суспільства промислому розвитку цього району. Робота цього автора є особливо цінною через той факт, що Л.П.Семечкін особисто їздив по новоствореним заводам регіону, а тому його дослідження відрізняється достовірністю та інформативністю. Іншою проблемою, якій присвятив увагу Л.П.Семечкін, був соціальний склад новоутвореної промислової буржуазії. Характеризуючи перших власників шахт, автор констатував переважання серед них поміщиків, які не мали великих капіталів, що негативно впливало на розвиток вугільної промисловості [90]. Автор негативно оцінює вплив іноземного капіталу. У праці Л.П.Семечкіна міститься дуже критичний аналіз діяльності Дж. Хьюза та створених ним підприємств. Він звинувачує іноземного підприємця в поганому технічному оснащенні заводу та в недостатній пристосованості підприємця до місцевих реалій [90].

Отже, представлені джерельні комплекси послідовно й повно відбивають, з одного боку, умови функціонування промисловості, з іншого боку – характеристики й результати розвитку виробництва, повсякденну практику підприємств, склад і вигляд промислового підприємництва Півдня України. Використання цих джерел дозволяє достовірно, всебічно і неупереджено реалізувати поставлену мету і завдання дисертаційного

дослідження. Зазначені групи джерел є достатньо репрезентативними та вірогідними для досліджуваної проблематики,

1.3. Методологічні основи дослідження

Сучасна методологія ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, на здобутках досвіду і виступає як синтез теорії і практики наукового дослідження. Методологічний інструментарій для дослідження історії промислової буржуазії — це взаємозв'язаний, органічно цілісний комплекс двох основних компонентів: а) принципи (правила) дослідження; б) методи (прийоми, способи) пізнання.

Своєрідність досліджуваної проблематики визначила вибір основних принципів дослідження, до яких входять цивілізаційний і формаційний підходи. Формаційний підхід допомагає дослідити процес ліквідації застарілих соціальних відносин і формування капіталістичних, більш прогресивних, нових класів. Цивілізаційний підхід дає можливість простежити тісний взаємозв'язок та взаємовплив різних цивілізацій (в даному випадку – православної та західної).

Дисертаційна робота виконана на методологічних засадах об'єктивності, історизму, системності, світоглядного плюралізму та діалектичного розуміння історичного процесу.

Принцип історизму, найважливіший у науковому пізнанні базується на вітчизняному та світовому досвіді. Він зобов'язує розглядати проблему, яка вивчається, не тільки як процес, але й як сукупність динамічних станів, що дозволяє запобігти зображенню штучної модернізації минулого і постановки до нього запитань, не властивих його природі. Принцип історизму передбачає цілісне, всебічне й достовірне дослідження історичних джерел, оцінку концепцій стосовно досліджуваних в дисертації питань у відповідності з загальним історіографічним процесом, ступенем нагромадження знань та розширенням джерельної бази. Історизм орієнтує дослідника на всебічний,

послідовний підхід як до аналізу суспільно-економічних процесів, подій і явищ в історії України, так і до оцінки історичних досліджень, що торкаються промислового розвитку у зазначений період, врахування конкретних умов, у яких жили і творили автори цих робіт, видавались їхні праці, утверджувались наукові концепції.

На засадах принципу історизму можна виявити провідні тенденції соціогенезу буржуазії південного регіону України, вивести закономірності цього процесу, встановити його особливості. Історизм передбачає конкретність вивчення будь-якого процесу, явища, аналізу конкретної ситуації, характерної для відповідної епохи, доби, періоду, історичного часу, диктує їх розгляд у зв'язку з іншими процесами: політичними, соціальними, економічними, адже розвиток промислового підприємництва – це великий пласт, пов'язаний не тільки з економікою, а й з суспільним розвитком та політикою.

Принцип системності з другої половини ХХ ст. теж набув характеру універсального правила для більшості наук, які розвиваються як системи знань. Оскільки історія буржуазії Півдня України включає в себе економічні, соціальні та політичні аспекти, принцип системності для неї має пріоритетний характер. Ще на початку ХХ ст. позитивістська історіографія звернула увагу на багатофакторність суспільного розвитку, вплив багатьох чинників на події, явища, суспільні процеси. Звичайно, дослідженням конкретних факторів суспільного розвитку займаються конкретні науки, однак багато унікальних явищ відбувається на межі взаємодії різних факторів і пізнати ті явища можна лише на основі системного підходу до них. Принцип системності дозволив порівняти різні компоненти системи, зокрема економічну і соціальну історію промислової буржуазії, ставлення у суспільстві до верстви підприємців та намагання самих підприємців це ставлення корегувати, зв'язок буржуазії з державним апаратом. Системно-структурний принцип був використаний при дослідженні сутнісних особливостей верстви промисловців та субкультури місцевого підприємництва.

Загальним і обов'язковим правилом історичного дослідження є об'єктивність, що не виключає власного, деякою мірою суб'єктивного погляду дослідника. Принцип об'єктивності означає використання усієї повноти історичних джерел, опору на повноту історичних фактів та історіографічних джерел, а також використання оптимальної кількості конкретних дослідницьких методів, у тому числі тих, що використовуються в інших науках. Не можна відмовлятися від здобутків радянської історіографії розвитку промисловості України, незважаючи на існуючу тенденційність цих досліджень.

При написанні дисертаційної роботи були використані як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження. Із числа використаних загальнонаукових підходів виділяються проблемно-хронологічний і логічний методи. Перший з них передбачає поєднання комплексного підходу до вивчення проблеми з послідовністю історичних подій у часі. Дослідити процес становлення та розвитку стану буржуазії Півдня України можна лише спираючись на конкретно-історичний та хронологічний підхід до вивчення всіх його етапів, починаючи від початку промислового розвитку регіону до припинення розвитку капіталізму у Російській імперії у 1917 р.

Будь-який процес, подію, явище в історії промислового розвитку Півдня не можна пізнати без їх наукового аналізу. Аналіз – це своєрідне розчленування об'єкта пізнання на відповідні елементи з метою поглибленого вивчення кожного з цих елементів. Щоб зрозуміти позицію буржуазії Півдня, мотиви її діяльності був зроблений аналіз виступів, звернень, статей її представників, виокремлено соціальні, економічні та політичні вимоги. У дисертації також присутній в цілому синтез, тобто поєднання джерельної інформації, реконструкція на цій основі подій та процесів, узагальнення одержаних висновків, формування цілісного знання з поставлених проблем. Співставлення біографічних даних різних представників промислової буржуазії Півдня дає змогу зробити висновки про її особливості – велику

кількість немісцевого елемента (в тому числі іноземного), різномірність походження та неоднорідність вимог.

У дисертації використано також історико-біографічний методи дослідження. Історія буржуазії південного регіону це, насамперед, історія конкретних особистостей. Ось чому важливу роль відіграє біографічний метод. Він дозволяє персоніфікувати всі події і явища в економіці та політиці II половини XIX – початку XX ст., простежити долю промисловців, зміни в їхньому житті, внесок найбільш видатних з них у розвиток економіки та культури Півдня України. Біографічний метод дає змогу уникнути механічного описування життя тієї чи іншої особи, орієнтуючи на з'ясування структури всього її життєвого шляху, виявлення найхарактерніших рис усього покоління певної епохи. Цей метод передбачає важливі дослідницькі процедури з джерелами особового походження: автобіографіями, щоденниками, листуванням, спогадами, відкриває реальну можливість реконструювати внутрішній життєвий світ як окремої людини, так і усієї суспільної групи місцевої буржуазії, встановити роль, яку вона відігравала в соціокультурному середовищі.

У дослідженні використовується також і класифікаційний метод. З допомогою класифікації груп промислової буржуазії за їх соціальним та національним походженням автор виявляє особливості як цих конкретних груп, так і усієї верстви в цілому. Традиційний метод групування дозволяє розчленити різномірні сукупності на якісно визначені комплекси об'єктів. Крім типологічних, він виконує й аналітичні функції, оскільки на первинному рівні фіксує зв'язок між розглянутими характеристиками об'єктів. Виокремлюючи з загалу об'єктів групи по різним ознакам, автор робить висновки про ознаки, що характеризують розвиток промисловості Півдня як системи (масштаби, забезпеченість робочою силою, технічний рівень, ефективність виробництва, організаційні форми та ін.).

Застосування графічних методів обробки й подання даних (діаграми, різні види координатних графіків), дозволяє наочно представити характер розподілу й закономірності зміни тих або інших показників.

Використання статистичного методу дало можливість автору простежити провідні тенденції як у розвитку промисловості Півдня взагалі, так і у становленні та розвитку промислової буржуазії.

У залежності від необхідності в роботі над дисертацією використовувалися методи порівняльного історичного аналізу, контекстуальної інтерпретації статистичних даних. Порівняльно-історичний метод дозволяє простежити розвиток промисловості, використовуючи матеріали загальноросійського характеру, а з їх допомогою більш детально відновити процеси, які відбувалися саме в південноукраїнських губерніях. Застосовуючи цей метод порівнюємо відмінні та однакові риси в розміщенні та діяльності підприємств різних видів промисловості, а також вдається виявити їх взаємозв'язок.

Отже, методи дослідження, що представлені в даній роботі дозволяють досить повно, різнобічно й коректно відбити найважливіші соціально-економічні тенденції й закономірності розвитку промисловості Півдня України в досліджуваній період.

* * *

Таким чином, наліз наукової розробки питань розвитку промислової буржуазії Півдня України в другій половині XIX – на початку XX сторіччя показав, що, незважаючи на різнобічне відображення в історичній літературі, у цілому вона ще не стала предметом спеціального вивчення в запропонованих тематичних, хронологічних і територіальних рамках. У вітчизняній історіографії висвітлення історії підприємництва, тим більше питання становлення та генези верстви промислової буржуазії, її взаємодії з державою, з іншими прошарками суспільства є недостатнім. Після досить різнопланових, в основному полемічно орієнтованих, однак принципово неоднорідних робіт кінця XIX – початку XX сторіччя, що відображали

широкий спектр думок, з відомих причин протягом багатьох десятиліть ця тема виявилася не тільки практично не затребуваною, але й істотно спрощеною, підігнаною під тверді ідеологічні стандарти. Історія південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджувалася переважним чином в роботах з історії економічного розвитку країни, а якщо піднімалися питання соціальної історії, то лише у вигляді досліджень таких прошарків суспільства як пролетаріат та селянство. Набагато менше розроблялися проблеми історії дворянства, а велика промислова буржуазія, яка відіграла значну роль в суспільстві другої половини XIX – початку XX сторіччя, почасти залишалася на узбіччі дослідницьких інтересів. Лише в сучасних умовах у вітчизняній історіографії намітилося зростання інтересу до цієї теми. Проте почасти сучасні дослідження продовжують висвітлювати економічні аспекти розвитку великої південної промисловості України, лише побічно торкаючись історії рушійної сили цього розвитку – великої промислової буржуазії.

Джерельну базу дослідження складають законодавчі акти, діловодні та статистичні матеріали, довідкові видання, періодична преса та мемуарна література. Під час дослідження використовувалися як архівні, так і опубліковані матеріали. Використання широкого кола джерел дозволяє достовірно, всебічно і неупереджено реалізувати поставлену мету і завдання дисертаційного дослідження. Представлені документальні комплекси послідовно й повно відбивають, з одного боку, умови функціонування промисловості, з іншого — характеристики й результати розвитку виробництва, повсякденну практику підприємств, склад і вигляд промислового підприємництва південноукраїнських губерній. Використання цих джерел дозволяє достовірно, всебічно і неупереджено реалізувати поставлену мету і завдання дисертаційного дослідження.

Методи дослідження, що представлені в даній роботі дозволяють досить повно, різнобічно й коректно відбити найважливіші соціально-економічні тенденції й закономірності розвитку промисловості Півдня України в

досліджуваний період. У формуванні системи методів дослідження автор виходив, насамперед, з логіки дослідження, сутності поставлених завдань, продуктивне рішення яких забезпечується широтою і ефективністю використання відповідних методів. Вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічним підходом до розв'язання поставленої проблеми, використанням комплексу взаємопов'язаних методів дослідження, адекватних його об'єкту, предмету і завданням, поєднанням кількісного і якісного аналізу теоретичного матеріалу, наслідками науково-дослідницької роботи.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ПРОМИСЛОВОЇ БУРЖУАЗІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

2.1. Економічний розвиток Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст.

Російська імперія до початку 60-х років XIX ст. залишалася кріпосницькою країною, що негативно відбивалося на розвитку економіки, формуванні промислової буржуазії. Питання про скасування кріпосного права вимагало невідкладного вирішення. У промисловості Російської імперії з одного боку активно діяли старі підприємства мануфактурного типу, засновані на використанні примусової праці приписних селян. Такими були, наприклад, гірничодобувні й металургійні підприємства Уралу, що вступили у першій половині XIX в. у смугу кризи. З іншого боку, розвивалися промисли, росли мануфактури в легкій промисловості, власники яких застосовували найману працю й працювали на масового споживача.

Ще в 30-і рр. XIX сторіччя у Росії почався промисловий переворот – перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики. Виникли перші фабрики, на яких окремі ручні операції замінили машини. Сформувалися три основних промислових райони – навколо Москви і Петербурга та на Уралі. Однак і в промисловості позначався негативний вплив кріпосницької системи господарства. Ринок вільнонайманої праці ще не створився. Найманими робітниками ставали головним чином кріпаки, які змушені були частину заробленого віддавати поміщикам. Більше того, власниками підприємств нерідко були розбагатілі заможні селяни, які залишалися кріпаками. Вузьким був і ринок збуту, без якого швидкий розвиток капіталістичного виробництва неможливий. От чому промисловий переворот у Російській імперії затягнувся до 60-х рр. XIX в., а його соціальні

наслідки (формування буржуазії й робітничого класу) до реформи 1861 р. практично не проявлялися [261, с.157].

Однією з найбільш значущих подій пореформеної епохи стало розгортання промислового будівництва в південному регіоні України. У цей період промисловість Російської імперії досягла перших великих успіхів, які відомий економіст М.І.Туган-Барановський пов'язував з політикою міністра фінансів С.Ю.Вітте, котрий навів лад у грошовій системі, сприяв посиленому залізничному будівництву та зробив усе можливе для залучення іноземних капіталів [409, с.28].

На середину 90-х років в Україні утворилися промислові райони всеросійського значення: Правобережжя, з розвинутою цукровою, іншими галузями харчової промисловості і машинобудуванням; Південь, який поділявся на Криворізько-Придніпровський район з його розвинутою залізородною і марганцевою промисловістю, металургією і машинобудуванням; та Донбас із розвинутою вугільною, металургійною, хімічною промисловістю. Були також Харківський (машинобудування, цукрова промисловість) і Одесько-Миколаївський (машинобудування, суднобудування, харчова промисловість) промислові райони.

Згідно зі “Статистичними результатами відсоткового та розкладного зборів за 1896, 1897, 1898 роки” [123, с.51-128] в 1896 р. з 2893 промислових гільдійських підприємств України 1060 знаходилися на території південних губерній, а річний оборот південних промислових підприємств складав ще більшу частку від загальноукраїнського обороту – 52 928 тис. крб. від 108 682 тис. крб.[123, с.51-128]. У цей період розвиток промисловості визначався ростом великого капіталу, який все глибше проникав у всі галузі економіки країни.

У окремих районах України розвиток капіталізму відбувався набагато швидше, ніж в більш обтяжених пережитками кріпосництва регіонах. Таким регіоном і був Південь України і такий швидкий розвиток передусім торкався гірничої, металургійної, кам'яновугільної та цукрової промисловості. Це

становище яскраво ілюструє додаток А. “Розвиток промислового виробництва в пореформений період”, в якому представлені дві діаграми, складені автором на основі даних, представлених в статистичній збірці “Росія. 1913 рік” [107, с.49, 85]. Рис.А.1 “Районування промислового виробництва в Російській імперії”, який представлений в додатку А показує, що за часткою промислового виробництва південний регіон України поступався лише Центрально-промислового району Російської імперії. А з рис. А.2 “Зростання прибутку акціонерних компаній з 1911 по 1914 рр.”, видно що найактивніше розвивалися самі ті галузі промисловості, які превалювали На Півдні України.

Становище даного регіону в економічній системі Російської імперії було досить своєрідним. З одного боку, тут відносно швидкими темпами розвивалися капіталістичне сільське господарство і промисловість, а з іншого розвиток продуктивних сил і культури гальмувався тяжким соціально-політичним і національним гнітом.

Український Південь за всіма ознаками підприємницької діяльності постає безумовним лідером в усіх сферах економічного буття. У промисловій групі його частка становила 36,9% закладів і 46,37% обігових коштів [323, с.89]. На Півдні України відбувався швидкий розвиток кам'яновугільної промисловості. Добування вугілля тут зросло з 6 млн. пудів у 1868 р. до 250 млн. на середину 90-х років. Донецький басейн став головною вугільною базою країни, на нього припадало близько 70% загальноросійського вуглевидобутку [160, с.54]. Як бачимо, за період з 1880 по 1913 рр. південний регіон України став вугільно-металургійною базою всієї імперії. Вугілля і метали України забезпечували роботу підприємств обробної та металургійної промисловості, зосередженої в центрі імперії. Це була основа економічної, а відповідно й воєнної могутності держави.

Цікаво також простежити динаміку розвитку промислового виробництва в інших промислових центрах Російської імперії. За даними видання статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, які наводить в своїй праці український історик М.І.Яворський [443, с.17], нами

складено діаграми рис. А.3 та рис. А.4 В рис.А.4 розглядається окремо зростання виплавки чавуну в промислових регіонах Російської імперії. В рис.А.3 спостерігаємо динаміку зростання частки промислового виробництва Півдня України від загального видобутку вугілля, чавуну та залізної руди в Російській імперії. Як бачимо на 1913 рік у всіх цих галузях важкої промисловості Південь України займав домінуючу позицію у всеімперському масштабі. Не викликає сумніву той факт, що промисловість Півдня України розвивалася найбільш швидкими темпами, порівняно з іншими промисловими районами.

Ще В.І.Ленін, який опрацював велику кількість статистичних джерел, відмічав швидкі темпи розвитку промислового виробництва на Півдні та чисто капіталістичний його характер порівняно з Уралом. Він вважав, що південний регіон являє собою у багатьох відношеннях діаметральну протилежність Уралу. Вплив капіталістичних пережитків тут хоча й деформував процес концентрації промислового виробництва, але не мав змоги змінити його капіталістичну природу [327, с.488].

Саме в південному районі України склався заможніший прошарок великої буржуазії, яка володіла підприємствами, що мали прибутки від 10 і більше тисяч карбованців. На Півдні їх питома вага складала 44% [313, с.36]. Регіон пережив першу хвилю підприємницької активності, що почалася наприкінці 60-х років ХІХ ст. і тривала ціле десятиліття. У Донбас потягнулися десятки підприємців і просто заможних людей із всіх регіонів величезної Російської імперії. Багато хто з них збанкрутували й припинили промислову діяльність. Інші впоралися із труднощами становлення власної справи. У той же час почала розвиватися металургійна галузь. Так, будівництво металургійного заводу Юза було розпочато ще в 1869 р., а закінчено в 1872 році (засновник заводу Джон Юз тримався осторонь від інших підприємців регіону, і лише його діти вступили до союзу промисловців Півдня) [186, с.54]. Однак до початку 90-х років у Донбасі було всього два металургійних заводи – Юза і Пастухова, які були далеко не найбільшими

споживачами донецького вугілля [443, с.17]. На це, зокрема, вказують підприємці М. С. Авдаков, П. М. Горлов і гірничий інженер, голова комісії виборних від вуглепромисловців Донбасу А. Ф. Мевіус в своєму зверненні до уряду імперії, в якому доводять, що розвиток гірничої галузі стримувалося відсутністю великих місцевих споживачів вугілля в Донбасі [109, с.183].

Важливе значення для розвитку металургійної промисловості мало створення на Україні власної залізорудної бази. У середині 80-х років основним районом добування руди стає Криворіжжя. Тут почав діяти ряд потужних рудників, видобуток залізної руди зріс із 6,9 млн. пудів у 1885 р. до 66,7 млн. у 1895 р. [347, с.23]

Більша частина гірничої промисловості знаходилася в приватній власності. Усі великі рудники засновувалися за приватні кошти, були підприємствами приватними, виникли як результат приватної ініціативи і заповзятливості [46, с.103].

Основою для розвитку підприємництва в південному регіоні послужили його природні багатства, насамперед кам'яне вугілля. Однак, хоча його поклади були відкриті вже досить давно, поставити на широку ногу вугільний бізнес заважала віддаленість Донбасу від тодішніх металургійних центрів країни. Тому про становлення великої промисловості у нашому регіоні можна вести мову лише з кінця 60-х років, коли на Півдні України розгорнулося залізничне будівництво. Московський підприємець С.С. Поляков у березні 1868 р. заснував акціонерне товариство Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, а вже у 1869 р. по цій дорозі відкрився регулярний рух поїздів. Залізниця виступила споживачем донецького вугілля, а також стали важливими артеріями, по яких паливо надходило до інших регіонів країни [343, с.39].

Зародження металургії Півдня України пов'язане з створенням Луганського ливарного заводу. У другій половині 80-х-на початку 90-х років на Україні було збудовано вже чотири великі металургійні заводи: Олександрівський Брянського товариства у Катеринославі, Дніпровський у

Каменському, Гданцівський у Кривому Розі та Донецького товариства у Дружківці. Поруч з цими великими металургійними заводами виникла величезна кількість механічних, сталеплавильних, трубопрокатних, машинобудівних заводів [443, с.17]. Південь України перетворився в найпотужніший район виробництва металу: в 1895 р. залізо і сталь, що були вироблені на його заводах, складала 28,6% загального виробництва в Україні. Вже з початку 90-х років у цьому регіоні почався металургійний бум. Саме в це десятиліття були побудовані металургійні заводи в Маріуполі – “Нікополь” і “Російський Провіданс” (дочірнє підприємство бельгійської компанії “Провіданс”), Макіївський металургійний завод (інвестор – французька фірма “Уніон”), Краматорський металургійний завод (німецькі інвестори), Єнакіївський металургійний завод (бельгійці). Засновниками багатьох проектів були і місцеві підприємці – Алчевський, Іловайський та інші. Однією з особливостей розвитку металургійної промисловості Донбасу в цей період було те, що вона створювалася на акціонерних засадах [343, с.45].

Розвиток південного промислового району в кінці XIX ст., розглядається деякими вченими (Ананьїч, Шепелев) як запланований наслідок урядової політики та як видатний приклад успішної дії фактору державного стимулювання [157; 435]. Наприклад, “система Вітте” щедро субсидувала багатообіцяючих виробників на Півдні та робила великі замовлення на рейки за високу ціну. Ця допомога разом з високими протекціоністськими тарифами дала можливість створити сучасні металургійні заводи. Посилене податкообкладання селянства поряд з закордонними позиками забезпечувало необхідний для цього капітал [435, с.87]. Для вітчизняної промисловості; більшою мірою ніж для промисловості інших капіталістичних країн, мали значення також казенні замовлення, урядові позички, “регулювання” тощо. Проте, не можна погодитися, що державні замовлення були лише позитивним фактором для розвитку важкої промисловості Півдня. Ця система заважала створенню вільної конкуренції, ставила підприємців у тісну залежність від держави.

Приватні компанії у важкій промисловості діяли в системі відносно вільного ринку, де нові конкуренти мали змогу брати участь в змаганні, де вільно наймалася робоча сила і де вільно встановлювалися ціни. У вирішальній для економіки сталеливарній промисловості в міру її розвитку, ясно визначилася еволюція у бік зменшення підтримки з боку держави. Відомі великі замовлення на постачання рейок за високою ціною для фірми Юза, що надавалися пізніше й іншим фірмам, не розповсюджувалися на компанії, засновані на початку 90-х років XIX ст. Більше того, великі сучасні підприємства, створені в південному регіоні України, були цілком подібні до аналогічних підприємств в Західній Європі та в США. Там була складна техніка, що відповідала міжнародному рівню. Великі сталеливарні компанії, які задавали темп розвитку району, являли собою комплекси, що склалися з декількох відділень, котрі координували випуск різноманітної продукції. Вугільні підприємці, що розпочали свою діяльність в 90-ті роки XIX ст., також використовували передову технологію, хоча багато з них діяли в межах одного відділення, як і в інших країнах. Майже всі великі сталеливарні та вугільні компанії 90-х років XIX ст. були акціонерними товариствами, які отримували необхідні великі інвестиції через організовані ринки капіталу. Цим великим компаніям було притаманне прагнення до монополії (в технічному значенні цього терміну), а великі розміри виробництва кожної фірми неминуче відбивалися на цінах вироблених ними товарів. Всі ці характерні риси були типовими для провідних індустріальних країн в галузях промисловості, в яких панували великі компанії [395, с.35].

У 1913 р. із загального видобутку залізної руди в країні (582 млн. пудів) Південь дав 420 млн. пудів, тобто 72,3 %. У цьому ж році в Донецькому басейні було видобуто 1,5 млрд. пудів вугілля, або 78 % загальноросійського вуглевидобутку. Донбас був єдиним районом виробництва коксу. У 1913 р. в Україні діяло 17 металургійних заводів, де вироблялося 69% загальноросійської продукції чавуну, 57% сталі та 58% прокату. У цей же період у регіоні налічувалося 450 машинобудівних та металообробних

підприємств, які виготовляли валової продукції на 239 млн. крб., що складало 20,2 % всієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії. Тут випускалося понад 50 % сільськогосподарських машин і 40 % паровозів, цукрові заводи регіону забезпечували понад 81 % загальноросійського виробництва цукру (108 млн. пудів у 1913 р.) [107, с.78].

За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на початку ХХ ст. на одне з провідних місць у світі. Так, у 1901 р. на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 чоловік (3,5 % всіх підприємств) тут було зосереджено близько 50 % загальної кількості робітників, зайнятих у промисловості, а на підприємствах з кількістю працюючих понад 1000 чоловік (1,3% всіх підприємств) було зайнято 30,9 % загальної кількості робітників. Протягом наступних років цей процес посилювався [107, с.81].

Найбільшого рівня концентрація промислового виробництва досягла в таких промислових центрах Півдня України, як Катеринослав, Луганськ, Миколаїв, Юзівка, Одеса. Внаслідок концентрації промисловості зростали великі монопольні об'єднання, які вже в першому десятилітті ХХ ст. займали панівне становище в економіці, причому багато з них створювалися на базі основних галузей української промисловості і мали загальноросійське значення. Саме Південь України майже з самого початку вступив на шлях великого концентрованого виробництва, яке дозволяло застосовувати найдосконаліші технічні прийоми [98, с.143].

Зростання великих акціонерних підприємств за участю іноземного капіталу підготувало ґрунт для виникнення монополістичних об'єднань у Донецько-Криворізькому районі. На початку ХХ ст. тут з'являються найбільші в країні південні синдикати, утворені за активною участю іноземних банків і компаній — “Продвугілля”, “Продамет”, “Продруда”. Лише на заводах “Продамету” було зайнято 85 тис. робітників, на заводах “Продвугілля” — 64 тис.[166, с.456].

Зрештою, згадані монополістичні об'єднання (які спочатку створювалися з метою захисту від конкуренції з боку промислових об'єднань інших районів Росії) остаточно оформилися і зміцнили внаслідок “зрощування” із центральними банками (а через них і з іноземним капіталом). На початку ХХ ст. вони стали важливим фактором економічного розвитку країни. Завдяки південним синдикатам Російська імперія фактично не відставала від найбільш розвинених у промисловому відношенні країн щодо ступеня монополізації виробництва.

Таким чином, важка промисловість Півдня України протягом II половини ХІХ – початку ХХ ст. перетворилася в провідну галузь промислового виробництва загальноімперського масштабу.

2.2. Соціальні та національні джерела формування великої промислової буржуазії на Півдні України

У кінці ХІХ сторіччя в Російській імперії взаємозв'язок прискорення промислового росту взагалі та зростання важкої промисловості зокрема був обумовлений швидким розвитком нового південного промислового регіону. Промисловість нового регіону випередила відживаючу свій вік чорну металургію Уралу, а створену в Петербурзі в 60-70рр. ХІХ ст. обробну промисловість перевершила як застарілу. Тим самим, відтісняючи Урал, Південь України перетворився в основну вугільно-металургійну базу країни. Швидке піднесення Півдня здійснювалося завдяки інтенсивному припливу капіталів (зокрема іноземних), створенню густої транспортної мережі, близькості моря, відсутності тут феодальної рутини, що забезпечувала розвиток суто капіталістичних галузей промисловості.

Розвиток капіталізму призвів до утворення двох нових суспільних станів – пролетаріату і буржуазії, що було наслідком зміни суспільно-економічних відносин, які відбувались в усіх галузях народного господарства. Існування кріпосного права в Росії, яке було досить тривалим, впливало на

вповільнення процесу формування буржуазії, особливо великої промислової й нагромадження нею капіталів. Тільки швидкий розвиток капіталізму після реформи 1861 року став основою прискорення чисельного зростання буржуазії, збільшення нею багатства, посилення її економічного становища й впливу. Сам же характер проведення реформи створював джерело дешевої робочої сили. У той же час збереження залишків кріпосництва у селі звужувало внутрішній ринок для капіталістичної промисловості [261, с.34].

Провідне становище в промисловості належало великій буржуазії. В Україні на час реформи 1861 р. буржуазія була сформована в цукровій, винокурній та деяких галузях обробної промисловості на базі нагромадження капіталу в поміщицьких господарствах. У цей період велика промислова буржуазія ще не набула серйозного суспільного значення.

Розвиток капіталізму в промисловості, поштовх якому дала селянська реформа 1861 р., створив ґрунт для кількісного зростання промислової буржуазії, збільшення її капіталів, зміцнення економічного становища і ролі в житті суспільства. Періодом докорінних перетворень у соціально-економічному житті українських земель, що входили до складу Російської імперії, стали реформи 60-70-х рр. XIX ст., які надали поштовх інтенсивному розвитку в країні капіталістичних відносин і обмеженій певними рамками лібералізації суспільства. Протягом пореформених років в Україні швидкими темпами відбувався розвиток індустрії, провідним суб'єктом якого виступала торгово-промислова буржуазія. Хоча формування останньої розпочалося ще задовго до проведення соціально-економічних реформ, саме з цього часу активно йшов процес чисельного зростання підприємницької верстви та усвідомлення нею свого місця у суспільстві. Збільшення й консолідація останньої, її економічне зміцнення було складовою частиною бурхливого процесу модернізації всього суспільного життя, коли “дух буржуазного творення опанував усі соціальні стани, проник в усі сфери суспільства” [313, с.245].

Промислова буржуазія в пореформений період поновлювалася вихідцями з різних станів – дворянства, купецтва, заможного капіталізованого селянства. В Україні до складу промислової буржуазії входили також представники технічної інтелігенції і частково капіталісти–іноземці, які переселялися в Росію і вкладали свої капітали у важку промисловість: вугільну, металургійну, машинобудівну.

Поступовий розвиток капіталізму супроводжувався структурними змінами в класі буржуазії. Дуже велике значення в цьому процесі належало промислового перевороту. Зростання машинної індустрії, посилення концентрації виробництва мали своїм наслідком зосередження великих промислових підприємств в руках окремих капіталістів. Промисловий переворот все більше закріплював в ролі лідера буржуазного розвитку великий промисловий капітал, підпорядкувавши йому торговий та фінансовий капітал [261, с.45].

У першій половині XIX ст. до підприємницької діяльності залучалися найактивніше ті верстви, що були значно краще забезпечені коштами – поміщики та купці [88, с.65]. Але серед промисловців поряд з представниками старих купецьких династій ще перед реформою 1861р. з'явилися вихідці з селян, міщан, цехових ремісників. Підприємцями ставали іноземні комерсанти та російські дворяни [328,с.78]. На процес становлення буржуазії звичайно ж вплинуло й пореформене законодавство. Розвиток промисловості й торгівлі після 1861 року супроводжувався залученням до сфери підприємницької діяльності різноманітних верств населення.

У 60-рр було ліквідовано обмеження в торгівельно-промисловій сфері для міщан та селян. Всі ці зміни було зафіксовані в Положенні від 8 січня 1863 року “Про збір за право торгівлі та інших видів промислів” [135]. На селян були розповсюджені загальні юридичні права. Формально протягом перших пореформених років ліквідувалися усі верстові обмеження в підприємстві. Підприємництвом міг займатися кожен, кому було під силу придбати свідоцтво на право торгівлі або промислу. Одночасно деяким категоріям

підприємців надавався цілий ряд пільг. Так, від грошових зборів звільнялася частина дворянських підприємств та частина селянських – згідно з місцем приписки власника, якщо на них працювало не більше 18 робітників. Не підлягали податкообкладанню борошномельні, цегляні, лісопильні та інші подібні установи, розташовані за межами міста. Все це, з одного боку сприяло розширенню участі в промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з іншого – підтримувало дворянське підприємництво, яке вже під час реформи почало поступатися купецькому [135].

У той же час, дворянство позбавлялося низки важливих привілеїв. Найбільш відчутним виявилася втрата безкоштовної кріпосної праці, на якій трималася більшість дворянських підприємств. Це становище залишалося незмінним до 80-х років XIX ст., коли укріплення ринкових відносин викликало нові підходи в податковій системі підприємств [275, с.73]. Залізничне будівництво, яке активно розгорталося, відтягувало найбільш кваліфікованих робітників від поміщицького підприємництва, зростали ціни на робочі руки. Поміщики, не витримуючи конкуренції з боку технічно більш модернізованих підприємств купців, поступово витіснялися з таких традиційних для них галузей, як винокуріння, цукрова, млинарська, салотопна, суконна та ін. [88, с.68].

У промислове підприємництво в Донбасі прийшли представники різних соціальних груп. Серед них були вчорашні поміщики І. Г. Іловайський, П.А. Карпов, С. І. Рутченко, виходець із купецького стану О. К. Алчевський, маріупольські купецькі родини Хараджаєвих, Регирів. Особливу групу підприємців становили менеджери великих акціонерних товариств. Це були П.М. Горлов, М.С. Авдаков, О. А. Ауербах, А. А. Свіцин і інші [343, с.68].

На першому етапі розвитку кам'яновугільної промисловості помітно переважали поміщики – шахтовласники. У 1862 році з 20 великих розробок 14 належали місцевим землевласникам І.Г.Іловайському, В.П.Рутченку, П.А.Карпову, які до кінця XIX ст. стали великими капіталістами. У 1882р. з 41

власника копалин, що брали участь у VII з'їзді гірничопромисловців Півдня, 17 були поміщиками [328, с.80].

Поступово поміщики перестали панувати серед промислової еліти. Багато поміщиків здавали в оренду чи продавали рудники, наприклад, брати і син Рутченки, які у 70-ті роки активно взялися за розробку вугленосних земель, здали копальні в оренду французькому “Гірничому і промислового товариству на півдні Росії” [314, с.90]. Ділянка, на якій згодом був побудований завод Юза також належала поміщикам-землевласникам, оскільки вони не змогли налагодити там справжнього виробництва. З 1872 р. Юз на цій ділянці одночасно з побудовою заводу розпочав розробку земельних надр. Лише протягом 1873–1874 рр. ним було добуто близько 6 млн. пудів вугілля [249, с.42].

Деякі поміщики вперто боролися за виживання й утримання звання шахтовласника. Подібну рішучу позицію зайняв поміщик Слов'яносербського повіту Булацель, який ще в 60-х роках розпочав розробку вугленосних пластів. На середину 70-х років він перейшов уже до розряду мільйонерів. Але внаслідок невдалих фінансових операцій ним були витрачені всі кошти. Щоб витримати жорстку конкуренцію, необхідно було провести розширення виробництва і його реконструкцію. Проте нестача коштів змусила Булацеля вдатися до продажу рудника англійській вугільній компанії. Однак ця акція не була успішною. Виробництво поступово падало і власник змушений був передати копальню у 1882 р. в оренду селянському товариству с.Успенки [314, с.112].

Досить показовим щодо перетворення пересічного поміщика у великого вуглепромисловця є приклад І.Г.Іловайського, власника більш ніж 60 тис. дес. донської землі. Залізничний бум 70-х років дозволив йому стати справжнім вуглепромисловцем. Шукаючи кошти на обладнання рудника, він розпродав майже усі свої землі (на кінець XIX ст. мав лише 173 дес.). Добувши таким чином великі кошти, Іловайський реконструював рудник і на кінець 80-х років перейшов до розряду великих гірничо-

промисловців [195, с.54]. У кінці 70-х поміщик І.Ловайський та харківський купець І гільдії О. Алчевський створили Донецьке гірничопромислове товариство.

Після смерті І.Ловайського його справу продовжив син, гірничий інженер Дмитро Ловайський. На відміну від батька, це вже був фахівець вугільної справи. Ним у 1894 р. був розроблений новий проект статуту акціонерного товариства під назвою “Російсько-донецьке товариство кам’яновугільної і заводської промисловості”. Товариство планувало розробляти кам’яновугільні рудники в Таганрозькому окрузі Війська Донського та Бахмутському повіті Катеринославської губернії. Крім того, воно ставило за мету організувати виробництво коксу, брикетів, виплавляти з руди метали, розвивати машинобудування, обробляти продукти руди тощо. Тобто справа набувала якнайбільшого розмаху. Перше засідання акціонерів відбулося 29 червня 1895 р. [314, с.117]. Одним з великих вуглепромисловців став поміщик Бахмутського повіту П.Карпов. Він розпочав свою діяльність у 70-х роках з суми всього в 4 тис. крб., згодом зумів досягти такого рівня, при якому виробництво на початку ХХ ст. оцінювалося вже у 8 млн. крб. Карпов був не лише визначною фігурою у промисловості Півдня України, але й помітним діячем у Раді з’їздів гірничопромисловців [314, с.118].

Ще одним джерелом поповнення підприємницького стану були інженери-промисловці. Модернізація Росії в зазначений період тісно пов’язана із прискореною еволюцією російського суспільства. Із середини ХІХ століття почалося інтенсивне залучення професійно підготовлених інженерів до сфери підприємництва, що, у свою чергу, впливало на ділову еліту країни.

У зв’язку з економічним підйомом і розвитком науково-технічного прогресу в післяреформений час у вітчизняній промисловості відбувалися кардинальні зміни: “століття пари, вугілля й заліза” змінювалося “епохою електрики, сталі, нафти”. Починаючи з 1850-х років, традиційні галузі підприємництва (текстильна, переробка сільськогосподарської продукції)

стали поступатися місцем важкій індустрії, пов'язаній із передовими на той час технологіями. Крім того, у цей час відбувається бурхливий розвиток банківської системи й робляться серйозні кроки в розвитку транспорту [174, с.3]. Технічне переоснащення промисловості й емісійно-грюндерська гарячка 1870-х років стимулювали приплив інженерів до ділової еліти Російської імперії. Модернізація економіки позначалася на зміні традиційного патріархального укладу підприємництва.

З 1890-х років уряд активно сприяв винахідництву, участі Росії в міжнародних виставках. За участь у промислових виставках підприємці удостоювалися почесного звання комерції-радника. Крім того, держава сприяла організації наукових і професійно-технічних товариств (відкрилися “Товариство для сприяння російської промисловості й торгівлі”, “Імператорське російське технічне товариство”). Міністр фінансів С.Ю.Вітте приділяв підвищену увагу вдосконалюванню фахової освіти. Він у такий спосіб намагався не тільки достатньою мірою забезпечити економіку власними кадрами (в XIX столітті підприємці досить часто зверталися до послуг іноземних інженерів), але й сприяти “підвищенню технічного й морального рівнів організації в країні промисловості й торгівлі” [434, с.236]. У той час створювалися нові технічні навчальні заклади, які повинні були випускати професіоналів для нових підприємств.

Визначити стану приналежність багатьох інженерів-підприємців досить складно, тому що джерела переважно містять лише відомості про кваліфікацію й професію. Однак, очевидно, що корпус інженерів-підприємців поповнювався представниками різних соціальних груп. До середини XIX століття лише одиничні інженери мали у своєму розпорядженні власні підприємства і лише невелика частина технічної інтелігенції володіла власністю різних видів [101]. Основна частина технічної інтелігенції була інкорпорована в ті галузі виробництва, інтенсивний розвиток яких почався в роки передреформного фінансово-економічного підйому (металургію, важке

машинобудування, електроіндустрію, хімічне виробництво, приватне залізничне будівництво).

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX століть традиційне підприємницьке середовище, представлене купецтвом і почесними громадянами, активно поповнюється тими, хто раніше не був з ним пов'язаний (зокрема, різночинцями з технічною освітою) [186, с.19]. Якщо в дореформений період були потрібні довгі роки, щоб затвердитися в діловому світі, то на рубежі століть у результаті утвердження фінансового капіталу ситуація змінюється. До приватної діяльності усе більш активно залучаються особи з інженерного корпусу, непов'язані раніше з підприємницьким середовищем, але такі, що зарекомендували себе як високопрофесійні технічні фахівці, які займали відповідальні адміністративні посади в керуванні виробництвом, так званий “шар менеджерів”. Крім того, ділові кола поповнювалися частиною службовців, що працювали за наймом [319, с.68].

У кінці XIX століття послугами технічних фахівців, більш компетентних у місцевих економічних і політичних питаннях, ніж іноземні службовці, стали досить часто користуватися іноземні компанії й фірми зі значною участю іноземних капіталів. Уже в середині 1890-х років посади відповідальних агентів і консультантів ряду великих французьких, бельгійських і німецьких товариств займали інженери, що пізніше перетворилися на заможних вітчизняних підприємців (М.Авдаков, брати О.М. і Ю.М.Горяїнови та деякі інші) [188, с.157]. Деякі спеціалісти – гірничі інженери, вихідці як з дворянського, так і з різночинського середовища (Горлов, Ауербах, Авдаков, фон Дітмар та ін.), починаючи з скромної участі у підприємствах, де вони працювали, на початок XX сторіччя стають успішними капіталістами. За даними американського дослідника У.Блэквелла, це було особливо характерно для південної регіональної групи підприємців [447, с.19]. На думку іншого американського історика Дж. Маккея, різне походження головних управляючих у важкій промисловості Півдня свідчить про виникнення системи меритократії, коли при формуванні кадрів перевага

відається професійним якостям, а не соціальному або національному походженню [328, с.217]. Із цією думкою не можна не погодитися, зважаючи на долі таких інженерів як Горлов, Ауербах, Мевіус.

Індустріалізація країни вплинула на соціальну мобільність інженерів. Технічна інтелігенція зайняла помітне місце не тільки в структурі вітчизняного підприємництва, але й у суспільному житті Російської імперії. Інженери-підприємці лідирували в представницьких організаціях буржуазії [188, с.216]. Технічна інтелігенція брала активну участь у Раді з'їздів гірничопромисловців Півдня Російської імперії, що відігравали провідну роль серед торгово-промислових організацій.

Крім того, підприємцями також ставали вихідці з козацтва та селянства. Наприклад, в східній частині Донбасу в 60-70-і роки та частково у 80-ті роки XIX ст. переважали вихідці із козаків та німецьких. У 1876р., наприклад, козаки склали 71,6 % власників підприємств, в 82 – 69,6%, в 1894 – 53,4%. Селяни відповідно – 12,4, 15,9, 26,5%. Втрата козацтвом переважаючого впливу в торгівельно-промисловому житті намітилася в 80-ті і остаточно утвердилася у 90-ті роки XIX ст., коли виникли нові, більш великі шахти, що належали купцям та акціонерним товариствам. Козацька буржуазія зберегла лише дрібну торгівлю, кустарні промисли та копальні [297, с.87-88].

Участь селянства у розробці вугілля розпочалася досить давно, ще у першій половині XIX ст. Вони добували вугілля дрібними партіями, причому дуже поверхово, що згодом викликало нарікання з боку гірничих інженерів, які намагалися поставити цю справу на наукову основу. Вибірний від вуглепромисловців, гірничий інженер А.Ф.Мевіус у своїй доповідній записці зазначав: “Звичайно, ніхто не береться серйозно стверджувати, що ця надзвичайно важлива галузь народного господарства виникла на Півдні і утвердилась, завдяки селянським ямкам або навіть норкам ховрашків! Справжній розвиток цієї промисловості ґрунтується на науковій основі, а подальший розквіт знаходиться цілком в руках інтелігентних капіталістів, без діяльної участі яких ми до цього часу б прозябали на

тих ямках, які навіть не мають права на легальне існування” [88, с.23]. Така негативна характеристика селянського підприємництва, до певної міри хоч і була виправданою, але здебільшого нав'язана меркантильними інтересами великих вуглепромисловців, які прагнули всіма засобами усунути своїх дрібних конкурентів з поля діяльності. Незважаючи на свою відносну чисельність, козачі та селянські шахти відігравали дуже незначну роль у загальному виробництві. На їх долю припадало у 1900 р. всього 2,8% вугілля від загального видобутку. Разом із середніми дрібні шахти давали лише 19,5% вугілля [314, с.112-113].

Звичайно, вихідців із суспільних низів були одиниці. Наприклад, Древицький – це розбагатілий селянин із західної частини Донбасу. Він мав 4 шахти, і ще 2 – у спільному володінні. Вони належали до найбільш потужних шахт Міуського округу, а їх власник ще в дореформений час використовував найманих робітників [314, с.115].

Хоча формально усім верствам населення надавалися практично рівні права, далеко не всі підприємці могли витримати конкуренцію. Працелюбність, енергія, бережливість, властиві багатьом представникам соціальних низів – селянам, купцям, міщанам, допомагали їм успішно займатися підприємницькою діяльністю. Однак, селяни були обмежені в можливості взяти кредити. Через це на зміну індивідуальному капіталу приходив колективний. Незважаючи на це, індивідуальний капітал зберігав ще досить важливе місце в промисловому виробництві України протягом II половини XIX сторіччя. Про це свідчать джерела, які дають уяву про стану приналежності переважаючої частини власників індивідуальних підприємств фабрично-заводського типу – “Список фабрик та заводів Європейської Росії” [120].

На рубежі сторіч серед тих, хто займався промисловим виробництвом в Україні (враховувалися власники підприємств фабрично-заводського типу, в яких працювало не менш, ніж 15 робітників, або які були забезпечені механічним двигуном, або мали річне виробництво від 2 тис. карбованців,

купців було 35,4%, дворян – 24,3%, міщан – 10,9%, селян – 2,6%, 2,6% – лікарі, юристи, інженери, фармацевти, вчителі (це була нова група підприємців – з інтелігенції) та 20,2 % людей, соціальний статус яких не був визначений [297, с.75]. Якщо порівнювати ці дані з тими, що наводилися в “Списке” 1832р., можна помітити надзвичайно зростаючу активність купецького підприємництва. Захопивши перед реформою 1861р. лідерство в промисловості, воно зберегло його протягом усього ХІХ ст. Дворянський клас змушений був поступатися, незважаючи на певні пріоритети та особливості, які він мав. Досить відчутні втрати були і в міщан, частка яких знизилася більш, ніж удвічі. Навпаки, зріс відсоток власників підприємств фабрично-заводського типу з селян. Попри несприятливі обставини, які склалися внаслідок грабіжницьких викупних операцій, селянство також продемонструвало нестримний потяг до промислового будівництва, хоча його частка ще й не була досить великою серед промислового середовища [313, с.75].

У цей час межа між купцями, селянами та міщанами, які займалися торгівельно-промисловою діяльністю, визначалася не стільки традиційною приналежністю до певного стану, скільки заможністю. Розмежування станових рамок ставало закономірним в епоху ринкових відносин. Нерідко до купецького стану приписувалися і дворяни. Так само і до станового дворянства записувалися вихідці з соціальних низів [313, с.75].

Період 60-70-х рр. був часом зародження “єднання” економічних інтересів між дворянсько-бюрократичним середовищем і купецько-підприємницькими колами. Цінні папери великих компаній у значних кількостях концентруються в руках правлячої бюрократії. Дворянсько-бюрократичні “сфери” перетворилися в одне з найважливіших соціальних джерел поповнення рядів ділової еліти Росії [186]. У цілому уявлення про основні етапи та джерела формування гірничопромислової буржуазії Півдня Російської імперії дає таблиця, складена українським дослідником В.В.Крутіковим [290, с.56].

Таблиця дає можливість виявити основні джерела формування буржуазії Донецько-Придніпровського індустріального регіону, а також визначити зміни становища кожної соціальної групи протягом пореформеного періоду. Після 1861 року відбувався процес розкладу станів, що відбилося у зниженні питомої ваги таких традиційних джерел, як поміщики, військово-адміністративний апарат та дрібні товаровиробники. Зниження ролі поміщиків пов'язане з послабленням їх позицій в економічному житті країни та відсутністю навичок підприємницької діяльності у більшості з них. Чиновники й офіцери переважним чином через соціальне становище, виховання і внаслідок відсутності ділових здібностей не змогли адаптуватися до нових соціально-економічних умов і прагнули до участі у таких формах підприємницької діяльності, де не обов'язковою було особиста участь (їх було багато серед членів акціонерних компаній, пайових товариств тощо). Періодичне скорочення серед підприємців селян і козаків пояснюється загальними кризами у сільському господарстві. Збільшення питомої ваги купецтва можна пояснити швидким розвитком капіталістичних відносин у регіоні, посиленням господарських зв'язків з центром. Місцеве купецтво формувалося на базі внутрішнього ринку, але швидкий економічний розвиток Півдня створював сприятливі умови для переселення в цей регіон купецтва з інших районів держави.

У національному відношенні гірничопромислова буржуазія відрізнялася значним різноманіттям. Утворення промислової буржуазії на Україні відбувалося насамперед шляхом “обуржуазнення” українських, російських, польських поміщиків, які стали на шлях капіталізації своїх господарств, перетворювалися у власників промислових підприємств, ставали членами акціонерних і пайових товариств – передусім у легкій промисловості. Формування промислової буржуазії йшло також за рахунок вихідців з українського купецтва й міщанства – у вугільній промисловості й пароплавстві; російського – у машинобудівній і металообробній промисловості, залізничному транспорті; єврейського – в мукомольній

промисловості. Таким чином, характерною особливістю промислової буржуазії на Україні був її багатонаціональний склад. Частина підприємців регіону, що досліджується, була православними, тобто росіянами та українцями. Росіян було більше всього серед підприємців з поміщиків, військово-адміністративного апарату, купецтва, технічної інтелігенції, донського козацтва. Тут передусім необхідно назвати імена І.Г. та І.Д. Іловайських, П.П.Риковського, П.Карпова, А.Маркова, Я.І.Попова, М.С.Авдакова та ін. Іловайський, який походив від донських козаків та його нащадки фактично створили Макіївку як найбільший промисловий центр регіону. Українцями переважно були поміщики, купецтво та селянство Катеринославської, Херсонської та південної частини Харківської губернії. Великими шахтами володіли поміщики – брати Рутченко, Голуб, Богданович та ін. Ще більшою була кількість вуглепромисловців-українців серед селян. Численні селянські артілі Железнянського, Нелеповського, Щербинівського склалися в більшості своїй з українців. Наприклад, у Бахмутському повіті Катеринославської губернії існували товариства селян Василенків, Руденків, Іщенків, Коваленків, Косенків. Серед місцевих купців–українців, що потім стали гірничопромисловцями, можна назвати Глущенка, Мороховця, Пшеничного та ін. [297, с.40].

Серед інших національностей, що складала клас підприємців Півдня, можна назвати сербів (Депрерадовича та Шевича), угорців (Сабо), вірмен (Ованесов та ін.). Серед підприємців-євреїв були вихідці з місцевого купецтва (І.Л.Уманський), банкіри(Г.І.Рубінштейн), а також представники технічної інтелігенції (А.І.Уманський, Л.Г.Рабинович) [267, с.45].

У літературі багато писалося про несприятливі умови формування в Україні національної буржуазії. Це положення стосується південноукраїнського регіону більше, ніж будь-якого іншого. У гірничій справі, металургійній промисловості й виробництві сільськогосподарської техніки Півдня домінували французький, бельгійський і англійський капітал.

Однак ринкова стихія невідворотно вела і до формування місцевого капіталу. У капіталі південноукраїнських губерній поступово виокремлювалися і знаходили своє місце й українські фрагменти, але вони переважно знаходилися в дрібній промисловості [414, с.47].

У таблиці “Представники великої промислової буржуазії Півдня України” додатку Б нами зроблена спроба упорядкувати основні відомості про діячів великої промисловості південноукраїнських губерній.

2.3. Іноземний капітал у промисловості південного регіону

З огляду на загальну економічну відсталість країни й нестаток внутрішніх капіталів уряд заохочував приплив зарубіжних капіталів. Внаслідок цього серед підприємців України значну частку становили представники іноземного походження, які зосередили свої капітали в базових галузях промисловості: гірничодобувній, металургійній, машинобудівній тощо. Завдання розвитку базових галузей промисловості було реалізоване іноземними капіталами, серед інших причин, тому, що вітчизняні капітали не дуже охоче залучалися до металургійної і кам'яновугільної промисловості, бо вони не одразу давали великі прибутки.

Величезні природні ресурси України, “м'які” закони, дешева робоча сила, швидке залізничне будівництво поряд з високими прибутками приваблювали іноземних інвесторів. Так, близько половини французьких коштів вкладалось у добувну і металургійну промисловість Донбасу. Загальна сума французьких капіталів в Україні, що працювали за французькими чи російськими статутами, становила 220 млн. франків. Бельгійці вклали в українські підприємства 155 млн. крб., або понад 1/2 всіх вкладених коштів у Росії. Німці використовували свої кошти (29,7 млн. крб., або 1/15 всіх вкладів) для будівництва заводів і банків, англійці виділили до 23 млн. крб., або 1/20 всіх вкладів у Російській імперії. В останнє десятиріччя XIX ст. вони досягли 911 млн. крб., в тому числі у

гірничозаводській промисловості – 437,9, у металевій – 145,3, хімічній – 29,3, керамічній – 26,6, текстильній – 71,4, харчовій – 11,4. [313, с.156].

Міцні позиції утримував іноземний капітал у машинобудуванні. Принаймні більш-менш значні машинобудівні заводи перебували у руках іноземних підприємців. З 170 осіб, які стали засновниками заводів по виробництву сільськогосподарської техніки, майже 35% були іноземцями, 22,3% росіянами, 20,5% євреями, 10% поляками і лише 4% українцями. На німецькі капітали був заснований паровозобудівний завод у Луганську, на бельгійські Катеринославський вагонобудівний завод. Фундаторами Чорноморського механічного заводу та суднобудівного у Миколаєві виступили французькі підприємці з Бельгії.

Щодо вміння організувати виробництво заслуговує на увагу останнє товариство, яке офіційно називалося “Анонімне товариство механічного виробництва на Півдні Росії”. Його капітал у 1898 р. досяг 10 млн. франків, а майно оцінювалося у 13,8 млн. франків. Воно швидко організувало у Миколаєві суднобудівне виробництво, яке “досягло такого ступеня досконалості і продуктивності..., що навіть у нашій країні (мається на увазі Бельгія), де ми володіли всіма промисловими і адміністративними елементами, сформованими давно, було б ризиковано сподіватись на створення такого складного підприємства протягом короткого часу”. Вже в 1896 р. товариство виготовило продукції на 7,1 млн. франків [313, с.161].

Технічне оснащення підприємств іноземних акціонерних компаній було вищим, ніж на аналогічних підприємствах вітчизняних промисловців. Російське законодавство схвалювало ввезення устаткування з-за кордону, тому майже всі металургійні заводи завозили своє обладнання з Америки, Англії, Франції. Іноземні підприємці несли з собою не тільки капітали, але й напрацьовані там технічні ідеї та навички капіталістичної організації промисловості, які склались в їх країнах віками [436, с.157].

Вторгнення досвідчених іноземних капіталістів перешкоджало вітчизняним підприємцям проникати у прибуткові галузі промисловості.

Так, 1900 р. 72% акціонерних капіталів гірничозаводської промисловості Російської імперії належало іноземцям, а в Україні їх частка сягала 80—90%. З 1890 по 1900 р. іноземні капітали лише в кам'яновугільній промисловості зросли у 5,6 разів, досягши у 1900 р. 95,3 млн. крб. Акціонерні компанії з іноземним капіталом зосереджували половину видобутого вугілля Донбасу. Аналогічно розвивалася ситуація і на залізорудному виробництві у Криворізькому басейні [436, с.159].

Несприятлива промислова кон'юнктура складалася для автохтонних підприємців і в інших важливих галузях промисловості. Зокрема, майже повністю в руках іноземців знаходилася металургійна промисловість. Катеринославський губернатор у 1899 р. констатував, що тут "всі металургійні, а також великі заводи другої групи, тобто зайняті виробництвом по обробці металів..., належать 34 іноземним акціонерним товариствам, основний капітал яких становить 130 млн. крб." Наприкінці XIX ст. на півдні Російської імперії діяли 18 доменних і 4 переробних заводи з 45 печами, виробництво яких сягнуло 13,6 млн. пудів чавуну, причому лише 4 із 18 заводів були засновані за рахунок вітчизняних капіталів [313, с.157].

Масовий вплив закордонних капіталів обумовлював розширення національного складу гірничопромислової буржуазії регіону, де були представлені підприємці майже всіх країн Європи, а також США. З кінця 80-х років XIX ст. відбувається помітне збільшення польського та німецького елемента серед гірничопромисловців. Початок цьому процесу поклало створення "Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства", одним з засновників якого стало товариство Варшавського сталеливарного заводу. У Бахмутському повіті існувало німецьке товариство "Нью-Йорк", а в Славяносербському повіті – товариство фон Бідерманівське [104, с.41]. Після заснування Дж. Юзом Новоросійського товариства місцеву буржуазію поповнили представники англійського капіталу Юзи, Бальфуси та ін. Але для Півдня України характерним є те, що з кінця XIX ст. спостерігається переважання серед закордонних представників франко-бельгійських

промислових та фінансових груп. Імена таких підприємців, як барон де Макар, Делоа-Мат'є, Верді, Буроз, Транзенстер були широко відомі у діловому світі як Бельгії та Франції, так і Росії [297,с.40-45]. Французами були засновані: акціонерне товариство Криворізьких залізних руд, акціонерне товариство залізних рудників Дубової балки, товариство для оренди гірничих промислів у Росії “Фермієр”; бельгійцями – Російсько-Бельгійське металургійне товариство [99, с.383].

Цей регіон приваблював іноземців з багатьох причин. Насамперед, високу норму прибутку, з огляду на низьку собівартість продукції (близькість сировинної бази, дешева робоча сила тощо). Серед європейських біржових ділків на початку століття навіть ходила приказка: “З півдня Росії – значить прибутковий”. По-друге, протекціоністська політика держави стосовно внутрішнього ринку металу робила для європейських металургійних магнатів більше вигідним не експорт металу в Росію, а експорт інвестицій. По-третє, уряд щедро забезпечував підприємства державними замовленнями. По-четверте, грошова реформа, проведена прем'єр-міністром С.Ю.Вітте наприкінці 90-х років ХІХ століття, створила стабільний і потужний карбованець, що забезпечило колосальну прибутковість вкладень у карбованцеві активи (у тому числі й у будівництво підприємств). Ця реформа страхувала іноземні вкладення від коливань курсу національної валюти [392, с.94–106].

На 1 січня 1914 р. з 17 металургійних заводів Півдня лише 3 були забудовані не на іноземні капітали [443, 80]. На закордонних ринках акції цих заводів, що приносили величезні дивіденди, на які вже давно не розраховували закордонні капіталісти, стояли так високо, що досить було додати до назви фірми слово “дніпровський” або “донецький”, щоб напевно розраховувати на легкий збут акцій за кордоном. Іноземних інвесторів приваблювали казкові прибутки, які давали ці галузі промисловості. Один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, повідомляв колегам,

що тут мито на ввезення товарів досягає 20-80% вартості товару, в той час як прибуток на капітали давав до 30% на рік. Він запевняв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії “просто казкова” і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства. На великих підприємствах наприкінці XIX ст. прибутки становили не менше ніж 30 — 40%. На Донбасі дивіденди іноземних капіталістів у 3 — 4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств у Західній Європі [313, с.157].

Тому можна сказати, що однією з головних особливостей промисловості Півдня України була значна присутність іноземного капіталу, проникнення якого в економіку розпочинається ще у перші пореформені десятиріччя. Причому, якщо на початку закордонний капітал, як правило, діяв самостійно, то вже 90-ті рр. XIX ст. характеризуються встановленням тісного контакту між російськими та закордонними (переважно франко-бельгійськими) фінансовими колами. Особливо виразно виявилася спільна діяльність російського та іноземного капіталу у галузі металургійної промисловості Донбасу, де в період промислового підйому акціонерних товариств з 12-ти установ в 9-ти взяли участь вітчизняні та закордонні фінансові групи. У цілому металургійні заводи Донбасу, що були збудовані за участю іноземного капіталу, відрізнялися більш високим технічним рівнем. На металургійних заводах Новоросійського товариства будувалися доменні печі висотою до 23-24 м., ємністю до 380 м³, добова виплавка яких досягала 15 тис. пудів; тут були встановлені найбільш досконалі в технічному відношенні повітрянодувні машини [436, с.100].

Значну роль, яку відігравав іноземний капітал в розвитку економіки Півдня, доводив у своєму дослідженні і М.І.Туган-Барановський. Він вважав, що криза у промисловості 1899 р. не мала нічого спільного з недостатньою купівельною спроможністю селянства. Російська імперія належала до числа країн бідних капіталом. Її власний капітал нагромаджувався досить повільно і в незначній кількості, так що його не вистачало для значного промислового підйому. Тому промислове піднесення південноукраїнських губерній кінця

XIX сторіччя стало можливим лише завдяки надходженням іноземного капіталу. Достатньо вказати, що капітал бельгійських акціонерних підприємств у Російській імперії нараховував у 1897 р. 318 млн. франків, а до 31 грудня 1900р. – уже 718 млн. франків. Капітали англійських акціонерних підприємств в Росії становили на той час 15 млн. франків. Французькі та німецькі капітали, вкладені у вітчизняну промисловість також були значні. Загалом майже уся донецька гірничо-промисловість виникла за рахунок іноземних капіталів. З числа існуючих у цьому краї металургійних заводів тільки два – Жулинський завод Пастухова та Олександрійський Брянського товариства – виникли на вітчизняні капітали, інші ж були повністю або значною мірою створені іноземцями [412, с.32].

Іноземні капіталовкладення в російську економіку, звичайно, не були безкорисливими. Купуючи російські цінні папери й створюючи в Росії різні комерційні підприємства, іноземні капіталісти керувалися меркантильним інтересом: вони вважали це вигідним вкладанням власних капіталів. І цим вони не відрізнялися від вітчизняних капіталістів.

Південь Росії (головним чином Україна) був ареною підприємницької активності іноземних капіталістів. Так в чорній металургії Півдня перед Першою світовою війною діяло 18 акціонерних товариств. У 12 з них капітал повністю належав іноземцям, а в інших був змішаним. Утім, у трьох найбільших товариствах цієї групи (Товариство Брянських заводів, Таганрозьке і Нікополь-Маріупольське) основні пакети акцій тримали російські комерційні банки. Тенденції до підвищення активності російських капіталів на Півдні стали особливо помітними в передвоєнні роки. На початку 1914 р. шість змішаних товариств, у яких домінував вітчизняний капітал, контролювали вже 52,5 % основного капіталу чорної металургії. У вугільній промисловості також відбувалося зростання питомої ваги неакціонованого капіталу (російські капіталісти), — у 1912 р. його частка в загальному видобутку вугілля зростає до 26% [295, с.135-136].

Активну участь у фінансуванні вугільної промисловості брали російські банки. На 1912 р. російський капітал (з урахуванням неакціонованих підприємств) контролював майже 80 % видобутку антрациту.

Іноземне підприємництво й закордонні інвестиції зіграли важливу роль в економічному розвитку Росії. Вони полегшили її перші кроки на шляху індустріалізації в умовах панування кріпосного права, сприяли створенню залізничної мережі, що пожвавила сільське господарство й активізувала промислове виробництво. Іноземні капітали стали одним з чинників швидкого розвитку галузей важкої промисловості, без яких неможливе було подальше індустріальне зростання країни.

Отже, у результаті іноземних інвестицій, прискорення темпів технічного розвитку підприємств частка південного промислового району в загальноросійському виробництві, зокрема у виплавці металу, видобутку залізної руди та кам'яного вугілля, невпинно зростала аж до початку Першої світової війни.

2.4. Соціальний портрет промисловця Півдня України

Важливим, на наш погляд, постає завдання – з'ясувати соціальний статус промислових підприємців Півдня України наприкінці XIX – початку XX століть. Створити загальну картину в даному разі досить складно через те, що верхній прошарок промислової буржуазії регіону був досить різноманітним, відрізнявся національною та соціальною строкатістю. Розглянемо склад групи провідних ділків, що займали найбільш значущі позиції в промисловості Півдня. Зауважимо, що в даному випадку беруться до уваги лише підприємці – піддані Російської імперії. Промисловці – піддані іноземних країн, які склали значний відсоток в загальній кількості підприємців, залишаються поза увагою, оскільки їхня роль у суспільному житті регіону не була визначальною у порівнянні із власне місцевими промисловцями.

Аналізуючи склад зазначеної групи, було виявлено кілька особливостей, характерних для більшості постатей. По-перше, це вища освіта. Майже всі великі промисловці регіону мали вищу освіту, найчастіше вони були випускниками Санкт-Петербурзького гірничого інституту. У різні роки цей навчальний заклад закінчили – М.Авдаков, П.Горлов, М. фон Дітмар, О.Ауербах, А.Мевіус. Були й представники інших навчальних закладів, зокрема, І.Ясюкович закінчив Санкт-Петербурзький технологічний інститут, О.Поль – юридичний факультет університету в Дерпті, а С. Колачевський здобув фах лікаря в Київському університеті св. Володимира [428, с.113; 281; 439, с.3]. Можна з впевненістю стверджувати, що представники новоутвореної південної буржуазії були людьми високоосвіченими. Чимало з них займалися, окрім підприємницької, і науковою діяльністю. І.Ясюкович на початку своєї кар'єри працював доцентом Санкт-Петербурзького технологічного інституту, О. Поль займався археологічними розвідками [428, с.113; 281]. О. Ауербах захистив дисертацію і був обраний ад'юнктом-професором Санкт-Петербурзького гірничого інституту по кафедрі мінералогії. Крім того, він був автором низки монографій і статей з мінералогії [97, с.88]. П.М.Горлов почав писати “Історію гірничозаводської справи на території Донецького кряжу та поблизу Керчі”, але не встиг її закінчити [350, с.5]. М. фон Дітмар був відомим вченим-економістом, він працював у галузях статистики та рахівництва і видав підручник “Основи рахівництва” [431, с.56]. А.Ф. Мевіус відомий як учений-металург, що заснував кафедру металургії в Харківському технологічному інституті, яка вперше в Україні стала випускати вчених металургів. Мевіус – автор понад сотні наукових праць з металургії [408, с.37]. Отже, представники ділової еліти регіону почасти також належали до складу інтелектуальної еліти.

Висока освіченість промисловців сприяла їхньому розумінню необхідності брати активну участь в громадському житті регіону. Майже всі вони були постійними активними учасниками з'їздів гірничопромисловців Півдня, а деякі навіть їх ініціаторами та засновниками. Наприклад, П.Горлов,

О.Ауербах, І.Гловайський та А.Мевіус. А.Мевіус протягом 20 років був головою ради з'їздів, М. фон Дітмар керував цим органом з 1906 по 1917 рр. Окрім участі в діяльності організацій професійного представництва підприємців, місцеві промисловці брали участь в роботі органів місцевого самоврядування – М.Копилов та М.Карпас були гласними міської думи Катеринослава [397,с.4; 95,с.21]. М. фон Дітмар посідав ту ж посаду в Харкові, а О.Поль був гласним губернського земства від Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Декілька місцевих промисловців входили до Державної Ради в Петербурзі – це М. фон Дітмар та М.Авдаков.

Активно займаючись громадською діяльністю, представники великої промислової буржуазії Півдня були удостоєні почесних звань. Потомственими почесними громадянами були М.Карпас, М.Копилов, почесним громадянином Катеринослава був О.Поль, М.Копилов та О.Алчевський – комерцій-радниками, П.М.Горлов – надвірним радником, а дійсними статськими радниками стали М.Авдаков, М. фон Дітмар та О.Ауербах.

Ці почесні звання підприємці одержували і через власну благодійну діяльність, якої займалася переважна більшість із них. Про добротність південних промисловців йтиметься далі, зауважимо лише, що її форми були різноманітними, а обсяги досить великими.

До ознак, за якими верства новоутвореної промислової буржуазії була досить різноманітною належить їх соціальне походження та національність. Серед них були вихідці з дворян (фон Дітмар, О.Поль, С.Колачевський, Ф.Єнакієв, О.Ауербах, по материнській лінії – А. Мевіус), сімей чиновників (П.Горлов), купців (О. Алчевський) та інших соціальних груп; стосовно національності: Авдаков, Гловайський та Горлов були росіянами, фон Дітмар, А.Мевіус та Ауербах – етнічними німцями, М.Карпас та М.Копилов – євреями, Колачевський, Алчевський, Єнакієв та О.Поль (по материнській лінії) – українцями, І.Ясюкович – поляком. Як бачимо, відсоток немісцевого елемента навіть серед загалу російських підданих був досить значним.

Для представлення якомога повнішої характеристики постатей промисловців південного регіону зазначимо про їх особисті уподобання й досягнення, які не були безпосередньо пов'язані з їхньою промисловою діяльністю. Наприклад, М. Авдаков заснував перший приватний друкований орган гірничопромисловців “Гірничозаводський листок”, а М.Копилов був ініціатором створення в Катеринославі місцевої газети “Придніпровський край”. О.Алчевський одним з перших поставив у своєму маєтку пам'ятник Т.Г.Шевченку, М.Карпас був старостою хоральної синагоги, С.Колачевський написав симфонію та займався селекцією фруктів, О.Поль зібрав велику колекцію старожитностей, а І. Іловайський виводив рідкісні породи коней. За працю “Чавуноливарне виробництво” А.Ф. Мевіус був удостоєний Демидівської премії Академії наук Росії [408].

Отже, типовий представник великої промислової буржуазії Півдня України другої половини XIX – початку XX сторіччя був яскравою, багатосторонньою особистістю з хорошою освітою та високим інтелектуальним рівнем. Він успішно займався не лише власною економічною діяльністю, але й брав активну участь в громадському житті, був благодійником.

2.5. Основні напрямки та особливості діяльності з'їзду гірничопромисловців Півдня

З другої половини XIX ст. посилювався індустріальний розвиток країни та її економіки в цілому. У нових умовах підприємці прагнули до єднання та створення професійних об'єднань у вигляді представницьких організацій.

Найбільш впливовими в діловому світі ставали організації, створені не на становій, а на професійній основі. Це передусім були різні біржові комітети, регіональні й галузеві асоціації підприємців, зайнятих у нафтовій, гірничій справі, металообробці, у виробництві й торгівлі льоном, вовною, лісом і лісовими матеріалами і т.п. Підприємці всіляко сприяли створенню подібних організацій. Гірничий інженер І.Моренц писав з приводу створення

“Товариства гірничих інженерів”: “...Того радісного явища, котре при нашому повсякденному одноманітному житті становить собою визначну обставину, що обіцяє у майбутньому, за умов безперервної життєдіяльності розвинути у стійкий союз гірничих інженерів Півдня Росії, міцного духом і багатого добрими починаннями. Це безперервний поклик голосу розсудливості, котре схиляє нас до взаємної домовленості” [20, с.2489].

І. Моренц особливо акцентує увагу на той факт, що створення подібного товариства головним чином зумовлене часом і обставинами, які склалися на той період. Найбільш цікавим у цій статті є те, що гірничий інженер вважає метою створення товариства не лише спілкування колег, чи взаємний обмін думками і поглядами, а “встановлення одноманітних вимог, котрі повинні були здійснити відчутний вплив на зростання і розвиток внутрішньої свідомості й розуміння дійсного становища” [20, с.2489]. І. Моренц передбачав, що якщо сподівання про цю організацію повністю справдяться і вона перетвориться у дружній союз, то його сучасники стануть свідками такого рідкісного явища, як об’єднання місцевих діячів, яке виникло б з суто прагматичних мотивів і мало б на меті служіння “словом і ділом” інтересам промисловості у найбільш широкому розумінні цього слова.

Одним з типів представницьких організацій були союзи, побудовані за територіально-галузевим принципом. Союзи підприємців діяли на підставі затверджених урядом статутів, регулярно проводили свої з’їзди (іноді по декілька разів на рік, коли потрібно було зібрати екстрений з’їзд), на яких обиралися керівництво, обговорювалися тарифи, податки, питання соціального захисту й інші проблеми торгівлі й промисловості.

Головною організацією, що об’єднала в 1906 р. найбільший російський бізнес, стали Ради з’їздів представників промисловості й торгівлі, які включали як окремі фірми й банки, так і регіональні та галузеві організації. Одними з перших на шлях організації таких спілок стали підприємці паливно-добувних галузей – південноросійські гірничопромисловці, які сформували своє об’єднання у вигляді з’їзду. Їх діяльність розглядалася в літературі

переважно в оглядах, що не містили наукового аналізу [419]. Винятком можна вважати дослідження В.В.Крутікова та О.В.Щербініної, у яких здійснено комплексний аналіз процесів створення та існування південних гірничопромислових з'їздів [296; 437]. Проте роботи цих авторів обмежені дослідженням історії виникнення та організаційного оформлення представницької організації південних гірничопромисловців, ролі великої буржуазії в її діяльності, а також аналізом впливу з'їздів на деякі аспекти економічної політики уряду. Невирішеними залишилися такі питання: чи піднімалися на з'їздах питання, що виходили за межі економічних та соціальних проблем; чи можна вважати ці зібрання організацією, що відстоювала інтереси південного регіону; хто з промисловців найбільш активно брав участь в діяльності з'їздів? Окрім того, потрібно з'ясувати, чи дійсно підприємці південного регіону мали такий значний вплив на економічну політику уряду, маніпулюючи штучно створеними “вугільними кризами”, як це стверджують деякі історики.

Розглянемо процес утворення з'їздів гірничопромисловців Півдня. У 1874 р. був проведений I з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який став найстарішою та впливовішою представницькою організацією підприємців України. З'їзд репрезентував інтереси господарів вугільних копалень і металургійних підприємств, тобто саме тієї групи великої промислової буржуазії, яка домінувала в економіці Півдня України. Виникнення перших об'єднань промисловців припадає на 70-80-ті роки XIX ст. Серед них назовемо “Союз рейкових фабрикантів” (1882), “Союз цвяхових і дротяних заводів” (1886). З'їзд гірничопромисловців Півдня Російської імперії в найближчий час перетворився в одну з найбільш впливових організацій великої буржуазії країни.

Виникнення з'їзду не було одномоментним явищем. Перші спроби створення організації вуглепромисловців Донецького кряжу припадають на 1864 р., коли збори власників шахт східної частини цієї території вперше обрали так званих “виборних” для захисту своїх інтересів в області Війська

Донського [328, с.321]. У 1867 р. за клопотанням грушевських антрацитопромисловців була утворена “Комісія для розповсюдження і споживання донського антрациту на р. Волзі і в різних місцевостях Південної Росії”, в завдання якої входило визначення заходів для полегшення збуту мінерального палива на Азово-Чорноморському узбережжі, на Дону і в Поволжі. Коли переваги діяльності таких невеликих організацій промисловців стали очевидними, постало питання про створення єдиної великої організації, яка б дозволила усім промисловцям регіону узгоджувати спільні інтереси.

Загострення боротьби між окремими підприємцями за ринки збуту в умовах економічної кризи 1873 р. прискорило створення представницької організації донецьких вуглепромисловців. Восени 1873 р. відомий гірничопромисловий діяч інженер О.А.Ауербах організував в Таганрозі зустріч декількох великих підприємців (П.М.Горлова, І.Г.Іловайського, О.В.Шеєрмана), в якій узяв участь і виборний від грушевських антрацитопромисловців Я.І.Попов. На цій зустрічі було вирішено подати клопотання до Міністерства державного майна про скликання з’їзду вуглепромисловців Півдня Росії. Ця ініціатива була підтримана гірничим начальником Луганського округу М.М.Летуновським, який визначив коло питань для обговорення на з’їзді: обрання уповноважених від шахтовласників для контрактів з урядовими установами, урегулювання відносин з правлінням залізниць з питань тарифів тощо. Після деяких зволікань уряд дозволив скликання з’їздів, але суворо регламентував їхню діяльність [78, с.460].

Перший з’їзд гірничопромисловців Півдня, на якому зібралося 30 учасників, відбувся в липні 1874 р. у Таганрозі. Тоді було засновано особливу організацію гірничопромисловців.

На II з’їзді 1877 р. було прийнято рішення про скликання щорічних сесій з’їзду та засновано його постійний виконавчий орган у вигляді ради уповноважених з 5 осіб [282, с.1]. У 1878 р. засновано “комісію виборних” у складі 8 осіб, частина функцій якої в 1888 р. переходить до комітету з перевезення мінерального палива. До 1885 р. з’їзди, їх уповноважені й комісія

виборчих діяли без статуту. У 1884 р. ІХ з'їзд розробив проект “Положення про гірничопромислові з'їзди Південної Росії”, яке вступило в дію наступного року [437, с.86]. З 1893 р. функції ради уповноважених і комісії переходять до ради з'їзду, а з 1897 р. при ньому почало працювати статистичне бюро, яке збирало матеріали про економічне становище не тільки видобувної, але й усієї імперської промисловості [143]. У 1880 р. гірничопідприємці почали видавати свій друкований орган – “Південноросійський гірничий листок”. Його редактором став професор Яшевський, а співробітниками – М.С. Авдаков та А.Ф. Мевіус. Видання припинилося у 1887 р. Однак через рік з ініціативи М.С. Авдакова вийшов “Гірничозаводський листок”, який з 1903 р. перетворився на центральний орган південних гірничозаводчиків [282, с.5].

Члени союзу гірничопромисловців Півдня Росії вважали з'їзд законним представником усієї південної гірничої промисловості, що мав право “від її імені виступати й... посилати делегатів в усі місцеві й загальнодержавні установи, в яких повинні бути присутні представники промисловості”. У зв'язку з цим з'їзд міг “клопотати із всіх питань, що стосуються потреб і користі гірничої й гірничозаводської справи на Півдні Росії, а також галузей промисловості, пов'язаних з гірничою й гірничозаводською справою” [24, с.4-9].

Можна виокремити декілька рис південних з'їздів, які дуже точно характеризують позицію великої промислової буржуазії загалом. Так, голова першого з'їзду гірничопромисловців інженер Є.Б.Іваницький отримав вказівку міністерства державного майна: ні в якому випадку не допускати розглядання на з'їздах яких-небудь сторонніх питань, що виходили б за межі обговорення становища вугільної промисловості і взаємовідносин адміністрації вугільних підприємств і залізниць [78, с.460]. Тут спостерігаємо протилежні тенденції в політиці держави що до з'їздів гірничопромисловців, які простежувалися протягом усього періоду існування цієї організації.

З одного боку, держава сприяла роботі з'їздів: було узгоджене їхнє створення, в роботі з'їздів брали участь чиновники міністерств, які

вислуховували позицію підприємців та повинні були передавати її до центральних органів влади, кожен з'їзд розпочинався з оголошення подяк на ім'я міністрів та урядових чиновників тощо. Члени з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії підтримували з урядовими установами постійні зв'язки. Так, на багатьох з'їздах головував керівник Гірничого Управління Південної Росії гірничий інженер І.І.Зеленцов. Також серед членів з'їздів завжди були присутні представники від міністерств, від Гірничого нагляду тощо. Шляхом утворення інституту "почесних членів" Ради велика гірничопромислова буржуазія прагнула також ще тісніше привернути на свій бік урядових чиновників, які відповідали за важку індустрію Півдня. Тому серед почесних членів Ради були Є.М.Таскін та інші високопоставлені чиновники Гірничого департаменту, що протягом десятиріч займали відповідальні посади окружних інженерів Донецького басейну.

У 1903 р. було опубліковано проект "Ради з гірничих справ" при міністерстві землеробства, до складу якої повинні були ввійти й представники гірничопромисловців. Кошти для організації надавалися підприємницькими союзами, а сам урядовий проект був підготовлений у надрах ради з'їзду гірничопромисловців. У 1903 р. при Гірничому департаменті при участі уповноважених з'їзду було створено Особливу Наряду [437, с.91].

Тісна залежність з'їзду гірничопромисловців від урядових установ обумовлюється, як економічною залежністю вітчизняної промисловості від урядової політики, так і неоднорідністю інтересів всередині самої промислової буржуазії. Якщо промисловці не могли самі домовитися з якогось питання (на XXVII з'їзді про розвиток виплавки марганцевого чавуну не змогли домовитися вуглепромисловці та металурги), то вони постановляли звернутися до уряду [144, с.109].

М.С. Авдаков, один з керівників з'їзду, не без гордощів стверджував у 1907 р., що "історія розвитку гірничої справи в Росії за 1/3 століття йшла рука об руку з розвитком з'їздів, які з кожним роком висувують усе більше й більше важливі питання економічного життя" [77, с.5-6]. У своєму виступі на XXVIII

з'їзді Авдаков вказував на велике значення для південної промисловості діяльності міністра С.Ю.Вітте, вказував на його незмінну політику протекціонізму вітчизняної промисловості, на фінансову підтримку, яку міністр проводив під час кризи гірничопромисловців та його прихильне ставлення до принципу взаємодопомоги промисловців [145, с.21]. Однак Авдаков змушений був визнати, що всі проблеми промисловості “тягнуться до урядових закладів, без яких не можна вирішити жодного важливого питання”. Він говорив про ненормальність становища, коли “самими істотними сторонами гірничої справи зайнято не гірниче відомство, а інші установи” [77, с.11]. Така пильна увага з боку держави йшла не лише на користь промисловцям. Заборона торкатися будь-яких тем окрім суто економічних в багатьох випадках перешкоджала промисловцям повністю та відкрито висловити власну позицію. Тому підприємці, як бачимо з стенографічних звітів роботи з'їздів, з власного бажання чи ні, інколи це правило порушували.

А підсилена увага з боку уряду на практиці часто завершувалася тим, що клопотання промисловців, навіть узгоджені з присутніми на з'їзді чиновниками, або не задовольнялися, або відкладалися на довгий час. Наприклад, з 8 клопотань, представлених XVIII з'їздом в рамках розгляду питання про становище Донецької кам'яновугільної промисловості(всі ці клопотання довго і детально обговорювалися та погоджувалися разом з представниками уряду) 2 було відхилено, на 4 не було відповіді (через рік), і 2 клопотання задовільнено не повністю [145, с.35-47].

Рада з гірничопромислових справ, створена згідно з рекомендаціями капіталістів, почасти діяла за старими правилами “завдяки тим гальмам, які з'явилися з боку бюрократичної установи, що віджила вже свій час – Гірничого департаменту” [77,с.5-6]. Комісія Ради гірничопромисловців Півдня, підтримуючи вищенаведені оцінки, визнала у 1907 р., що “гірниче відомство у своєму дійсному виді не відповідає вимогам гірничої й гірничозаводської промисловості й вимагає системного реформування” [77,

с.11]. Керівники з'їзду домоглися, щоб ця рада, збережена при реорганізованому головному гірничому управлінні, одержала право вирішального голосу. У записці М.С. Авдакова виразно вказувалося: “Для завідування гірничою справою в Росії необхідно створити самостійну й авторитетну установу за умови участі в її керівництві представників гірничої й гірничозаводської промисловості” [77, с.11]. На трьох з'їздах гірничопромисловців Півдня обговорювався проект нового положення про раду з гірничопромислових справ на основі цієї вихідної позиції. Однак ці намагання не призвели ні до яких позитивних результатів. Царський уряд відмовився прийняти пропозицію гірничопромисловців [308,с.91].

Почасти важливі для промисловців економічні рішення приймалися навіть без участі представників південної промисловості. Наприклад, в 1904 р. з'їзд постановив, щоб ставки митного тарифу від 13 січня 1903 р. були знову переглянуті в присутності представників від промисловості і збільшені у відповідності з необхідним захистом місцевої промисловості. Навіть коли підприємці і були представлені в урядових нарадах, вони там знаходилися в невеликій кількості і не могли вплинути на рішення, що приймалися. Так, представник з'їзду гірничопромисловців О.А.Ауербах, будучи присутнім на засіданні залізничної ради, намагався домогтися вирішення питання залізничного тарифу згідно з інтересами підприємців, або хоча б перенести розгляд питання у Тарифну Раду. Проте, через те, що він був присутній там один, а всі інші члени ради проти таких рішень протестували, питання не було вирішено так, як того прагнули підприємці [144, с.28].

На з'їзді обов'язково були присутні представники залізничного управління. Спільно з промисловцями вони вирішували питання перевезення залізничних вантажів, які були особливо важливими для промисловців. Окрім того, в роботі з'їздів часто брали участь представники інших організацій промисловців, наприклад, Постійної дорадчої контори залізо заводчиків, ради з'їзду марганцепромисловців та ін. Аналізуючи твори з'їздів гірничопромисловців різних років, спостерігаємо, що гірничопромисловці

майже в усіх питаннях знаходили порозуміння з місцевими представниками інших галузей промисловості, бо інтереси цих груп буржуазії були багато в чому тісно пов'язані. Але в питаннях взаємовідносин з представниками промисловості з інших регіонів можна спостерігати деякі проблеми. Так, однією з характерних рис політики з'їздів гірничопромисловців було виокремлення інтересів власного, південного регіону. На XXVIII з'їзді, зокрема, зазначалося, що організація та ведення центральної статистики не повинні ніскільки зменшувати значення порайонної статистики Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня, навпроти, необхідно і надалі розвивати цю статистику, відповідно до потреб південного регіону [145, с.48]. На тому ж з'їзді підприємці обговорювали питання про виробництво та ввезення феромарганцю. Здешевлення ввозу феромарганцю було б вигідне місцевим металозаводчикам, але знищило б місцеву Нікопольську феросплавну промисловість. У цьому питанні промислова буржуазія Півдня виступила єдиним фронтом, протестуючи проти такого рішення. Незважаючи на те, що представники організації Кавказьких промисловців наполягали на підтриманні цього проекту, місцеві підприємці активно підтримали І.І.Ясюковича, який сказав (хоча сам представляв металургійний завод): “Нам іти на це – рівнозначно самогубству. Цього ми зробити ніяк не можемо. Південний з'їзд повинен зважати на інтереси промисловців Півдня Росії, інакше він не буде виконувати власні завдання” [145, с.83].

Об'єднання донецьких власників шахт і металургійних заводів через з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в 90-х рр. XIX ст. сприяли піднесенню економіки регіону. Так, починаючи з 90-х рр., почалося зниження залізничних тарифів по перевезенню донецького вугілля з метою розширення його збуту. У 1890 р. з'їзд гірничопромисловців Півдня зажадав регулювання вугільних тарифів по районах споживання, прямо вказавши, що московський район може стати основним ринком для донецького вугілля лише за умови зниження тарифів [419, с.97-124]. Питання було вирішено позитивно. Це дало

можливість почати витіснення місцевого вугілля. У 1893 р. за клопотанням монополістів Півдня Росії тарифи на донецьке вугілля були знову різко зменшені. У 1895 р. гірничопромисловці домоглися нового зниження тарифів на перевезення його на відстань понад 500 верст. Навіть Гірничий комітет визнав, що “донецьке вугілля, завдяки... дешевому залізничному тарифу, установленому для його перевезення, витісняє місцеве вугілля із залізниць (Московсько-Курської і Сизрано-Вяземської), що пронизує уздовж і поперек Підмосковний кам'яновугільний басейн, і загрожує остаточно витиснути його з ринку. ...Конкуренція донецького вугілля... загрожує... у недалекому майбутньому значним скороченням цієї галузі гірничої промисловості в Підмосковному басейні” [347, с.100]. Дійсно, завдяки низьким залізничним тарифам на донецьке вугілля Підмосковний басейн втрачав споживачів. Таким чином з'їзд відстоював інтереси південного промислового регіону на противагу іншим регіонам імперії.

Уся подальша діяльність гірничопромисловців Півдня Росії була спрямована на те, щоб максимально знизити залізничні тарифи на перевезення донецького вугілля та розширити в такий спосіб радіус його збуту. При цьому тарифні ставки на далеку відстань увесь час зменшувалися. Разом з тим клопотання про зниження залізничного тарифу на підмосковне вугілля наштовхувалися на опір більш економічно сильних донецьких промисловців і залишалися незадоволеними. Все це впливало на результати боротьби. Вже починаючи з 90-х рр., донецьке вугілля в кількості, що незмінно збільшувалася, відправлялося на відстань 1000 – 1200 верст [88,с.155].

Характерною рисою з'їзду було те, що він представляв інтереси великої промисловості. Так, на XII з'їзді у 1887 р. під тиском великого капіталу було прийнято “Положення про гірничопромислові з'їзди Південної Росії”, що міцно закріпило панування в ньому найбільших товаровиробників галузі. У параграфі 34 положення було записано наступний пункт: “Для покриття витрат по роботі з'їзду й утриманню посадових осіб і канцелярії з'їзду з'їздом установлюється добровільний поподний збір з кам'яного вугілля, що

відправляється підприємствами, і інших матеріалів і продуктів” [84,с.10].

Таким чином, найбільші підприємці несли на собі основний тягар матеріального забезпечення роботи з’їздів. У 1887 р. ценз на одержання права голосу був встановлений у наступному розмірі: один голос одержували гірничопідприємці, що відправляли протягом року 250 вагонів вантажу, два голоси – що відправляли 1000, три голоси – 4000 та більше [237, с.335].

Встановлення по-вагонного збору, безумовно, позначалося на кінцевій вартості продукції, тому що його зручно було включати у витрати. Примітне, що збирати ці кошти була зобов’язана установа, не пов’язана з гірничопромисловцями – адміністрація державних і приватних залізниць. Саме остання виступала в ролі збирача податку, рятуючи організацію гірничопідприємців від недоїмок [437, с.86].

Така ситуація не могла влаштовувати дрібних та середніх товаровиробників. Тому вони боролися за скасування цензу, виступали за рівне представництво. На XXXII з’їзді гірничопромисловців Півдня Росії у 1907 р., як відзначала преса, “відбувся рішучий бій між представниками великих гірничопромислових підприємств, що відстоювали точку зору професійного значення з’їзду, і представниками дрібної промисловості, що наполягали на суспільному характері організації з’їзду. Перемога майже цілком була здобута першими – представниками великої промисловості”. Й це не дивно, бо з 313 учасників лише 55 мали право голосу, причому значну частину останніх становили великі підприємці [144,с.59]. Керівники з’їзду підкреслювали неприродність та шкоду будь-якого впливу дрібних і середніх промисловців на справи й політику організації. Ще в 1883 р. на VIII з’їзді відмічалось, що з концентрацією вуглевидобутку “участь на з’їзді дрібних вуглепромисловців у вирішенні органічних питань, що стосуються переважним чином великих підприємств, представляється неприродною а, отже, і шкідливою для подальших успіхів вуглепромисловості взагалі...” [139, с.97].

Після тривалої боротьби в 1914 р. підприємцям вдалося затвердити новий порядок: кожна фірма, що виробляла один вид продукції, могла мати не більш трьох голосів. Примітно, що після прийняття цього рішення виробники з трьома голосами володіли 54,3 % усіх голосів. Зміни, які відбулися, не означали, що великий капітал примирився з поразкою. Він продовжував вести завзяту боротьбу за збільшення свого представництва.

Панування представників великих підприємств на з'їзді не обмежувалося тільки чисельною перевагою. Щоб закріпити своє становище у раді з'їзду, вони заснували інститут так званих почесних членів її, що обиралися відкритим голосуванням довічно з правом вирішального голосу. Внаслідок цього, у раді з'їзду утворився неофіційний комітет (близько 10 осіб), що по суті й керував всіма справами з'їзду. До нього входили представники найбільших підприємств гірничопромислового виробництва: М.С. Авдаков, М.Ф. фон-Дітмар, Ф.Є.Єнакієв, І.І. Ясюкович, О.А. Ауербах, Янчевський та ін. [183, с.56].

З'їзд гірничопромисловців Півдня протягом усього періоду свого існування брав найактивнішу участь в економічному житті країни. Із самого початку питання професійного й корпоративного характеру знаходилися в центрі його уваги. Крім вузьких інтересів буржуазії, з перших днів заснування з'їзд цікавили також питання протекціонізму та оподаткування.

Багато разів на з'їздах піднімалися питання зовнішньої торгівлі. Так, починаючи з 1893 р., з'їзд добивався від уряду звільнення вугільного каботажу від пошудного і різних корабельних зборів у Маріупольському порту протягом 5 років. Усе це дозволило не тільки вивести порт на передовий для того часу рівень, а й продавати донецьке вугілля за ціною, близькою до вартості англійського. Представники з'їздів також вимагали від уряду звільнити вугілля, що вивозилося за кордон, від різноманітних портових зборів, та скасувати відповідні збори з чавуну та заліза [144, с.39]. Свідченням того, що діяльність з'їзду мала загальнодержавне значення, є

наступний факт – М.С.Авдаков, голова Ради з'їзду, клопотав перед урядом про створення російської торгівельної палати у Константинополі [144, с.135].

Однак у самій країні підприємці страждали від конкуренції більш дешевого англійського вугілля. Тому з'їзд виступив з пропозицією про введення відповідних митних зборів та проведення політики протекціонізму. Завдяки лобіюванню своїх інтересів представникам останнього, вдалося в 1892 р. збільшити мито на ввіз іноземного вугілля до 4 коп. золотом з пуда, а на привізний чавун – до 25 коп. золотом з пуда. Продовжуючи цю політику при активному тиску з боку з'їзду, держава й у подальшому підвищувала ввізне мито не тільки на вугілля та метал, а й на інші види продукції, сприяючи монопольному становищу промислової буржуазії на внутрішньому ринку [437, с.88].

Проте, звичайно, не всі економічні вимоги з'їздів уряд задовольняв повною мірою. Наприклад, на Особливій нараді, створеній при Гірничому департаменті, по результатам клопотання з'їзду по розпорядженню Міністра Землеробства та Державного майна було прийняте таке рішення: “не заперечуючи проти вивезення за кордон нашого кам'яного вугілля промисловцями на свій розсуд, нарада не бачить достатніх підстав для того, щоб Уряд приносив будь-які жертви з метою постійного сприяння вивезенню цього матеріалу (тільки тимчасово)” [144,с.45].

З'їзд мав на меті сприяти розвитку нових галузей промислового виробництва. Для цього, наприклад, на XXVII з'їзді піднімалося питання про лобіювання законів, що зобов'язували б уряд надавати пільги промисловим підприємствам, які виникали в той час, якщо вони належали до такої галузі виробництва, яка в Російській імперії або взагалі не існувала, або існувала у розмірах, що не відповідав внутрішнім потребам. Окрім того, для сприяння розвитку вітчизняної промисловості, з'їзд пропонував встановити мито на ті сільськогосподарські машини, які на той час були митом не обкладені, але виробництво яких на власній території вже було можливе. Винятком повинна була бути та техніка, до виробництва якої місцеві заводи ще не були готові

[144, с.39]. Таким чином, почасти відстоюючи власні інтереси представники південного промислового регіону сприяли піднесенню економіки усєї країни.

До кінця XIX ст. з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії став великим об'єднанням, до складу якого входила переважна частина підприємців даної галузі. Значення з'їздів у прийнятті господарських рішень постійно зростало. Спостерігалось постійне збільшення звернень їх учасників в урядові заклади з найрізноманітнішими питаннями: про розширення мережі залізниць, зниження залізничних тарифів, збільшення митних ставок, встановлення вивізних премій, розвиток кредитних установ і оподаткування і т.д.

Поряд з економічними проблемами учасники з'їздів також поступово почали піднімати й суспільно-політичні питання. Незважаючи на той факт, що під час засідань з'їздів гірничопромисловців переважним чином обговорювалися економічні проблеми. Проте, часто через бурхливі емоції, які викликали у промисловців ті або інші питання, можна побачити інший бік відносин підприємців та уряду, відмінний від тону телеграм подяки, які з'їзд неодмінно відправляв у відповідні урядові установи. Прослухавши позицію представника Дніпровського металургійного товариства І.І.Ясюковича стосовно становища металургійних підприємств, представник міністерства внутрішніх справ Єфимов висловився так: "... Тоді єдиний вихід для заводчика – це взяти торбинку і піти". На що І.І.Ясюкович відповів: "Куди ж я піду, російська людина із Росії?" [146, с.56].

Одним з найважливіших завдань, окрім перетворення з'їздів у посправжньому дієві організації, промисловці вважали збільшення участі представників буржуазії в органах місцевого самоуправління. У роботі переважної більшості з'їздів гірничопромисловців брали участь представники земств та окремих міст. Існують приклади взаємовигідного співробітництва – так представники земств часто виступали на засіданнях з'їздів з пропозиціями по співробітництву з промисловцями (наприклад, продаж недорогого заліза в

земських магазинах), але на кінець XIX ст. представництво промисловців у роботі земств залишалася досить незначним.

Свою увагу підприємницькі союзи звертали також на питання оподатковування, у першу чергу земського, тому що і гірничі копальні, і велика частина металургійних заводів підпадали під нього. Скарги гірничопромисловців на надмірність земських податків були присутні в матеріалах майже всіх з'їздів гірничопромисловців. Ще на II з'їзді було прийнято досить рішучу резолюцію, в якій зазначалося, що з'їзд у принципі погоджується з необхідністю передавати частину зароблених коштів місцевим органам самоврядування, але “на підставах, які будуть розроблені з'їздом, і не раніше як через 5 років, і тільки в тому випадку, якщо на той час перевезення вугілля по залізницях буде забезпечене на всіх рівнях, і шляхом накладання мита буде усунута конкуренція закордонного вугілля” [84, с.336].

Учасники з'їзду 1881 р. скаржилися на “вкрай нерівномірні й ні чим не обґрунтовані” земські збори, що приходилися на кам'яновугільні копальні. Відповіддю на ці скарги стало скликання міністерством внутрішніх справ 1882 р. екстрених земських зборів у Бахмутському і Слов'яносербському повітах за участю уповноважених з'їзду гірничопромисловців. Спроба дійти згоди не була успішною. На нерівномірність оцінки й обкладання податками поміщицьких земель у порівнянні з гірничими копальнями та розробками вказували і наступні з'їзди гірничопідприємців. “Але земство не знаходило потрібним зважати на ці вказівки й іноді давало на них різкі відповіді”, – зауважував М.Ф. фон-Дітмар, автор “Короткої історії з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії” [282, с.48-54].

З виданням у 1893 - 1894 рр. нових правил й інструкцій про оцінку нерухомості, що підлягала обкладанню земськими зборами, гірничопідприємці почали сподіватися на зменшення податкового тягаря. Підприємці вимагали власної участі у роботі установ на місцях. Так, XXVI з'їзд постановив клопотати про обрання з власного середовища по одному представнику до Харківської, Катеринославської, Херсонської,

Новочеркаської палат для участі на правах членів загальних зборів цих палат, з метою встановлення відсотків реальної прибутковості гірничопромислових підприємств, визначення їхніх оборотів, обговорення звітів акціонерних підприємств для визначення розміру прибутку, що підлягає оподаткуванню [143, с.37].

І самі представники земств визнавали, що участь підприємців у місцевих зібраннях є недостатньою. Так, один із земців у своєму виступі на з'їзді гірничопромисловців говорив: “Мені здається, все це (тобто, непорозуміння між промисловцями та земством стосовно питань земського обкладення) походить від того, що дотепер не було достатньо спілкування між з'їздами гірничопромисловців і земськими зборами”. Самі представники земств погоджувалися з тим, що незважаючи на те становище, яке в той час зайняла промисловість (промисловці були одними з найбільших платників земських зборів), вона не мала достатнього представництва в земських зборах. У той час, як Міністерство Землеробства й Державного Майна і навіть духовне відомство мали своїх представників у подібних зібраннях, така установа, як гірничо-промисловість, не мала своїх представників ні в повітових, ні в губернських земських зборах. “Тому мені здається, – констатував представник земства, – у наших спільних інтересах було б іти рука об руку, клопотатися про те, щоб серед земських зборів був представник від гірничої промисловості” [145, с.82].

З того часу дедалі частіше представники капіталу порушували питання про їхню участь у роботі земських зборів. Усі наступні з'їзди не переставали наполягати на якнайшвидшій переоцінці нерухомості на підставі закону 1893 р., на посиленні представництва гірничопромисловців у земських установах.

У 1907 р. XXXII з'їзд, обговорюючи питання про ставлення до земського та міського самоврядування гірничозаводського району, визнав “необхідність установлення самого широкого й справедливого представництва в земських зборах землеробського класу, допущених у діючому положенні й по проекті міністерства внутрішніх справ, і вирішив

через нього порушити клопотання про те, щоб представники дорадчих установ по торгівлі й промисловості були запрошені до участі в роботах з перегляду положення про земські установи“ [144,с.54]. Однак у цьому питанні вимоги капіталістів наштовхувалися на твердий опір дворянства, що становило основу земств та було опорою царського режиму. В інших же напрямках діяльність впливової організації гірничопромисловців майже завжди була більше ніж успішною.

Одним з питань, які найчастіше піднімалися на з'їзді, була проблема взаємовідносин з робітниками на підприємствах. Тут можна виокремити декілька сюжетів. По-перше обговорення умов роботи та життєдіяльності працівників, часто за участі представників земств. По-друге, надання грошової допомоги різноманітним категоріям робітників. Наприклад, XXVIII з'їзд гірничопромисловців, Зважаючи на становище гірників, які пропрацювали довгий період на копальнях та втратили працездатність внаслідок несприятливих умов праці (по закону 1903 р. вони не мали права на виплати за утрату працездатності з боку підприємців, а отримували кошти з державного бюджету), визнав необхідним назначити таким робітникам щомісячної допомоги та призначити для цієї мети відповідну суму [145, с.65]. Окрім того, за пропозицією І.І.Ясюковича, М.Ф.Шимановського, М.С.Копилова було прийняте рішення про стягнення з відправлень руди з рудників по-вагонного збору в 10 коп. на користь фонду для компенсації наслідків від масових нещасних випадків. І по-третє, починаючи з 1905 р., проблеми страйків робітників, їхні вимоги до підприємців.

Ще одним з питань, які обов'язково піднімалися на з'їзді, було питання благодійної діяльності членів з'їзду. Сам з'їзд обов'язково фінансував створення та існування навчальних закладів (особливо професійно-технічних), виплату стипендій незаможним студентам та учням. Серед навчальних закладів, які фінансувалися з'їздом, можна назвати торгівельну школу у Луганську, комерційне училище у Юзівці, Лисичанську штейгерську школу, Катеринославське вище гірниче училище. Надаючи величезну увагу розвитку

професійних навчальних закладів, з'їзд робив інвестиції у майбутнє, сподіваючись на приток висококваліфікованих кадрів у вітчизняну промисловість.

Створення з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, успішна діяльність цієї організації значно вплинула на розвиток представницького руху південних підприємців. Деякі організації промисловців виникли як результат діяльності з'їзду, так, за пропозицією І.І.Ясюковича було створене Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів [144, с.6].

Отже, з'їзд гірничопромисловців Півдня відіграв велику роль у розвитку економічного життя на межі ХІХ – ХХ ст. не тільки Донецько-Придніпровського регіону, а й усієї України.

* * *

Таким чином, проаналізувавши процес становлення промислової буржуазії Півдня України, можна побачити, що взагалі південний промисловий регіон був унікальною областю. Місцева промисловість, що почала активно розвиватися лише в пореформений період, на 1913 рік вже займала домінуючу позицію у всіх галузях важкої промисловості у загальноімперському масштабі. Аналіз економічного розвитку Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли капіталістичні відносини розвивалися особливо швидкими темпами, спростовує уявлення про колоніальний характер економіки України, про те, що вона була суто аграрним регіоном. За рівнем розвитку галузей важкої промисловості, ступенем концентрації і монополізації капіталів Україна, напередодні революції займала одне з перших місць у Російській Імперії. Саме тут існували основні монополістичні об'єднання, що визначали характер промислового капіталізму в Росії в цілому.

Процес формування великої промислової буржуазії Півдня України відбувався в межах загальних для всіх країн закономірностей. Разом з тим, формування буржуазії в різних районах, зокрема в Україні, мало свої особливості, які визначалися рівнем розвитку економіки, спеціалізацією

виробництва, становищем даного району в системі всеросійського капіталізму. Підприємець з Півдня України досить відрізнявся від своїх колег-сучасників з інших регіонів країни. Характерними рисами промислової верстви південноукраїнських регіонів були – досить високий освітній рівень переважної більшості підприємців, походження з різних соціальних станів (значна кількість діячів, чий капітал не був спадковим, а виник, як результат власної економічної діяльності), велика присутність немісцевого елемента, стійке прагнення до створення галузевих представницьких організацій.

Промислова буржуазія в пореформений період поновлювалася вихідцями з різних станів – дворянства, купецтва, заможного капіталізованого селянства, тобто верстви, які були найбільше забезпечені коштами та мали власні земельні ділянки. Серед нового елемента в складі верстви промислової буржуазії з'явилися представники технічної інтелігенції які своєю присутністю значно підсилювали освітній та інтелектуальний рівень представників ділового світу південноукраїнських губерній. Поступово до складу промислової буржуазії почали входити також капіталісти-іноземці, які переселялися в Росію і вкладали свої капітали у важку промисловість: вугільну, металургійну, машинобудівну.

Неоднорідність соціальної структури буржуазії за наявності численних залишків станової замкненості, відмінностей в соціальній психології в умовах панування самодержавства гальмували процес створення однорідної суспільної сили. Підприємницька верства була багатоликою і неоднорідною, до неї постійно вливалися нові особистості, досить різноманітні за соціальним походженням. Поряд з династіями, які нараховували декілька поколінь, в її середовищі стрімко вривалися талановиті новачки. У національному відношенні гірничопромислова буржуазія відрізнялася значним різноманіттям. Серед найвидатніших промисловців Півдня були присутні як українці, так і росіяни, євреї, німці, представники інших національностей. Окрім того, в загальній великій промисловій буржуазії південноукраїнських

губерній частка етнічних українців була досить невеликою. Тому така економічно потужна сила, як промисловці цього регіону не брала активної участі в національно-визвольних змаганнях початку ХХ сторіччя, обмежуючись присутністю в загальноімперських партіях.

Особливістю формування південноукраїнської буржуазії була сильна присутність в її складі іноземців. Масовий вплив закордонних капіталів обумовлював розширення національного складу гірничопромислової буржуазії регіону, де були представлені підприємці майже всіх країн Європи, а також США. Присутність значної кількості іноземців, які почасти не були особисто зацікавлені в участі в органах місцевого самоврядування, не ставили на меті взагалі брати участь в суспільно-політичному житті даного регіону, негативно позначилася на спільній, наполегливій діяльності буржуазії у цих сферах.

Проте, найвидатнішими підприємцями Півдня, які займали провідні посади в великих компаніях та вели активну економічну і соціальну політику, все ж таки були промисловці – піддані Російської імперії, представники різних національностей.

Незважаючи на неоднорідність та строкатість, прошарок великої промислової буржуазії Півдня України мав і деякі спільні характерні особливості. Пореформена доба покликала до суспільного життя найбільш енергійних, підприємливих, працьовитих та матеріально спроможних людей. Вони стали заповзятливими організаторами і творцями фабрично-заводської промисловості, нових форм торгівлі та кредитно-банківської системи, які не лише примножували свої прибутки, а й створювали багато робочих місць, будували заводи, фабрики і копальні, впроваджували нову техніку, прогресивні методи господарювання, технології виробництва, засновували заклади соціальної сфери на своїх підприємствах. Переважна більшість промисловців південноукраїнського регіону мали вищу освіту та високий інтелектуальний рівень. Вони проявили себе не лише у виробничій діяльності, але й в громадському житті, добродійних справах.

Той факт, що південноукраїнські промисловці належали до різних соціальних та етнічних груп, не міг перешкодити співробітництву підприємців, зв'язаних спільністю економічних інтересів. Ще однією особливою рисою місцевих промисловців було те, що в їхньому середовищі існувала сильна тенденція до створення професійних асоціацій та груп для впливу на уряд. Одним з прикладів спільної діяльності групи великих промисловців Півдня був з'їзд гірничопромисловців, що починаючи з 1874 р. регулярно проходив в Харкові та став першою у Російській імперії представницькою організацією великого капіталу, що мала регіонально-галузевий характер. З'їзд гірничопромисловців Півдня України став найвпливовішою організацією підприємців в краї. Його учасники під час засідань обговорювали не лише заявлені в програмі економічні і соціальні питання, а почасти висловлювали судження стосовно суспільно-політичних проблем, захищаючи при цьому інтереси усього підприємницького стану. Це вимоги більшої участі в органах місцевого самоврядування, більш широке представництво в центральних державних органах, що стосувалися промисловості. Захищали представники з'їзду й інтереси власного південного регіону, навіть якщо для цього приходилося поступатися інтересами своєї галузі промисловості. Рекомендації та пропозиції, які були вироблені під час діяльності з'їзду, звичайно приймалися до уваги, проте їхній вплив був не таким вже і сильним. Дуже часто вони не задовольнялися, або просто ігнорувалися.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕРСТВИ ВЕЛИКОЇ ПРОМИСЛОВОЇ
БУРЖУАЗІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ

3.1 Залежність підприємців від держави та ставлення до них у суспільстві

Для повноцінного вивчення великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній важливо виокремити особливості становища підприємців у тогочасному суспільстві, що допоможе більш об'єктивно оцінювати мотивацію та наслідки їхніх вчинків.

Уявлення про те, що російський середній клас був малочисленим та мав незначний вплив у суспільному житті країни, належить до розповсюджених в історичній літературі. У нездатності Російської імперії виробити великий та активно діючий стан буржуазії деякі сучасні вчені (наприклад, О.Боханов) вбачають основну причину того, що вона пішла іншим шляхом розвитку, ніж Західна Європа, як і того, що ліберальні ідеї не справили значного впливу на її політичні інститути та політичну практику. Увага, що приділяється цьому факту, стає більш зрозумілою при розгляді історичної функції, яку виконувала буржуазія на Заході. Там буржуазія була не завжди послідовною у виборі прибічників у боротьбі за владу. У Франції вона спочатку увійшла в союз з монархією, щоб сприяти підриву влади землевласницької аристократії, потім змінила курс і очолила боротьбу проти монархії, що закінчилася знищенням останньої. В Англії вона виступила проти корони на боці аристократії і разом з нею домоглася обмеження королівської влади. У Нідерландах буржуазія сприяла усуненню правлячих країною іноземців й сама стала до керма влади. В Іспанії, Італії та Священній Римській Імперії їй не вдалося змінити систему управління, проте там вона хоча б зуміла домогтися від монархії та феодальної знаті надання їй корпоративних прав, котрі використовувала для створення в окремих місцях осередків капіталізму у вигляді суверенних міст-держав [358, с.252]. Але яку б тактику не застосовував середній клас Заходу,

принципи дій його були подібними. Він відстоював власні ділові інтереси, а оскільки ці інтереси потребували дотримання законності та захисту прав особи, підприємці боролися за суспільний устрій, який відповідав би ідеалам, котрі в подальшому стали називатися ліберальними. Потрібно визначити взаємозв'язок, який існував між нерозвиненістю законності та свободи особи у Російській імперії та безсиллям і апатією її середнього класу .

Однією з причин такого становища та характерною рисою розвитку промислової буржуазії Російської імперії була її сильна залежність від бюрократичного апарату. Так, оцінюючи економічну систему, створену Вітте, петербурзькі керівники Ради з'їздів промисловості й торгівлі у підготовленій в 1910 р. доповіді “Підвалини й прагнення російської промисловості й торгівлі”, автором якої був О. Вольський, досить критично відгукнулися на політику Міністерства фінансів, не зважаючи на досягнуті в 1890-х роках значні успіхи в економіці. “Штучність економічного розвитку країни в 90-х роках, – підкреслювалося в доповіді, – полягала насамперед у надзвичайному нехтуванні народної самодіяльності. Усі нитки народного господарства сходилися в кабінеті міністра фінансів: без його бажання й навіть вказівки не можна було розпочати жодної справи. Влада й втручання чиновника ставали усе більше нестерпними” [255,с.36].

Представники південноукраїнської буржуазії не були в цьому випадку винятком. Без підтримки держави, вітчизняна промисловість не могла існувати. Але попечительські заходи, які були викликані природним прагненням укріпити вітчизняну економіку, почасти співіснували з різними правовими обмеженнями та спробами зберегти максимальний державний контроль над приватною діловою ініціативою. Свідомством досить незначного простору для маневрування промисловців у сфері суспільно-політичного життя може слугувати думка підприємця І.Моренця, яку той висловив на шпальтах “Гірничозаводського листка”. “Ми звикли, – пише І. Моренц, – жити тихо, безмістовним життям, не ініціювати і не вирішувати жодних питань, не хвилюватися з приводу таких випадків, котрі стають поперек горла,

легко зживаємось і звикаємо до безладу. А все тому, що один у полі – не воїн. Ми звикли до повної розумової опіки, ми любимо спокій, любимо, щоб за нас інші думали та чиновники, яких до нас відряджають, вивчали б місцеві умови і складали б проекти для нашого повчання. Вже час подолати свою нерухливість та проявити нахили до суспільного життя” [54, с.2440]. Як бачимо, зростання економічної потужності великого капіталу зовсім не відповідало ступеню його суспільно-політичного впливу.

Домінуючою у політичній галузі залишалася дворянська верства населення. Втрату своєї колишньої домінуючої економічної ролі воно компенсувало зростанням власного політичного впливу. Реформи в Росії, які обмежували самодержавну владу, на перших порах приносили користь, насамперед, дворянству: в законодавчих палатах ця верства отримала надійний інструмент свого політичного впливу. Навпаки, велика буржуазія в цих палатах відіграла лише другорядну роль [409, с.210]. Підприємці вимагали створення в Росії системи повсюдного й обов'язкового представництва інтересів, аналогічної тій, що існувала на Заході у вигляді торгово-промислових палат. Однак введення торгово-промислових палат у Росії так і не було здійснено аж до 1917 року [255, с.135].

Через залежність підприємницьких кіл від чиновництва багато керівників компаній включали в управлінський склад підприємств представників місцевої бюрократії. У 1868 р. уряд вимушений був застосувати заходи для обмеження участі державних службовців в залізничних товариствах. Потім в 1884 році з власної ініціативи Олександра III це питання стало предметом обговорення Комітету міністрів. Комітет відзначив факт усе більш широкого розповсюдження сумісництва державної та приватної служби і дійшов висновку, що відігравши власну позитивну роль у перші пореформені роки, в подальшому воно вже не було необхідною умовою розвитку промисловості [275, с.45]. Взаємовідносини держави й підприємців в дореволюційній Росії носили досить суперечливий характер. Фактично, підприємці працювали в умовах постійної необхідності мати добрі особисті

стосунки з чиновництвом (це відчувалося скрізь, починаючи від податків і закінчуючи розміщенням державних замовлень). У більшості випадків ділові люди не були налаштовані домагатися дотримання власних інтересів лише на підставі закону, намагаючись налагодити дружні стосунки із чиновниками. Саме тому в числі засновників більшості великих компаній нашого регіону (особливо іноземних) було так багато високопоставлених сановників із Санкт-Петербурга. У випадку негативного для себе рішення уряду промисловець завжди міг звернутися до цих службовців та просити посприяти вирішенню питання на вигідних для себе умовах.

Винятки становили одиниці, однак почасти доля їх була незавидна. Показовим є приклад одного з найзаможніших підприємців нашого регіону Олексія Алчевського. Він не мав особливо тісних знайомств із чиновниками, державні замовлення брати не прагнув, з урядом особливих стосунків не заводив. Його підприємства працювали прекрасно й без цього. Так тривало до 1900 року, коли вибухнула світова економічна криза – і Алчевський зазнав серйозних збитків. Його справа була на грані краху, й підприємець, поступившись принципами, поїхав до Петербурга на уклін до міністра фінансів – графа С. Вітте, просити того розмістити на його заводах державні замовлення. Граф, пам'ятаючи непокірливу вдачу Алчевського, у його проханні відмовив. Той спробував піти іншим шляхом і запропонував уряду вигідний комерційний варіант; він брався розмістити на пільгових для Росії умовах державні облігації на європейському ринку (переважно в Бельгії), в обмін на розміщення державних замовлень на його підприємствах. Однак Вітте і його апарат залишилися глухі до прохань підприємця: незалежний Алчевський уряду був потрібний тільки в одній якості – як приклад того, що з державою не треба сваритися. Приклад дійсно виявився дуже повчальним – в 1901 році, повернувшись із чергової поїздки до Петербурга, Алчевський кинувся під поїзд [361, с. 52-75].

Але непоодинокими були й випадки, коли південні промисловці в минулому самі були державними службовцями. Так, Ф.Є.Єнакієв по

закінченні інституту шляхів сполучення разом з дипломом отримав право на чин колезького секретаря в разі “вступу на державну службу”. Молодий інженер вирішив спробувати себе в чиновницькій справі й перейшов на службу у Головне Товариство Російських залізниць, до Головного комітету для збору пожертвувань на користь дитячих притулків відомства установ імператриці Марії. За тридцять років він був підвищений від колезького секретаря до статського радника [349, с.66]. О.Ауербах на початку своєї кар’єри працював у Гірничому департаменті, Головному гірничому управлінні. З 1900р. він працював членом рад у залізничних справах і тарифах при Комітеті міністрів. Окрім цього, він був ініціатором (разом з гірничим інженером М. С. Авдаковим) створення в 1904 р. Ради у гірничопромислових справах при Міністерстві землеробства і державного майна, входив у її склад [97, с.88]. М.Авдаков та М. фон Дітмар були членами Державної ради від промисловості [100, с.12; с.25]. А.Ф.Мевіус працював в гірничому вченому комітеті, а в 1861 р. був назначений гірничим начальником Луганського округу [408, с.37].

Тобто південні промисловці досить часто брали безпосередню участь в роботі органів державного управління. З’ясуємо, яким було ставлення до підприємницьких кіл у російському суспільстві, де на той час буржуазні цінності, такі, як право приватної власності, не були загальновизнаними. Буржуазія поступово здобувала певний авторитет та визнання (займаючись, наприклад, меценатською діяльністю), але все ж заслужити широке громадське визнання вдавалося далеко не всім. У “Гірничозаводському листку” за 1899 р. можна зустріти таке висловлювання: “внаслідок відомого антагонізму [вуглепромисловці] до цих пір гласними не обиралися” [55, с.3705]. Припустимо, що саме “відомий антагонізм”, який згадується у статті і став причиною інертної поведінки буржуазії, що не відчувала реальної опори у суспільстві. Не дивлячись на досягнуті успіхи, становище ділових людей у Росії продовжувало залишатися суперечливим. З одного боку, їхня діяльність сприяла розвиткові виробничих сил у країні, самі підприємці були носіями

господарського прогресу, а з іншого – в очах демократичної громадськості вони, як і раніше, виглядали експлуататорами, що збагачувалися за рахунок підневільної праці робітників.

Досить прохолодні стосунки зберігалися між діловими колами та інтелігенцією, з властивим останній неприйняттям буржуазного світу, його ідеології і моралі. Для виявлення ступеня розповсюдження антибуржуазних настроїв серед освіченої громадськості дослідником соціальної історії Російської імперії Б. Мироновим був проведений контент-аналіз біографічного матеріалу, що був розміщений на шпальтах найбільш популярного серед інтелігенції часопису “Нива”. У загальній масі біографічних матеріалів замітки про підприємців займали зовсім незначне місце – лише 1,3%. Однак їх аналіз дає цікаві результати. Усього за 44 роки відмічено 106 матеріалів про підприємців, які можна розподілити на дві групи. У першій бізнесмени представлені особами з підозрілою репутацією, їх діяльність оцінювалася негативно та засуджувалася за те, що на головне місце ними ставилося особисте збагачення. Подібних матеріалів було усього 16 з 106, і всі вони були надруковані у 1870-1880 рр. XIX ст. У другій групі з 90 матеріалів бізнесмени виглядали позитивними особами, але в основі такої оцінки лежала не їх підприємницька діяльність сама по собі, а те, що вона мала або патріотичну направленість, або слугувала високим ідеалам науки, мистецтва, просвітництва або поєднувалася з меценатством і благодійністю та турботою про ближнього [339,с.226]. Відомий московський підприємець та суспільний діяч початку XX ст. П.А.Буришкін у своїх спогадах писав: “Потрібно сказати взагалі, що в Росії не було того культу багатих людей, котрий спостерігається у західних країнах. У всіх не купецьких верствах – і в дворянстві, і в чиновництві, і в колах інтелігенції ставлення до “товстосумів” було взагалі-то мало дружнім та трохи “зверхнім”. У будь-якому випадку, торгово-промисловці аж ніяк не користувалися тією повагою, яку вони повинні були мати завдяки своїй керуючій участі у російському

господарському житті і якою користувалися їх західні, європейські та особливо заокеанські колеги у своїх країнах” [80, с.319-320].

Російський філософ С.Л. Франк, вже в еміграції міркуючи про причини триумфу більшовизму, помітив: “Важко було повірити, що масова експропріація великої, а почасти навіть “дрібної” буржуазії може бути здійснена так легко, при такому слабкому опорі, й, імовірно, самі кола, що її робили, цього не очікували. Власників і власницьких інтересів було в Росії дуже багато, але вони були неспроможні і були з легкістю потоптані, тому що не було власницького “світогляду”, безкорисливої віри у святість принципу власності” [420, с.219]. У свою чергу, інший найвідоміший вітчизняний філософ М.Бердяєв вважав, що “для російського народу абсолютний характер приватної власності завжди заперечувався”. За його переконанням, “російський народ ніколи не був буржуазним, він не мав буржуазних забобонів і не поклонявся буржуазним чеснотам і нормам” [175, с.93]. Отже, представники буржуазії повинні були відстоювати власні позиції почасти в атмосфері негативного ставлення суспільства до себе.

З урахуванням процесів буржуазної трансформації, що спостерігалися в країні і суспільстві з кінця XIX в., подібні висновки можуть здатися парадоксальними. Але ця парадоксальність відбивала реальні суперечності російської дійсності. Капіталістична еволюція безпосередньо зачіпала лише невелику частину населення. Значна ж більшість підданих російського царя жила у світі уявлень та норм, дуже далеких від прагматизму, раціоналізму, індивідуалізму, характерних рис капіталістичних суспільно-економічних систем. Соціальний егоїзм ніколи не користувався визнанням [257, с.134].

Російська імперія була тією дивною країною, де здавна бути бідним не вважалося соромним, де завжди більше цінувалися честь, доброта, християнське благочестя, ніж будь-які форми комерційної діяльності або фінансовий успіх. Великі гроші не викликали поваги, і заслужити суспільне визнання лише власним збагаченням було неможливо. Російське національне життєрозуміння — те, що сучасна соціологія визначає поняттям “менталітет”,

— формувалося століття в руслі православної духовно-моральної традиції і було дуже відокремлене від інтересів розважливого ділового середовища [257, с.138.]. Ця атмосфера небуржуазності соціальної свідомості робила суспільне становище підприємця дуже ненадійним.

Про антибуржуазність народу дуже багато говорили ще до революції, і деякі політичні діячі, наприклад П.А. Столипін, вважали подібну ситуацію надзвичайно небезпечною. У 1881 році вийшла робота М.Новосельського, в якій він застерігав суспільство проти збільшення впливу заможних людей, а тогочасну ситуацію характеризував як “послаблення християнських відносин між людьми” [352, с.55-57]. Таким чином, нові буржуазні норми поведінки протиставлялися усталеній християнській моралі.

Про подібні настрої у суспільстві свідчать і критичні статті стосовно буржуазії, що постійно з’являлись у державних періодичних виданнях. Виправдовуватися промисловцям доводилося у підконтрольних їм засобах масової інформації. Наприклад, у “Тірничозаводському листку” Н. Штейнфельд зазначав, що через історичні симпатії російського суспільства до сільського господарства та через те, що Російська імперія до цього періоду була країною винятково хліборобською, процес формування промисловості не міг проходити спокійно та природно. А між тим більшість загальних (таких, що не належали близьким до промисловості колам) органів друку використовують такі методи критики промисловості, немовбито вітчизняна промисловість уже досягла повної зрілості і її можна порівнювати з західноєвропейською промисловістю. Наслідком цього була надзвичайна невігідність порівнянь і тенденційне підкреслювання негативних сторін нашої промисловості. Але успіх промисловості завжди залежав від вільного збуту предметів споживання. А російський народ у більшості був дуже бідним, тому усілякі вироби промисловості розповсюджувалися в недостатній кількості [75, с.2376].

У Росії здавна більше цінувалася честь, доброта, знатність роду, християнське благочестя, успішна державна кар’єра, ніж багатство саме

собою і будь-які форми комерційного успіху. Як з гіркотою писав професор-економіст І.Х.Озеров, “російське суспільство в питанні індустріалізації Росії стояло на дуже низькому рівні. Російське суспільство жило дворянською мораллю: якомога далі від промисловості – це справа нечиста і неварта інтелігента. А от сидіти грати в карти, попивати при цьому і лаяти уряд, от дійсне заняття мислячого інтелігента [Цит. по: 186, с.9].

Самодержавна влада в силу об’єктивних потреб імперії, велику увагу приділяла розвитку транспорту і промисловості, але її аграрна політика відрізнялася стійким консерватизмом. Навіть після реформи 1861 року, коли стали відбуватися величезні зрушення в справі індустріальної модернізації країни (наприкінці XIX століття за темпами щорічного приросту промислової продукції Російська імперія займала провідне місце у світі), сільськогосподарський сектор модернізувався дуже повільно. Тут переважали малоефективні форми виробництва, обмежені общинним землевпорядкуванням.

Відомий російський суспільний діяч П.Б.Струве писав у 1918 році: “Катастрофа державності і занепад культури, принесені революцією, відбулися не через те, що в нас було багато промислового і взагалі міського пролетаріату, а від того, що наш селянин не став власником – буржуа; яким повинний бути кожний дрібний землевласник, що працює на своїй землі і веде власне господарство. У нас боялися виникнення сільського пролетаріату, і через цей страх не зуміли створити сільської буржуазії” [393, с.286]. Висновок П.Струве був правильним. При всіх безсумнівних досягненнях вітчизняної промисловості велика індустрія, а в більш широкому змісті і вся буржуазно-ліберальна цивілізації в Росії, завжди залишалися лише анклавом в далекому, ворожому і безбережному селянському морі.

Невідповідності між новітніми організаційно-структурними формами капіталізму і відсталим сільським господарством усвідомлювалися самими підприємцями, викликали в них занепокоєння. Подібні настрої мали широке поширення в діловому світі і служили темами не тільки приватних бесід. Про

це писали газети і журнали (правда не всі), над цим же міркували і ділові люди на своїх зборах та з'їздах. Розуміли це й в органах державної влади. Спроба змінити аномальний стан була почата П. А. Столипіним. Влада обрала шлях реформ, щоб уникнути в майбутньому ще більш страшних революційних потрясінь, ніж пережиті країною в 1905 р. Висуваючи програму перетворення землеволодіння і землекористування на принципах приватної власності, “сильний прем’єр” жодними оригінальними ідеями не користувався. Він лише знайшов у собі мужність, у нього вистачило мудрої прозорливості вжити непопулярні заходи, що мали на меті створення на селі міцного хазяїна-власника, не підданого руйнівним радикальним устремлінням [186, с.12].

Власник і господар завжди відповідальний у рішеннях і вчинках, тому що у випадку невдачі ризикує усією своєю справою, особистим майном. Йому непритаманне бажання докорінно змінити навколишній світ, поліпшити який він прагне лише законними засобами. Історія світового співтовариства свідчить: чим вище рівень добробуту держави, тим більше в ній стабільності, тим менше вона схильна до внутрішніх соціальних потрясінь. Основу добробуту скрізь і завжди складає саме особиста, чи приватна власність (у різних формах). Столипінська реформа спізнилася, і Російська імперія не встигла зайняти своє місце в числі європейських капіталістичних держав. Це запізнення позбавляло історичної перспективи і буржуазію. Утвердження підприємців у різних галузях господарської діяльності не зробило їх головною суспільною силою. Російська імперія і на початку ХХ століття зберігала багато рис старої дворянської вотчини, де головні важелі керування знаходилися в руках першого, чи “шляхетного”, стану і генетично з ним зв’язаної бюрократії. У силу різних причин буржуазія в Росії не змогла стати творцем нової соціальної дійсності [186, с.16]. Недоречно звинувачувати лише підприємців, що так вийшло. Вони були людьми свого часу і жили за законами своєї епохи. Серед них виявилось занадто мало тих, хто словом, а

особливо справою, прагнув змінити несприятливі для них антибуржуазні настрої в Росії.

Уже після подій 1917 р. відомий промисловець О. Ауербах писав: “Не тільки молодість і слабкість торгово-промислового класу стали причинами його політичної пасивності, але і відсутність опори в більш численних шарах суспільства... Багато хто бачив в торговому чи промисловому прибутку “тріх”, а марксистичні “трабіж”; і не всі розуміли, що підприємець робить необхідні для держави справи, що він відкриває нові джерела народного добробуту, що він зміцнює країну і підтримує незалежність нації. І навіть ті, хто це розумів, нерідко ставилися до діяльності торгівлі і промисловості з деяким осудом” [68, с.15103]. До самого кінця царської Росії велика індустрія, а в більш широкому змісті вся буржуазна цивілізація в Росії не зайняли гідного становища в суспільстві. Ця ситуація, а саме відсутність поваги до багатства і багатих людей впливала на вимоги буржуазії та на способи їх досягнення, почасти примушуючи підприємців діяти обережно і повільно, щоб не викликати гостро негативної реакції. Як наслідок все більше зростає бажання промисловців створювати свої організації для захисту власних інтересів та активніше брати участь у роботі органів управління.

Отже, відсутність можливості заслужити суспільне визнання своїми діловими успіхами спонукало підприємців діяти у сферах, котрі мали незрівнянно більший престиж у суспільстві. Нерідко це була благодійна діяльність.

3.2 Благодійна діяльність підприємців Півдня України

З другої половини XIX ст. через суттєві зміни в соціально-економічному житті спостерігалось збільшення масштабів благодійності, який характеризувався підвищенням соціальної активності, розмаїттям організаційних форм і напрямів застосування, соціальним пріоритетом та особистими прагненнями благодійників. Особливо це стосувалося нової

активної сили суспільства – підприємців. Під впливом соціально-економічних змін, спричинених реформами Олександра II, через стрімкий розвиток капіталістичних відносин відбулися величезні зрушення в структурі населення України. Поступово поглиблювалася соціальна поляризація населення, частина якого неспроможна була пристосуватися до нових умов. Поява маси знедолених і безробітних стала серйозною соціальною, економічною й психологічною проблемою, за вирішення якої довелося взятися на всіх рівнях: державному, муніципальному, земському та індивідуальному. У умовах, коли уряд неспроможний був забезпечити бодай мінімальний догляд стосовно знедолених прошарків суспільства, коли сфера соціального забезпечення ще не розвинулася, доброчинність була важливим чинником матеріальної підтримки певних категорій населення і своєрідним засобом згладжування суспільної напруги [231, с.165].

Досить великі економічні успіхи діяльності великих компаній не торкалася скільки-небудь значних шарів населення. Але загальновідомим є той факт, що не тільки кількість компаній, банків і бірж свідчить про міцність капіталізму (ці структури наприкінці XIX – початку XX ст. множилися з неймовірною швидкістю), а в незрівнянно більшому ступені – широта прилучення населення до різних форм і видів підприємництва [186, с.17].

Швидкий розвиток промисловості на Півдні України призводив до об'єктивної необхідності виникнення нових видів благодійної діяльності та збільшення її ролі. Соціально-економічний та духовно-культурний розвиток вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, та, особливо, створення мережі професійної освіти, допомоги незаможній учнівській та студентській молоді, підтримки закладів сфери соціальної допомоги – лікарень, дитячих притулків тощо, фінансування культурно-мистецьких закладів і окремих митців. Саме підтримка цих перерахованих галузей і була основним напрямком благодійної діяльності промисловців Півдня України.

Важливо виявити роль, яку відігравали державні органи в цих питаннях. Незважаючи на те, що в діях влади не проглядалося продуманої політики

стосовно визнання важливої ролі громадських ініціатив щодо вирішення нагальних проблем суспільства, уряд робив певні кроки до ослаблення бюрократичних перепон у заснуванні добродійних організацій, визнавав нові соціальні пріоритети й форми благодійної діяльності, надавав деякі пільги й переваги тим, хто брав у ній участь, оскільки така активність полегшувала тягар державних витрат на допомогу бідним. Закон 1862 р. передавав право затвердження статутів відповідних товариств безпосередньо міністрові внутрішніх справ. Законодавчий акт був реакцією на посилення громадської активності в сфері добродійності. Зокрема 1861—1863 рр. до Міністерства внутрішніх справ надійшли клопотання про дозвіл на відкриття 43 благодійних товариств і товариств взаємодопомоги — більше, ніж за весь період царювання Миколи I. Переконавшись в ефективності такої процедури, уряд 1869 р. передав цьому ж міністерству всі повноваження щодо затвердження статутів громадських та приватних добродійних закладів. Згідно із законом, процедура відкриття філантропічних установ хоча й спрощувалася, проте вимоги до їхнього фінансового забезпечення були високими. Держава нерідко дивилася на благодійні проекти як на додатковий тягар, нав'язування їй нових витрат.

Благодійний заклад дозволялося відкривати тільки тоді, коли він був забезпечений усім необхідним для існування. Тож втілити в життя власний добродійний проект мали змогу тільки досить заможні громадяни. У цьому контексті законодавчий акт 14 грудня 1877 р., який дозволив присвоювати новоствореним закладам імена благодійників, ще більше стимулював до таких ініціатив, які визначалися десятками й сотнями тисяч рублів. Уряд, намагаючись контролювати процеси в сфері благодійності, координувати дії громадськості, наприкінці XIX ст. змушений був ініціювати організаційні й законодавчі заходи проти зубожіння робочого люду.

У червні 1897 р. Міністерство внутрішніх справ затвердило нормативний статут для товариств допомоги бідним, який стосувався тих об'єднань, що здійснювали добродійність загального типу. Різке зростання

кількості таких організацій у країні і їхні важливі соціальні функції змусили уряд полегшити процедуру заснування, запропонувавши їм зразок статуту. Дозвіл на відкриття цих товариств відтепер надавав губернатор. Спрощення процесу відкриття благодійних організацій передбачало посилення відповідальності й контролю місцевих органів влади, а право затвердження спеціалізованих добродійних об'єднань залишалось, як і раніше, за міністром внутрішніх справ [231, с.165-166].

Із затвердженням у березні 1906 р. “Тимчасових правил про товариства та союзи” для завідування справами відкриття, реєстрації, заборони та закриття цих організацій було створено губернські в справах про товариства присутствія на чолі з главою місцевої адміністрації. Особи, які бажали створити благодійне об'єднання, зобов'язані були подати про це письмову заяву губернаторові, котрий мав право призупинити дію будь-якого з них, а стосовно його закриття вносив відповідну пропозицію на засідання присутствія. Остаточно право губернатора відкривати філантропічні спілки закріплювалося указом 1911 р. “Про зміни порядку затвердження статутів благодійних закладів і правил для завідування ними” [231, с.165-166].

Як свідчать статистичні дані, загальна кількість осіб, що скористалися благодійністю в 1898 р. становила 7077129 чоловік, не враховуючи 20392675 звернень за благодійною допомогою. За кількістю звернень на першому місці були заклади для лікувальної допомоги - 61,7%, на II місці – заклади для дешевого та безкоштовного проживання – 13,6%. Високий відсоток склали притулки, а також заклади для безкоштовного харчування – 12,7%. Важливо те, що 82% усіх благодійних закладів були приватними закладами. Починаючи з 1890 р., питома вага пожертвувань підприємців у загальному об'ємі жертвувань досягає 90% [176, с.18].

Звернення представників різних соціальних прошарків до нагальних проблем суспільства в 60-х-70-х рр. XIX ст. сприяло оформленню організованих форм добродійності, які стали провідними в наступні десятиліття — спеціальні органи опіки та піклування, комітети, товариства,

фонди, заклади та установи (усе це відбувалося в руслі загального піднесення легальної громадської діяльності). Вони надавали можливість збіднілим верствам населення отримати як матеріальну підтримку, так і включитися до більш-менш повноцінного життя, що свідчило про якісно новий ступінь розвитку суспільства [203, с.113-114].

Представники торгово-промислового капіталу, маючи в своєму розпорядженні величезні кошти, намагалися не тільки рухати економічний прогрес, а й активно впливати на суспільне життя як почесні члени добродочинних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних, освітніх та культурних закладів. Таким чином, вони поступово спрямовували свій погляд на розвиток добродочинності, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності.

Мотивація добродочинності купців і промисловців була пов'язана не тільки з підвищенням економічної ролі верстви, становищем її в соціальній структурі суспільства, її самоорганізацією та самоідентифікацією, а й особливостями світогляду, духовним і психологічним складом підприємців. Специфіка соціального становища та рис останніх пояснюється й тим, що період формування і становлення капіталізму в Україні був досить коротким (трохи більше півстоліття) при швидких темпах промислового розвитку та модернізації виробництва. При зростанні економічної ролі підприємницької верстви всі основні важелі державної влади залишалися у руках самодержавного уряду й численної бюрократії, яка поповнювалася переважно представниками помісного дворянства. Відповідно соціальний і становий статус промисловця та купця не відповідав економічному [232, с.49].

З іншого боку, в середовищі освіченого суспільства, як й у цілому в громадській свідомості, існував критичний погляд на підприємництво, пов'язаний з традицією заперечення культу багатства, “усвідомленням неправди грошей”, коріння якого знаходилися у християнській православній моралі.

У переважній своїй більшості вийшовши з низів, кращі представники торгово-промислових кіл зберегли у собі також традиції та релігійність народу, які були тим самим моральним стрижнем, без якого духовність і культура взагалі немислимі. До того ж багатство в ті часи у суспільній думці асоціювалося з таким моральним поняттям, як відповідальність. “Існувала думка, що Бог за нього зажадає відповіді” [232, с.107]. Тому філантропія серед представників ділового світу розглядалася як особлива місія, як виконання призначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що добродійна діяльність ставала родинною традицією й передавалася з покоління в покоління. Хоча нерідко участь в ній набувала однієї з форм задоволення пихи та амбіційності ділової людини, а меценатство, колекціонування творів мистецтва мотивувалося не любов'ю до останнього, а бажанням утвердити в очах оточуючих високий стандарт життя, перейняти у придворного світу один з атрибутів аристократизму, за яким часто приховувалися неосвіченість і зневага до культури [232,с.53].

Отже безкорисливість деяких добродійних вчинків можна поставити під сумнів. Однак соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати. Історія зберегла нам багато імен меценатів, діяльність яких була продиктована ідеєю безкорисливого служіння суспільним інтересам, потребою реалізації своїх кращих людських рис. Саме духовно мотивована добродійність набувала найбільшого соціального ефекту. Адже загострення багатьох проблем, викликаних розвитком капіталізму, спонукало підприємців власними зусиллями пом'якшувати їх, усвідомлюючи свою важливу роль у його поступі на гуманістичних та культурно-освітніх засадах.

Таким чином, понижене становище в першій половині ХІХ ст. нечисленних підприємців у підросійській Україні, основу яких становило купецтво, в пореформений період змінилося відчутним посиленням його економічної й суспільної ролі, серйозним висуненням на громадську та культурно-освітню арену. У той час багато представників української торгово-промислової верстви намагалися засвоїти європейський образ життя,

підвищити свій освітній рівень, займалися доброчинністю, що вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їхньому середовищі. Втім, навіть на початку ХХ ст. культурні характеристики промислової верстви тільки починали набувати своїх сталих рис. Цивілізованість і високий духовний рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра вітчизняного підприємництва.

Одним з найголовніших напрямків благодійної діяльності промисловців Півдня було підтримання освіти взагалі, і особливо професійної освіти. Промисловці постійно відчували брак досвідчених кадрів, й їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітників та службовців є продуктивнішою. Все це спонукало їх організувати загальноосвітнє й професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу в цілому.

Розвиток промисловості і торгівлі, велике залізничне будівництво, проникнення капіталізму в сільське господарство в останній третині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних знань, що зумовлювало створення професійно-технічних шкіл і училищ та середніх спеціальних комерційних і технічних навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників, нижчого й середнього технічного персоналу, комерсантів, фінансистів тощо. Водночас між потребами у фахівцях та існуючою мережею спеціальних навчальних закладів, які давали професійну підготовку, існувала величезна невідповідність. Оскільки уряд не мав змоги надавати відчутної матеріальної допомоги в справі заснування професійних навчальних закладів, основний тягар у їх відкритті й утриманні лягав на плечі земств, міських громад, різних товариств і організацій та окремих осіб, насамперед пов'язаних із виробництвом [298, с.16].

Подібна діяльність усе більше набувала важливого суспільного характеру. Громадська ініціатива й благодійні капітали сприяли розвиткові всіх ланок системи освіти – від заснування громадських організацій та установ, які займалися поширенням освіти серед бідного населення, до

створення професійних навчальних закладів усіх рівнів. Найбільш відчутних зусиль у цьому плані, поряд із інтелігенцією, докладали підприємці, віддаючи перевагу розвиткові професійно-технічної й комерційної освіти [231, с.106].

Інтереси буржуазії в Україні у галузі освіти були зосереджені на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомим формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Уже на першому всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся в 1870 р., рекомендувалося “всім представникам великої мануфактури і заводської промисловості сприяти заснуванню при своїх фабриках та заводах нижчих технічних шкіл” [312, с.131]. Протягом останньої третини ХІХ ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на багатьох з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких зібрань та біржових комітетів [351, с.83]. Так, гласний Катеринославського губернського зібрання, ініціатор розробки криворізької руди – О.М. Поль на одному із засідань наголосив: “Я повністю співчуваю думці влаштування ремісничих шкіл і ратую за їх заснування. Я не розумію народної освіти інакше, як у вигляді освіти реальної. Одна грамотність без цих умов не може розглядатися як мета освіти народу” [362, с.78].

На ХХІ з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії 1896 р. гірничий інженер М.С.Авдаков наголошував на необхідності і значення підготовки технічних спеціалістів для гірничозаводської промисловості: “Розвиток гірничої і гірничозаводської промисловості взагалі перебуває у тісному взаємозв'язку зі знаннями. Знання – це той стяг, під яким зросли всі успіхи техніки і промисловості. Тому, де тільки техніка і промисловість досягли певного розвитку, виникає питання – чи забезпечені вони технічними силами настільки, щоб просуватися вперед” [142, с.97]. Поряд із цим, у заяві на адресу

з'їзду, підписаній окружними гірничими інженерами М. Курмаковим, Д. Стремиковським та іншими, висувалася така вимога: “Нам потрібні не тільки освічені інженери, а й толкові виконавці їх розпоряджень. Не можна залишати більше півтори тисячі чоловік десятників і заводських майстрів Півдня Росії без технічної освіти” [142, с523].

В умовах інтенсивного розвитку капіталізму поставало питання приведення розрізнених професійних початкових навчальних закладів до певної системи, яка відповідала б потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності подібних систем у промислово розвинутих країнах Європи.

Підтримуючи організаційні заходи наукової інтелігенції, ділові кола сприяли й становленню в той час в Україні вищої спеціальної освіти. Кошти, надані ними, виявилися вирішальним чинником при заснуванні на межі ХІХ—ХХ ст. Катеринославського гірничого, Харківського комерційних інститутів. Наприклад, відомий підприємець нашого регіону, купець першої гільдії, громадський діяч, меценат і добродійник М. Ю. Карпас. Він був власником підприємства Торговий Дім “М.Ю. Карпас і Син”(в який входило “Товариство кам'яновугільних та залізних рудників Півдня Росії”), Російського товариства торгівлі цементом, Варшавського страхового товариства від вогню, головою представництва “Піденно-Російського Дніпровського Металургійного товариства”(тепер ДМК). Карпас був членом Піклувальної ради комерційного училища в Катеринославі, підтримував цей заклад матеріально, пожертвував 5000 крб. на будівництво його будинку. Його заслуга є і у створенні Катеринославського вищого Гірничого Училища (тепер НГУ), Вищих жіночих курсів, Університету в Катеринославі [396, с.4].

Інший промисловий діяч Півдня України – Олексій Костянтинович Алчевський відомий тим, що створив одну з перших у Росії промислово-фінансових груп у сучасному розумінні цього слова, що містила в собі банки, шахти, металургійні заводи, залізорудні рудники (під Кривим Рогом), а також транспортні компанії. На пожертви Алчевського в Харкові з'явилося комерційне училище та сільськогосподарський інститут. Він також був одним

з тих, хто пожертвував кошти на створення гірничого училища в Катеринославі [278,с.48].

Гласний міської Думи, купець першої гільдії, комерції-радник, потомствений почесний громадянин М. С. Копилов також був як щедрим жертвувателем на користь міста і його навчальних закладів. На спорудження будівлі Вищого Гірничого Училища М.С.Копилов пожертвував 50000 крб. Він був одним з ініціаторів заснування у Катеринославі вищих жіночих курсів, перетворених у 1918 р. на Університет (нині ДНУ). 30 липня 1918 р. на засіданні міської Думи, присвяченому питанню про затвердження Статуту Університету, йому було оголошено подяку [95, с.21].

Уже із 70-х рр. ХІХ ст. у Донецькому вугільно-металургійному і Криворізькому залізорудному басейнах, насамперед при копальнях і підприємствах гірничодобувної промисловості, їх господарі на свої кошти відкривали й утримували професійні школи, будучи зацікавленими в підготовці технічного персоналу для власних потреб. До них належав С. М. Колачевський, на руднику якого працювала школа на 50 учнів, яка в подальшому була реорганізована в зразкове училище. Не дивлячись на те, що річні витрати на школу склали 1800 карбованців, діти робітників у ній навчались безкоштовно [439, с.3]. У 1872 р. при Лисичанських вугільних копальнях було відкрито початкову штейгерську школу. У Горлівці Бахмутського повіту при копальнях “Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості” з ініціативи П.Н. Горлова, котрому вдалося переконати С.С. Полякова (купця-мільйонера, “залізничного” короля, який будував Курсько-Харківсько-Азовську залізницю) заснувати у серпні 1878 р. “Гірниче училище Самуїла Соломоновича Полякова” (тепер це індустріальний технікум ім.Рум'янцева). На будівництво його приміщення товариство асигнувало 34 500 руб. Всього ж останнє тільки за перші три роки на потреби цього навчального закладу витратило 67 тис. руб. [325, с.25]. Наприклад, 1902 р. бюджет Горлівського штейгерського училища формувався із таких статей: від “Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості”

надійшло 3750 руб., плата за право навчання становила 3000 руб., відсотки від пожертвуваних капіталів – 275 руб., з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії асигнував 300 руб., а голова Попечительської ради Д.С. Полякова – 3500 руб. [56, с.6027].

Протягом 1901-1902 рр. нижчі ремісничі школи було відкрито при Маріупольському заводі “Російський Провіданс”, Юзівському і Катеринославському металургійних заводах, при заводі Донецько-Юр'ївського металургійного товариства та ін. [235,с.96]. У Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії правління Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства побудувало на свої кошти приміщення для професійної школи на 100 місць, де навчалися діти із родин місцевих службовців і робітників [322, с.43].

Спрямовуючи пожертви до сфери освіти, купці та промисловці не тільки керувалися престижем, а й розглядали їх як своєрідну форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торгівельними закладами й промисловими підприємствами [378, с.78].

Прагматизм капіталістів в останні два десятиліття ХІХ ст. спонукав їх при багатьох заводах засновувати народні училища, вечірні класи для робітників, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади. У перші роки ХХ ст. при підприємствах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. На той же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, в яких навчалися 3,3 тис. учнів. Тому, багато в чому завдяки організаційним та матеріальним зусиллям промисловців серед робітників України, відсоток грамотних напередодні революції 1905-1907 рр. досяг 50,8%, тоді як серед усього населення регіону він не перевищував 20% [268, с.27,33]. І хоча діяльність добродійних організацій та окремих осіб не могла вирішити всіх проблем освіти в Україні, а надана ними підтримка була далеко недостатньою для ситуації, в якій перебувала школа, усе ж саме

благодійність значною мірою компенсувала мінімальне фінансування державою цієї важливої для суспільства сфери.

Іншим напрямом громадської благодійності по підтримці освітньої сфери, який набув широкого розвитку, було надання різнобічної допомоги незаможним учням і студентам. Із 80-х рр. XIX ст. в українських містах із мережею середніх та вищих навчальних закладів активно розвивали свою діяльність товариства допомоги учням гімназій і реальних училищ, студентам університетів та інститутів, що мали відповідної матеріальної підтримки. Допомога насамперед передбачала внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, спорудження гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку в різних невідкладних випадках [231, с.165-166]. Наприклад, М. С. Копилов був головою правління товариства незаможних учнів комерційного училища і членом його піклувальної ради [95, с.21].

Допомагали підприємці і мережі соціального захисту міста. Капітал імені М.Ю. Карпаса у 2000 крб. був серед спеціальних капіталів міського самоврядування, відсотки з якого йшли на підтримку міської лікарні. Завдяки його турботам було побудоване нове приміщення лікарні на розі Філософської і Порохової вулиць, а на місці старої лікарні по вул. Больничній (нині Бородинська) він збудував на свої гроші притулок на 20 місць для бідних жінок-єврейок, притулок для старців – євреїв і дешеvu їдальню товариства допомоги бідним євреям, сирітський дім з училищем при ньому [396,с.4]. М.С.Копилов був директором дитячого притулку [95, с.21].

Усвідомлювала буржуазія й те, що добросовісна та кваліфікована праця залежала від створення для робітників елементарних умов існування: надання житла, влаштування лікарень, шкіл, магазинів, їдалень, нормальне освітлення і вентиляція у цехах тощо.

Безплатна робітнича їдальня вважалась гордістю рудника С.М. Колачевського. Якщо хтось з робітників відмовлявся від обідів, він одержував додаткових п'ять рублів щомісяця. Унікальність цієї їдальні полягала в тому, що вона була пристосована під театр на 1000 місць для глядачів з власною

сценою. Тут виступали славнозвісні театральні трупи з такими видатними майстрами як М.Саксаганський, М.Заньковецька. По вихідних і святах влаштовувались читання з подальшим переглядом “туманних карток” (прообраз сучасного кіно). У підвальному приміщенні цієї споруди розміщувалася пекарня, в котрій випікалося до 60 пудів хліба на день. Тут знаходилася і лазня з душовою. Завдяки С. Колачевському з’явилась лікарня для робітників на 10 ліжко-місць, відкрито притулок для бездомних. У заповіті С. Колачевського першим пунктом зазначалося, що все майно і сімейні коштовності, обернути на гроші і роздати робітникам, 125 тис. рублів віддати дитячим притулкам, півмільйона – на організацію вищої сільсько-господарської школи для обдарованих дітей. Усе залишене нашому місту на той час оцінювалось у 32 млн. рублів [439, с.3].

Ініціатором створення недільних шкіл для дорослих і дітей практично в усіх робітничих поселеннях, де започатковував виробництво О.К.Алчевський, була його дружина Христина Данилівна – педагог-просвітник, засновник методики вивчення дорослими грамоти. В Олексіївці на Донбасі Алчевський побудував українську школу для селянських дітей, у якій сім років працював Борис Грінченко. У Харкові він збудував спеціальне приміщення для жіночої недільної школи, яку відкрила його дружина. Обізнана в мистецтві, літературі, вона витримала іспит на право керувати жіночою недільною школою, що пропрацювала майже 50 років. Коли вийшов циркуляр Валуєва про заборону навчати українською мовою, 50 учениць брали уроки вдома в Алчевських. У рідних Сумах подружжя відкрило недільну школу й міську публічну бібліотеку з читальним залом.

З іменем О.К.Алчевського також пов’язана підтримка національного руху. Ще в 22-річному віці промисловець несподівано для багатьох організує й очолює гурток харківської “Громади”. Після того як почалися перші арешти, члени “Громади” змушені були перейти на конспіративне становище. У своїй садибі в Мироносицькому провулку Харкова

промисловець упорядкував скверик, де 1898 року встановив погруддя Тараса Шевченка — на той час перший в імперії пам'ятник поету [315, с.129-132].

Прилучення до освіти, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню підприємцями значення й такого феномена, як меценатство — суспільно-корисної справи, спрямованої на розвиток культури та мистецтва. Саме при зіткненні з культурою (а не в економіці), у спілкуванні з творчими людьми — письменниками, художниками, вченими — зароджувалися і вперше широко заявляли про себе в підприємницькому середовищі елементи цивілізованої свідомості, ліберального мислення, справжнього, а не уявного патріотизму.

У цьому напрямку в указаний період найбільший внесок зробили заможні підприємці. Зростання їхніх статків та економічної могутності супроводжувалося зміною соціального статусу, запозиченням звичок і способу життя аристократів. Прилучення до освіти, культури, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню ними суспільного значення меценатства та колекціонування творів мистецтва. Мабуть, ніколи ще інтерес та потяг до мистецтва, художньої творчості й культури в підприємницькому середовищі Росії не мали такого масового та всеосяжного характеру, як на межі XIX — XX ст., хоча захоплення це викликалося іноді не тільки безкорисливою любов'ю до мистецтва, а й престижністю, надійним вкладенням капіталу [187, с.27-29]. На Півдні України серед таких підприємців гідне місце належить О.М.Полю. Дворянин, поміщик, власник великого маєтку, промисловець, він обіймав посади в різних дворянських комітетах, був гласним повітового та губерньського земського зібрань. Ім'я Олександра Поля було відоме на всю імперію як археолога і найбільшого збирача старожитностей на Півдні України. Багато чого для своєї колекції Олександр Поль придбавав за гроші у селян, які розкопували степові кургани та могили або просто знаходили щось на своїх земельних ділянках під час її обробки, викупував у нащадків запорожців козацькі реліквії, наприклад,

козацьку шаблю XVIII ст. із зображенням схрещених булави і пернача (владних знаків) та символічним написом: “Вірність землі і переказам”.

Історичні матеріали козацької доби Поль відшукував в архівних зібраннях. Протягом життя Поль зібрав чудову історичну бібліотеку, дорогоцінні рукописи, карти, плани. Подорожуючи Європою, також купував рідкісні речі. 1887 року Олександр Поль відкрив у Катеринославі приватний археологічний музей — у чотирьох кімнатах власного будинку в Потьомкінському провулку. Збирач бажав, щоб речі, знайдені на рідній землі, тут і залишились. Більша частина зібрання старожитностей вже після його смерті потрапила до Катеринославського історичного музею [362, с.76-77].

Саме з рук ділових людей з середини XIX ст. різні сфери суспільного життя Півдня України отримали міцну матеріально-фінансову підтримку, а отже, новий розмах для свого розвитку. Хоча доброчинність була невід’ємною рисою багатих людей, насамперед зайнятих у промисловості, проте слід пам’ятати, що це не було політикою всієї підприємницької верстви. Звичайно, дозволити собі таку діяльність могли і хотіли далеко не всі заводчики й фабриканти. Переважно це робили представники великої буржуазії.

Отже, доброчинною діяльністю займалися окремі, найбільш освічені, далекозорі, ліберальне орієнтовані підприємці, кількість яких з кожним десятиліттям зростала. Розміри доброчинності залежали від матеріальних можливостей, особистих рис підприємця (складу характеру, рівня освіченості, суспільного становища, родинних зв’язків, ставлення до релігії та ін.), поточного стану його справ, загальної економічної і фінансової кон’юнктури, ступеня організованості буржуазії у межах галузі й країни.

До того ж благодійна діяльність представників торгово-промислової верстви активно стимулювалася урядовими структурами. Поняття “державної служби” охоплювало не тільки систему адміністративного апарату. Як писав наприкінці XIX ст. С.Ю. Вітте, “мистецтво, література, наука, прикладні знання, промисловість, торгівля, сільське господарство, громадське уп-

равління, доброчинство – усе це в нас, у Росії, перебуває на державній службі, якщо не в цілому, то у всякому разі в значній своїй частині” [232, с.53].

Усі форми суспільної діяльності – служба в міських, земських чи професійних установах, участь у роботі доброчинних товариств, членство в опікунських радах шкіл, училищ, притулків, лікарень тощо – вважалися важливим елементом функціонування держави і постійно заохочувалися владою, яка нагороджувала найбільш визначних активістів орденами, надавала їм чини, почесні звання й станові права. У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи в цю справу ані копійки. На тлі мізерних державних субсидій значення приватних позі жертв було особливо вагомим.

Різні жалувані атрибути з боку влади підвищували соціальний статус та престиж представників ділових кіл у суспільстві, але сама наявність чинів і звань жодного конкретного зиску професійній, підприємницькій діяльності останніх не давала. У пореформену епоху серед них з'явилося немало осіб, які володіли більш високим статусом, ніж купецьке звання. Десятки представників торгово-промислових родин внаслідок ділової активності їх засновників отримали престижні звання спадкових почесних громадян. Найвищою формою заохочення було надання спадкового дворянства. Як правило, його отримання великими підприємцями пов'язувалося зі значним їх внеском у справу доброчинства. Найпоширенішою формою відзнаки доброчинців було надання їм чинів та орденів. Зокрема, наприкінці XIX ст. в Російській імперії існувало 27 жалуваних нагород: 12 чинів і 15 орденів. Нерідко підприємці-доброчинці входили до штату імператорського людинолюбного товариства або відомства закладів імператриці Марії, що перебували під опікою царської родини [232, с.53].

Особливо це стосувалося купців та промисловців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання доброчинних капіталів. Ділові кола, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним

прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини. Найбільш заможні підприємці окремо жертвували великі суми грошей на заснування відповідного закладу з тією метою, щоб створити рекламу своїм діям. Нерідко участь у добродійній діяльності набувала однієї з форм задоволення пихи й амбіційності ділової людини, а меценатство, колекціонування творів мистецтва мотивувалося бажанням утвердити в очах оточуючих високий стандарт життя, перейняти від придворного світу один з атрибутів аристократизму.

До того ж влада високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. Особливо така практика спостерігалася наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., у період бурхливого розвитку капіталізму й поглиблення соціальних суперечностей. Як констатувала Комісія з перегляду статуту про цивільну службу, “маючи на увазі пожвавлення благодійності й з метою залучення заможних приватних осіб до пожертвувань на справу громадської опіки, члени різних добродійних товариств та закладів, які не мають жодних службових обов’язків, зрівняні статутами й штатами цих установ до осіб, котрі перебувають на державній службі, до того ж за посадою їм присвоєні нерідко досить високі чини...” [188, с.61].

У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи в цю справу ані копійки. На тлі незначних за розмірами державних субсидій значення приватних пожертв було вагомим, особливо з боку ділових кіл. Відповідно різні жалувані атрибути з боку влади підвищували соціальний статус та престиж жертводавців, особливо це стосувалося тих заможних купців і промисловців, які були вихідцями з нижчих соціальних прошарків [433, с.93].

Із середини XIX ст. у підприємницькому середовищі почали складатися певні психологічні стереотипи й поведінка стосовно пожертвувань на суспільні потреби. Участь у добродійній діяльності купців і промисловців набула форми престижної соціальної поведінки. Ця практика значною мірою трималася на участі самих купців та промисловців у муніципальній діяльності. Найбільш далекоглядні з них дедалі виразніше відчували міцніший зв'язок із суспільством, майбутнє якого було немислиме без розвитку освіти, науки й культури, що спиралися на міцну економіку. До того ж розмір пожертвувань деякою мірою відображав у громадській думці фінансово-економічну стабільність промислових підприємств та торгових фірм.

Поряд з цим добродійна діяльність демонструвала чималі громадські потенції підприємницької верстви, які яскраво розкривалися у роботі її представників в органах міського самоврядування, та деякою мірою – земського. З переходом до сфери компетенції останніх багатьох лікарень, закладів громадської опіки, навчальних закладів в останній чверті XIX ст. практика добродійності підприємців отримала нові стимули для свого розвитку. Таким чином, спектр її мотивів у представників торгово-промислових кіл розширювався за рахунок появи нового, котрий російська дослідниця Г. Ульянова назвала “мотив довіри до громадського самоврядування”. Вона значною мірою трималася на участі самих підприємців у муніципальній діяльності [232, с.53]. Підприємець П.А.Буришкін зазначав, що саме ставлення російської буржуазії до своєї справи були “дещо іншим, ніж на Заході. На власну діяльність дивилися не тільки або не стільки як на джерело наживи, а переважно як на виконання завдання, свого роду місію, що була покладена Богом або долею. Про багатство казали, що Бог його дав у користування і буде вимагати за нього звіт, що знайшло своє вираження, зокрема, у тому, що саме у купецькому середовищі надзвичайно були розвинуті і благодійність, і колекціонерство, на яке дивилися як на виконання якогось зверху призначеного обов'язку” [80, с.52].

Отже, для промисловців Півдня України в той період добродійна діяльність була необхідною складовою суспільного життя. Почасти, займаючись добродійністю, підприємці поєднували власні практичні інтереси (готуючи кваліфіковані кадри для своїх підприємств, створюючи кращі умови життя робітникам) з повністю філантропічною діяльністю. Безсумнівним залишається той факт, що соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати.

* * *

Таким чином, остаточно завоювати собі гідне місце у суспільстві промисловці не змогли. Несправедливо усе зводити до провини підприємців, але не можна і не визнати, що ділові люди зробили недостатньо для зміни негативного ставлення до себе у суспільстві. Так, вони будували школи, притулки, церкви; виділяли величезні, просто небачені по того часу засоби на університети, музеї, бібліотеки, театри, картинні галереї. Звичайно ж, приклади безкорисливих пожертвувань були далеко не одиничні [186, с.18]. Але вітчизняні бізнесмени не змогли вирішити два взаємозалежних історичних завдання. По-перше, переломити суспільні настрої і довести перспективність своїх зусиль і турбот (публіка часто бачила лише дратівний блиск мільйонів). Наприклад, у Російській імперії було недостатньо періодичних видань, що відкрито, послідовно і зацікавлено популяризували ідеї капіталістичної модернізації країни (прийmemo, тиражі їхній були дуже скромними). Випадків інвестування великих засобів у видавничу справу з просвітительськими цілями практично не було. По-друге, у російських бізнесменів у масі своєї не вистачило здорового марнославства затвердити себе в суспільстві саме як представників нової суспільної сили, що не додавала самодостатнього значення архаїчним структурам і нормам; усьому милому, неспішному і такому знайомому патріархальному укладу життя. Іншими словами, вони не змогли стати законодавцями суспільної моди і суспільних настроїв.

Доброчинна діяльність промисловців Півдня України в кінці XIX — на початку XX ст. була важливою складовою суспільного життя, хоча вона звичайно не могла подолати усі проблеми в освітній, соціальній та культурній сфері власноруч, без підтримки держави. Розвиваючись в умовах імперської влади, перебуваючи під контролем відповідних владних структур, які нерідко ініціювали заснування тієї чи іншої організації й здійснювали її фінансування, підприємці, що займалися благодійною діяльністю змушені були підпорядковуватися вимогам, які нав'язувалися державою. З останньої третини XIX ст. суттєві зміни в соціально-економічному житті надали нового імпульсу розвитку благодійності в Україні, насамперед громадської, яка характеризувалася значною мірою сплеском соціальної творчості, різноманітними організаційними формами й напрямками застосування, соціальними пріоритетами та особистими прагненнями благодійників. І хоча безкорисливість деяких доброчинних вчинків підприємців можна поставити під сумнів, однак соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати.

При всіх безсумнівних досягненнях капіталістичного господарства соціальна трансформація російського суспільства проходила дуже повільно. Не тільки молодість і слабкість торгівельно-промислового класу прирікала його на політичну пасивність, але й відсутність опори у більш численних верствах суспільства. Незважаючи навіть на активну благодійну діяльність підприємців, здобути сталий суспільний авторитет буржуазії не вдалося.

РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ВИМОГ БУРЖУАЗІЇ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ

4.1. Економічні вимоги промисловців південноукраїнських губерній

У науковій літературі питання економічної та соціальної політики промислової буржуазії Півдня в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлені досить повно та з різних дослідницьких підходів. Проте, майже не аналізувався процес трансформації економічних вимог промисловців; поза увагою дослідників залишалися суспільно-політичні вимоги, які поступово виникали.

Питання економічної політики південних промисловців висвітлені в літературі досить повно. Переважна більшість дослідників погоджується з тим, що підприємці виступали за підтримку вітчизняної промисловості з боку держави. Проте важливо з'ясувати, які позитивні та негативні сторони існували в подібному протекціонізмі, як ставилися підприємці до розповсюдженого втручання державних органів.

Взагалі економічні вимоги це – предмет зацікавлення та спонукальні мотиви дій економічних суб'єктів. В економічних вимогах промисловців південноукраїнських губерній можна виділити декілька блоків. Це, по-перше, бажання підтримки з боку держави, шляхом встановлення вигідних для себе тарифів та цін на перевезення; в цей же блок включаємо протилежну тенденцію – намагання обмежити абсолютний державний контроль за приватними підприємствами. По-друге, важливою економічною вимогою промисловців було роздержавлення земель та взагалі більш ліберальне законодавство у сфері економіки (наприклад, спрощення процедури заснування акціонерних компаній). Окрім того, важливо виокремити момент захисту місцевих економічних інтересів, на противагу іншим регіонам.

Хоча вимоги буржуазії в другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя, за великим рахунком, за межі економічних і соціальних, проте і

такий вплив був дуже важкою справою; не маючи жодних реальних важелів впливу, буржуазія повинна була задовольнятися рішеннями, які почасти без участі підприємців, приймала верховна влада. Єдиним можливим шляхом вирішення будь-якої економічної проблеми було звернення до центрального уряду. Про це свідчить уривок з “Доповіді комісії екстреному з’їзду вуглепромисловців про продуктивність копалень Донецького басейну та про причини, що викликали кам’яновугільну кризу”: “У межах влади панів шахтовласників було лише звернення до уряду про збільшення провізної та пропускної здатності залізниць. Внаслідок їхніх заяв, через своїх уповноважених, що були сприятливо прийняті в міністерстві Державного Майна, відрядили на Південь особливу комісію, яка зафіксувала, як існуючи перевізні засоби залізниць, так і заходи, які необхідно виконати для приведення залізниць в становище, що відповідає вимогам гірничопромисловців” [70, с.233].

Економічні вимоги нової буржуазії перед усім торкалися її взаємовідносин з державою. І тут спостерігаються протилежні тенденції. З одного боку, підприємці прагнули до підтримки з боку держави, до деякого протекціонізму, пояснюючи, що без цієї підтримки нове виробництво просто не може розвиватися. У початковий період технічне забезпечення підприємств було недостатньо розвинутим. Маса поверхневих вод проникала в рудники та затоплювала їх. Перешкодити цьому явищу більшість копалень не могла, бо це потребувало дорогих технічних приладів, а в силу попередньої багаторічної кризи та невігідних цін на вугілля шахтовласники позбавлені були можливості їх застосувати [78, с.427]. Підтримка уряду була необхідна ще й тому, що вітчизняні виробники не могли на рівних конкурувати з закордонними підприємствами. Іноземне вугілля було більш дешевим, ніж вітчизняне. Це обумовлювалося більш високим рівнем технічного забезпечення вугільних підприємств Англії, Німеччини та інших країн Західної Європи порівняно з Російською імперією. Місцева промислова буржуазія усе частіше вимагала захистити “національне виробництво” від

іноземної конкуренції, зокрема, в клопотаннях південних з'їздів поряд з пропозиціями про зниження тарифів на перевезення донецького палива з середини 80-х років XIX ст. з'являються заклики до підвищення ставок на транспортування вугілля, в першу чергу з балтійських портів [78, с.430].

У другій половині 80-х років XIX ст. під тиском шахтовласників Донбасу тарифи на перевезення Донецького палива в північному та західному напрямках постійно знижуються. Якщо в 1876-1881рр. донецьке вугілля перевозилося в Москву по тарифу 1/60 коп. з пудо-версти, то в кінці 80-х років XIX ст. вже 1/100 коп. Навесні 1890р. під впливом вуглепромисловців Міністерство фінансів утвердило цілу серію пільгових тарифів, які доходили до 1/135 коп. з пудо-версти, на перевезення донецького вугілля в Москву та Петербург [137, с.832]. Одночасно був підвищений тариф для іноземного вугілля, яке перевозили з Петербургу та інших балтійських портів у Москву. У результаті введення пільгового тарифу на перевезення донецького вугілля в Москву шахтовласники отримували прибутку по 12 крб. з вагону. Тобто, великі вуглепромисловці, що відправляли щорічно тисячі вагонів вугілля в Москву та інші промислові райони Центральної Росії, отримували десятки тисяч карбованців додаткового прибутку [166, с.138].

Продовженням протекціоністського циклу урядових заходів стало прийняття в 1891 р. загального заборонного тарифу. З цього часу, в Російській імперії в цілому й в Україні зокрема, постала система посиленого заступництва, крайнього протекціонізму. Російська імперія стала країною з найвищими митними ставками, а за критеріями інтенсивності митного обкладення займала перше місце у світі, що було вигідним і для іноземних інвестицій [438, с.157].

Перегляд вугільних ставок в 1895 р. носив чітко виражений протекціоністський характер, бо одночасно з пониженням тарифів на донецьке вугілля були помітно підвищенні провізні плати на іноземне паливо. Зокрема, тарифні ставки при транспортуванні англійського вугілля з Петербурга до Москви по Ніколаєвській залізниці вирости з 1/100 коп. до 1/

65 коп. за пуд. У підсумку конкурентоспроможність донецького палива помітно збільшилася [289, с.81]. У царині митного законодавства протекційна система встановилася ще з часів, коли міністром фінансів був М.Х. Бунге. Його наступник Вишнеградський в 1891р. також видавав протекційні митні тарифи. С.Ю.Вітте дотримувався тієї ж системи, але ще більше розвивав та укріплював її. Неодноразово звертаючись до питання митного обкладення, Вітте вважав протекціоністську систему неминучою до того часу, коли вітчизняна промисловість буде достатньо сильною.

Ці тенденції позначилися і в статті кн. С.С. Абамелек – Лазарева: “Через те, що донецька кам’яновугільна промисловість зустрічає сильну конкуренцію від нафтового палива, мені здається, що урядові не слідувало б пониженням тарифів на перевезення нафтового палива ще більш ускладнювати становище донецької кам’яновугільної промисловості. До явної її шкоди призведе виконання запропонованого на обговоренні Ради клопотання правління товариства кавказької залізниці про зниження тарифу на дешеві нафтові грузи. Тому мені здається, що його слід залишити без наслідків” [41, с.217-218] Представники промисловості переважним чином підтримували політику протекціонізму і не приховували цього. А.Мевіус, полемізуючи зі статтею в “Харківських Губернських Відомостях”, в якій критикувалася політика протекціонізму, писав: “Ми не розуміємо, чиї ж інтереси повинні охороняти Донецькі вуглепромисловці, як не інтереси кам’яновугільної промисловості? Коли уряд став на шлях протекціонізму вітчизняної промисловості, “Харківські Губернські Відомості” починають нападати на протекціонізм. Без урядового втручання не тільки неможливо розраховувати на подальше зростання промисловості, але й за відсутності перевізних засобів увесь добробут населення наразиться на небезпеку [47, с.113].

Важливою обставиною, яка також характеризує економічну політику промисловців Півдня України, був захист місцевими підприємцями інтересів власного південного регіону. Саме південний промисловий регіон мав свої,

часто відмінні від сусідніх регіонів, економічні інтереси, і їх захистом завжди опікувалися місцеві підприємці. Управляючий Харківським комерційним банком О.Алчевський на VIII з'їзді гірничопромисловців заявляв: “У захисті інтересів московських промисловців інтереси нашого регіону повинні бути враховані: якщо б не існувало сприятливої тарифної політики по відношенню до товарів, які наш край отримує з Москви, тоді багато галузей Московської мануфактурної промисловості не досягли б такого високого рівня розвитку, який вони зараз мають” [390, с.512].

Таким чином, південні гірничопромисловці прагнули до певного регулювання державою економічних відносин, зокрема, до встановлення протекціоністських тарифів для розвитку вітчизняної промисловості. У той же час підприємці були помітно незадоволені, що їх прибутки тісно прив'язані до політики держави у сфері економіки. У своїй статті “Нестача рухомого складу на південній залізниці” вже згадуваний А.Мевіус зазначав, що лише тільки пройшов важкий для промисловців час снігових заносів та загромождження станцій хлібними вантажами, як одразу ж почалися затримки на залізниці через нестачу паровозів та погану пропускну здатність доріг. Через це підприємці були вимушені знову скаржитися, просити, клопотати. Але, навіть якщо вдавалося добитися видачі розпоряджень на свою користь, то вони часто або зовсім не виконувалися, або виконувалися частково. На закінчення А.Мевіус ставить риторичне питання : “Кого просити і на кого скаржитися, щоб такі порядки зникли нарешті ..., і щоб все відбувалося благополучно не тільки на папері, але і в дійсності...” [88, с.335]. У наведених матеріалах ясно простежуються ті тенденції в вимогах буржуазії, які поступово розвивалися разом з еволюцією промисловості і торгівлі. На початковому етапі підприємці були зовсім не проти деякого втручання держави в економічні відносини, і навіть самі вітали таке втручання. Вони справедливо вважали, що інакше, в умовах нерозвинутих економічних відносин в Російській імперії, нові підприємства не зможуть не тільки отримувати високий прибуток, але й взагалі існувати.

У період стабілізації промисловості та особливо в умовах збільшення державного втручання в економіку в 80-ті роки XIX ст., спостерігається прагнення підприємців до розширення власних повноважень. У випадку виникнення різноманітних труднощів, вони зверталися до органів влади, розраховуючи при цьому на прихильність чиновників. Підприємці-гірничопромисловці створили Комісію виборних, завданням якої була регламентація їх діяльності та вирішення складних питань. Однак, у вересні 1888 р. на екстреному з'їзді вуглепромисловців було заявлено, що Комітет Міністрів постановив замінити комісії Виборних особливим комітетом з 4 членів від Уряду та 2 від вуглепромисловців [48, с.220]. І вже у наступному випуску газети міститься обережна критика такого рішення з боку колишнього голови цієї комісії Виборних А.Мевіуса. Він писав, що комісія існувала вже майже десять років і була організована безпосередньо шахтовласниками на їх власні кошти. За цей період (1878 – 1888 рр.) кам'яновугільна промисловість досягла значного рівня розвитку та зайняла вагоме місце в економіці держави. А якщо виборні при здійсненні своїх обов'язків зустрічали деякі ускладнення, то це можна було б виправити, якщо б з боку Міністерства Шляхів Сполучення існувала уповноважена особа, яка б мала повноваження вирішувати ті непорозуміння, що виникають іноді між вуглепромисловцями та управляючими залізниць [49, с.220]. Прагнення підприємців отримати більш широкі права очевидне. Цей факт можна вважати прикладом адміністративного втручання держави у сферу економіки, і таких прикладів на той час було дуже багато. Допомагаючи вітчизняній промисловості розвиватися, створюючи вигідні умови в економіці, державний апарат у той же час намагається установити абсолютний контроль над промисловцями, повністю регламентувати їхню діяльність. Тут можна згадати вже згадуване обмеження урядом питань, що розглядалися на з'їздах гірничопромисловців, лише економічними моментами [78, с.460].

Все більш зростаюча активність буржуазії не могла не хвилювати стару еліту, тому часто лунали голоси, які говорили про необхідність посилення

контролю над діяльністю підприємців. У друкованому органі з'їзду південних гірничопромисловців “Гірничозаводському листку” зазначалося, що уряд вирішив прийти на допомогу справі і оживити промисловість, тоді як з боку державних друкованих органів часто можна почути лише звинувачення підприємців у спробах тиснути на уряд заради власних інтересів. Дехто звинувачував підприємців в тому, що вони самі спровокували вугільну кризу кінця XIX ст. З цього приводу висловлювалося твердження, що тільки суворий контроль над підприємцями може поліпшити справу. “Гірничозаводський листок” писав : “деякі органи друку... висловлювали думку, що криза створена декількома промисловцями, вони не бажають зрозуміти, що такі економічні явища дуже часто виникають у всіх країнах і у всіх галузях виробництва. Вони не створюються руками декількох осіб, а є результатом, історичних умов, що склалися. Деякі погляди дійшли до такого абсурду, що висловлюють необхідність дисциплінувати промисловість, начебто шляхом дисципліни можна змінити закони попиту та пропозиції... Треба побажати, щоб преса в подальшому обговорювала питання стосовно кам'яновугільної промисловості з позицій визнання реальних фактів, а не з висоти пташиного польоту” [51, с.60].

Таким чином, нерозуміння основною частиною суспільства вимог буржуазії пов'язане було в першу чергу з відсутністю усталеної практики вільних економічних відносин. Прагнення до отримання прибутку та розвитку власного виробництва продовжувало залишатися таким фактором, до якого у суспільстві склалося стійке негативне ставлення. Те, що у західних державах на той час вже стало цілковито природнім та безперечним правом підприємців, в Російській імперії продовжувало залишатися питанням, навколо якого у суспільстві точилися жваві дискусії.

Ще однією з економічних вимог буржуазії того періоду можна назвати заклики як до роздержавлення земель, так і до передачі земельних наділів або підприємств від старих власників до нових. Це було потрібно для еволюційного розвитку економіки, бо попередні володарі часто були не здатні

до підвищення продуктивності виробництва. Право власників землі на її надра залишалося гальмом для розвитку економіки. Втративши винятково становий характер, воно тим не менш фактично охороняло в першу інтереси дворянства, яке зосереджувало в своїх руках більшу частину усіх приватних земель, та слугувало додатковим джерелом збагачення дворян-землевласників [275, с.131].

Велика кількість казенних земель, які містили в собі значні запаси корисних копалин, потребувала полегшення можливості отримати ці ділянки для приватних промисловців. У зв'язку з цим Міністерство Державного майна розробило проект правил про приватну гірничу промисловість на вільних казенних землях, який після неодноразової його переробки був затверджений 20-го червня 1887 р. Що до земель приватних власників міністерство, через усе більш помітну на практиці невідповідність діючих законів про надра цих земель до потреб народного господарства, розпочало корінний перегляд згаданих законів з метою вироблення проекту правил, які не заперечуючи права землевласника на надра його земель, дозволяли б стороннім особам, за умов небажання самого землевласника, розробляти найважливіші копалини у власних землях, безперешкодно займатися цією справою з повною винагородою землевласника як за потрібну при цьому поверхню землі, так і за надра.

У доповіді Ради на XXVII з'їзді гірничопромисловців зверталася увага на те, що “для безперешкодного залучення в промисловість капіталів потрібна повна свобода промислової діяльності і, зокрема, свобода заснування акціонерних компаній. Усі європейські держави вже давно відмовилися від урядової опіки та ввели явочний порядок” [144, с.180]. А на той час акціонерні компанії могли засновуватися строго в дозвільному (концесійному), а не явочному порядку. Статут компанії повинен був містити точне визначення кола її діяльності й по проходженні інстанцій затверджувався імператором, так само як і будь-які його зміни [255, с.340].

Отже, під впливом великого капіталу економічна політика уряду набуває протекціоністський характер. В останній чверті XIX ст. протекціонізм у цілому відігравав позитивну роль, бо сприяв розвитку вітчизняної промисловості, захищаючи її від іноземної конкуренції. Одночасно протекціонізм стимулював приплив закордонних капіталів в економіку України, що відкривало широкі можливості для використання західної техніки, технології, а також передового організаційного досвіду великих промислових держав світу. Однак, з часом, в умовах стабілізації промисловості та особливо в умовах збільшення державного втручання в економіку у 80-ті роки XIX ст., спостерігається прагнення підприємців до розширення власних повноважень. Вони вже не бажають миритися з тим, що кожне рішення треба узгоджувати з державними установами. Багато з підприємців були переконані, що влада не приділяє торгово-промисловій сфері тієї уваги, якої вона заслуговує, що бюрократичні відомства ігнорують потреби господарського розвитку і не допускають ділових людей до важелів державного керування. Дійсно, тривалий час капіталісти в Російській імперії не мали можливості бажаною мірою впливати на курс державної політики, у тому числі у галузях торгівлі і промисловості.

4.2. Суспільно-політична позиція промисловців південного регіону в кінці XIX – на початку XX сторіччя

Так само, як і економічні вимоги у середовищі промислової буржуазії Півдня завжди існувала певна соціальна політика, спрямована на врегулювання відносин підприємців та робітників.

У другій половині XIX сторіччя в умовах значного росту виробництва спостерігається збільшення числа робітників, зайнятих у фабрично-заводській, гірничий, гірничозаводській промисловості. Так, якщо в 1887 р. на фабриках і заводах Російської імперії нараховувалося 1172228 робітників, то в 1900 р. їх стало 1947819 ч. [265,с.62] При цьому зросла кількість нещасливих

випадків на підприємствах, це було зв'язано з розвитком машинного виробництва (з інтенсифікацією праці). Значне зростання травматизму відзначалося в гірничозаводській промисловості й особливо на промислах. Так, з 465990 чол., зайнятих у цій галузі (за статистикою гірничого відомства), у 1894 р. 8231 чол. одержав каліцтва і 371 смертельні травми, у 1898 р. (за тими ж даними) з 592910 робітників число потерпілих зросло до 20004 чоловік, які стали каліками і 611 померло [123, с.75].

Підприємці Південного регіону одні з перших у Росії усвідомили необхідність проведення того, що зараз називається соціальною політикою. Почасти цьому є цілком прагматичне пояснення. Побудувавши завод на необжитих до того територіях, підприємець був змушений забезпечувати своїх робітників якимось житлом і підтримувати їхню працездатність – тобто будувати селища, лікарні та іншу відповідну інфраструктуру.

У питаннях взаємовідносин підприємців та їх робітників також спостерігається великий вплив державних установ. Вже під час розробки законодавства що до робітників різноманітними урядовими комісіями (М.П.Ігнатієва, П.А.Валуєва), визначився відхід влади від ліберально-буржуазного принципу свободи відносин між працею та капіталом, що є несумісним з самодержавним ладом. Не відмовляючи буржуазії у свободі взаємовідносин у сфері трудового договору, влада неминуче ставала на шлях опіки, втручання згори в трудові взаємозв'язки між робітниками та промисловцями, їх регламентації в цілях попередження трудових конфліктів. Загалом, законодавство у цій сфері по суті копіювало західноєвропейське законодавство, однак виконання усіх встановлених норм викликало сильну протидію промисловців [73, с.342]. В умовах контрреформ 1880-х років були розроблені “Правила про нагляд за установами фабричної промисловості та про взаємовідносини фабрикантів та робітників”, які регламентували умови найму та праці робітників [131]. Саме даним нормативно-правовим актом були встановлені межі, у рамках яких російська держава дозволяла

роботодавцям регулювати трудові відносини. І якщо в інших питаннях підприємці могли навіть вітати втручання держави, то в даному випадку вони вважали це зайвим.

З часом власники заводів і шахт виявляли все більше незадоволення опікунським (попечительським) характером робітничої політики уряду. Фабрично-заводське законодавство істотно перетворило із прийняттям в 1892 р. нового Статуту про промисловість. Однак він зберіг деякі застарілі статті, які на той час уже втратили практичне застосування. У значно меншому ступені в порівнянні з Торгівельним статутом Статут про промисловість втратив поліцейський і адміністративний характер законоположень, особливо тих, які регламентували взаємини господарів і робітників і встановлювали нагляд фабричної інспекції. У 1905 р. Комітет Міністрів розглянув і схвалив доповідь Міністра фінансів В.М.Коковцева, в якій давалось обґрунтування загального курсу урядової політики в робітничому питанні. Найважливішим компонентом цього курсу вважалася обов'язкова організація лікувальних кас на підприємствах за рахунок спільних внесків підприємців і робітників, передбачалось також спільне (сумісне) керівництво цими касами. Далі в доповіді йшлося про створення на заводах і шахтах спеціальних органів із представників адміністрації та робітників "для покращення побуту робітників", скорочення тривалості робочого дня при однозмінній праці з 11,5 до 10 годин, а також перегляд статей, які передбачали кримінальне переслідування за страйки та дострокове розірвання договорів про наймання робітників [435, с.177].

У цілому уряд виходив з того, що переважна більшість страйків базувалась на економічному ґрунті, а тому підприємцям треба зрозуміти необхідність певного поліпшення становища металургів і шахтарів. Після створення міжвідомчої комісії під головуванням В.М. Коковцева гірничопромисловцям довелося визначити свою позицію. Це пояснюється тим, що програма В.М.Коковцева була схвалена Комітетом Міністрів, який бачив у майбутніх змінах в фабрично-заводському законодавстві організацію

професійних спілок у країні [376, с.29-30]. Більша частина промисловців Півдня виступала проти скорочення робочого дня, вважаючи це недоцільним, лише деякі підприємці припускали можливість скорочення робочого часу, однак не більш, ніж до 10 годин [290, с.79].

Зовсім іншим було ставлення до державного страхування. Власники заводів і копалень висловилися за введення державного страхування. Подібна позиція пояснювалась у першу чергу бажанням за допомогою цього заходу збити, применшити страйкову хвилю в басейні, однією з головних причин якої був високий рівень виробничого травматизму в важкій індустрії, а також намагання уникнути великих матеріальних втрат, неминучих при страхуванні робітників в приватних страхових компаніях. Тому гірничопромисловці не тільки вітали організацію державного страхування, але й пропонували передати в розпорядження державних установ значну кількість матеріалів з цього питання, які знаходились в розпорядженні Ради з'їзду.

У державному страхуванні гірничопромисловці бачили найбільш удосконалену форму забезпечення трудящих мас на випадок хвороби, травм, або каліцтва, старості самих робітників і на випадок позбавлення їх сімей результатів праці голови або члена сім'ї, на кошти яких ці самі сім'ї існують [57, с.7497]. Держава справді, ведучи політику регламентації виробничих відносин підприємців та робітників, переслідувала одразу ж дві цілі. По-перше, поставити буржуазію у залежність від державного апарату, а по-друге, збільшити підтримку своєї політики з боку соціальних низів. Тому періодичні видання місцевої влади у II половині XIX сторіччя почасти вживали такі терміни, як “експлуатація” та “куркульство”. “І при цьому “Губернські Відомості” називають “охороною інтересів населення” імперії від усіляких спроб поневолення і пригноблення їх інтересами особистими, експлуаторськими, куркульськими, ту політику, котру вони проводять!” – з обуренням писав анонімний автор “Гірничозаводського листка” про редакційну політику деяких періодичних видань [48, с.219]. Про те, що подібні публікації не були окремими випадками, свідчить і наступний уривок

з статті в “Гірничозаводському листку”: “На волання і скарги газет про експлуатації робочого люду пп.. шахтовласники, хоч і не закривають очі і вуха не затуляють, але все ж таки потрібно визнати, що це зло, не дивлячись на вжиті заходи існує, але існує в значно менших розмірах і мало-помалу виводиться. Багато зроблено для захисту робітників від експлуатації їх важкої праці, але багато дійсно ще залишається зробити, для чого також необхідні деякі законодавчі заходи, що тепер проектуються” [53, с.468]. Буржуазія намагалася мати більшу свободу у стосунках з найманими робітниками, регулюючи їх в залежності від економічної кон’юнктури. Це не означає, що підприємці намагалися зробити умови життя та праці своїх робітників нестерпно важкими, навпаки, такі умови були б їм не вигідні, тому що вони просто втрачали б найману силу, бо позаекономічними методами примусу більшість нових підприємців не могли скористатися.

Нестача робочої сили часто погіршувала підприємцям виробничі показники. “Вуглепромисловці не винні, – говориться у “Гірничозаводському листку”, як пояснення причини кризи, що трапилася на Півдні Російської імперії, – якщо робітники несподівано залишать роботу або вимагатимуть непомірних плат” [49, с.230]. Непорозуміння, що виникали дуже часто між робітниками та підприємцями Півдня Росії, можна пояснити окрім усього іншого ще й відсутністю усталеної культури подібних відносин. У статті “Замітка до робітничого питання” підприємець К.Рошковський намагається пояснити ситуацію. Він вважає, що однією з причин проблем, які спостерігаються в промисловості Півдня, є робітниче питання. Різноманітні труднощі в даному аспекті пов’язані з тим становищем, в котре була поставлена гірнича справа по відношенню до власних робітників. “Такого робітника, якого має Західна Європа, який виробився на Уральських заводах, який працює на копальнях царства Польського, Донецький басейн майже не має. Такий робітник з дитинства зжився з власним рудником, тут же працював його батько, дід і прадід, и він став необхідною ланкою даного рудника...” Серед працівників південного регіону автор замітки виділяє три елемента, що

його складають : “1) “босяки”; 2) “артілі хохлів губернії Харківської, Катеринославської і Воронежської; 3) “сімейний, осілий робітник”.

Хохол дивиться на гірничу робочу справу як на підмогу до свого сільського господарства, своє сільське господарство він ставить незрівнянно вище шахтарського... Цей зв'язок, ця другорядна роль, котру зайняла гірнична справа, слугує сильним гальмом у розвитку останньої, викликає кризи, що важким тягарем лягають на вуглепромисловців” [74, с.272].

Дійсно постійних робітників на заводах та шахтах було недостатньо. Наприклад, на металургійних заводах Півдня частка постійних робітників складала усього 44-55%. У Донбасі 52-56% робітників були вихідцями з російських губерній. Від 49 до 55% зайнятих на металургійних заводах Кривбасу були росіянами та білорусами [380]. На шахтах Слов'яносербського повіту 72% робітників були пришлими елементами з 20 інших губерній [98, с.159].

Безперечно, робітники Південної України були менш закріпачені, ніж в інших регіонах Російської імперії. Існуюче становище, обумовлене багатьма факторами розвитку цього регіону, звичайно не було вигідне підприємцям, однак з ним доводилося миритися, і буржуазія була вимушена робити кроки для покращення умов життя робітників. Вживалися заходи по покращенню побуту гірничих робітників.

Ще в 1884 році однієї з перших у Росії на Півдні України була створена благодійна організація допомоги робітникам “Товариство допомоги гірникам півдня Росії”, що надавала матеріальну допомогу тим, хто втратив працездатність у результаті нещасного випадку. Тільки за 1906 – 1908 роки витрати власників шахт цього регіону на забезпечення травмованих робітників перевищили 6 млн. рублів. У ряді регіонів півдня України, зокрема в Макіївці, були створені гірничорятувальні станції.

Крім того, на кошти підприємців Донбасу були відкриті початкові школи, гімназії, реальні й комерційні училища, побудовані лікарні, тобто

створена соціальна інфраструктура регіону.

Ще XII з'їзд гірничопромисловців у 1888 р., передбачаючи ускладнення з робітничим питанням, звернув особливу увагу на урегулювання цього питання та створив проект про регуляцію відносин робітників та власників копалень, а також прийняття інших заходів по покращенню побуту робітників [49, с.233]. Урядова комісія на чолі з гірничим інженером Є.Таскіним запропонувала такі заходи: “Виробити: 1) Особливі правила про найманих робітників; 2) Проект особливої гірничозаводської інспекції; 3) Проект допоміжних гірничозаводських товариств; 4) Проект правил про медичну допомогу, улаштування лазень” [49, с.233].

У той же час був створений проект “Нормального статуту допоміжних кас для гірничих робітників Донецького басейну: 1) Створення допоміжних кас для гірничих робітників обов'язкове на усіх рудниках Донецького басейна; 2) Власник або орендатор рудника або заводу щомісячно вносить в касу 1/3 внеску, що припадає на кожного зайнятого на руднику робітника; 3) Утворений капітал повинен бути використаний виключно для надання допомоги робітникам у випадку їхньої хвороби або смерті”. Окрім того був складений проект про обов'язкове страхування робітників від нещасних випадків на фабриках і заводах [73, с.342]. Подібні заходи вживалися постійно. Своєрідна недисциплінованість робітників Південного регіону Росії зіграла їм на руку. Спрямований на буржуазію тиск як з низу (з боку робітників), так і зверху (з боку уряду), призводили до того, що підприємці вимушені були обмежувати свої прибутки заради покращення становища робітників. Представники ділового світу були згодні більше опікуватися станом здоров'я своїх робітників; головним же були вимоги надати підприємцям більшої свободи в регулюванні відносин з робітниками. Так, на XXIII з'їзді гірничопромисловців гірничий інженер Є.Таскін доповідав про пропозицію спеціальної комісії з представниками від земств, що була створена у 1888 р. Згідно з нею потрібно було кожному робітникові на шахтах дати окрему хату та хоча б невеликий клптик землі, де він міг би

вести власне господарство. Про такі заходи клопотав ще перший з'їзд гірничопромисловців, побачивши у них спосіб закріплення до копалень певної кількості осілих робітників, які поступово б набували тут цінний виробничий досвід [98, с.158].

Хоча, звичайно, відносини між робітниками і їхніми роботодавцями були далеко не ідеальні. Постійні заворушення на шахтах і заводах, бунти в часи смути 1905 – 1907 років і, нарешті, події 1917 – 1918 років – тому красномовне підтвердження. Заробітна плата пролетарських верств України могла задовольнити лише мінімальні життєві потреби, її рівень залежав від багатьох факторів і сфери зайнятості, кон'юнктури ринку праці й товарів даної галузі, способу найму (безпосередньо роботодавцем чи через підрядчиків), системи оплати (поденної, місячної чи відрядної).

У 80-і роки у вугледобувній галузі практикувався найм через підрядчиків, які привласнювали значні кошти, паразитуючи на праці гірників. За умови безпосереднього найму вибійники та саночники отримували в середньому по 25-30 крб. на місяць, сортувальники (переважно це були жінки і діти) — по 7,8-10,4 крб., а дорослі робітники — 18,2-20,8 крб. Власники й орендарі вишукували різні приводи, щоб скоротити і ці виплати. Існувала ціла система штрафів за запізнення на роботу, різні порушення. У Донбасі правом накладати штрафи володіли від десятника до власника підприємства. Закон від 3 червня 1886 р. надав право промисловцям штрафувати робітників на загальну суму до третини місячного заробітку. Однак лише в 1892 р. правило про порядок накладання штрафів було поширено на приватні гірничі заводи та промисли. До того свавілля роботодавців не знало меж. Так, під час кризи й депресії середини 80-х рр. на підприємствах, що належали Дж. Юзу верхній кваліфікований прошарок робітників і обслуговуючого персоналу отримував від 30 до 60 крб. на місяць, а основна маса працюючих – 12-12,5 крб. Реально ж на руки робітники одержували 4-8 крб. За запізнення на роботу на 15 хв. накладався штраф у розмірі одноденної ставки, за прогул чи відлучення з підприємства без письмового дозволу – триденного заробітку, “за

недобросовісну поведінку, невиконання розпоряджень керівництва” – 3 крб. й звільнення або ж передача працюючого "в поліцію для законного переслідування". За відлучення робітника від завантаженої чавуном чи вугіллям печі з нього вираховували 25 крб. [380, с.144-145] Але водночас заробітна плата робітників легкої промисловості була ще меншою. Найнижчим був життєвий рівень робітників ремісничих майстерень і дрібних підприємств, власники яких залишалися повновладними господарями працюючих [380, с.145].

Але й на Півдні України склалися вкрай незадовільні житлові умови, де люди проживали переважно у землянках. Велика скупченість, відсутність належних санітарних умов, доброякісної питної води та їжі, медичної допомоги ставали причиною хвороб й епідемій. Загрозлива ситуація змусила Державну раду ухвалити рішення про “присутствія” по гірничозаводських справах, які мали видавати обов'язкові постанови про поліпшення медичних, санітарно-гігієнічних умов життя побуту шахтарів. Свій крок на шляху до розв'язання житлової проблеми зробили й підприємці: на XVIII з'їзді гірничопромисловців (1893р.) ухвалено рішення про заборону селити робітників у землянках. Однак втілити це рішення в життя виявилось нелегко: до середини 90-х років близько 40% робітників шахтарського регіону мешкали у них.

Дуже гостро стояло питання про охорону здоров'я працюючих. Закон 1866 р. про медичну допомогу багатьма власниками підприємств практично ігнорувався. Наприклад, на шахтах Донбасу до 90-х років майже не було лікарень та постійних лікарів. Лише у 1893 р. з'явилася постанова, що в обов'язковому порядку ставила вимогу організувати медичну допомогу на гірничих підприємствах.

Як правило, переважна більшість робітників були позбавлені можливості отримувати освіту, підвищувати свій культурний рівень. Єдиною “відрадою” найчастіше ставали шинки, де спювали знедолених робітників дешевою горілкою, погіршуючи й без того важке матеріальне становище

пролетарських родин. Підприємці намагалися перешкодити цьому – у великій кількості купували для безкоштовної роздачі робітникам антиалкогольну брошуру А.Авчіннікова “Не пуцу пиячити”, котра була схвалена Вченим Комітетом Міністерства Народної Просвіти і витримала два видання [98, с.2]. Але, наприклад, характерною рисою Півдня було те, що тут краще матеріальне забезпечення і хороші умови праці притягували до фабрично-заводських шкіл більш освічених та досвідчених вчителів. Порівняльний аналіз інших типів шкіл показує, що біля 43% усіх викладачів тут мали вищу і середню освіту, що набагато перевищувало рівень освіти вчителів навчальних закладів в інших регіонах [436,с.163].

Таким чином, підводячи підсумки можна сказати, що в політиці промисловців стосовно робітничого питання існувало два основних напрямки діяльності: укомплектування підприємств кадрами робітників та створення їм достатніх побутових та виробничих умов. Проблеми в забезпеченні робочою силою підприємств були обумовлені тим, що місцеві селяни на перше місце ставили власну сільськогосподарську діяльність, а на виробництво дивилися як на додаткове джерело заробітку. Тому вони часто залишали виробництво, наносячи тим самим промисловцям чимало збитків. Буржуазія намагалася урегулювати ці питання безпосередньо з найманими робітниками, обмежуючи втручання держави. Спостерігалось, звичайно й традиційне для буржуазії намагання збільшити власний прибуток шляхом накладення на робітників різноманітних штрафів, недотриманням достатнього рівня безпеки робіт, збільшенням робочого дня. Однак саме південний регіон відрізнявся специфічними рисами: вищою заробітною платою, кращим медичним обслуговуванням, відкриттям за рахунок капіталістів початкових шкіл і гірничотехнічних училищ, намаганням покращити житлово-побутові умови робітників. На такі поступки буржуазія була готова піти, щоб залучити на свої підприємства робочу силу. Таким чином, в політиці промисловців по відношенню до найманих робітників були присутні деякі ліберальні елементи. Але дуже часто невміння гірничопромисловців самотужки вирішувати

проблеми взаємовідносин між працею і капіталом за допомогою деяких поступків, ідеологічного впливу на робітників, обумовлювало необхідність широкого використання військово-поліцейського апарату, що значною мірою обмежувало можливості маневрування великої індустріальної буржуазії регіону, а умовах назрівання революційної кризи в країні на початку ХХ ст. Окрім усього іншого, причиною цього була й велика кількість не місцевих елементів (особливо з Центральної Росії) в групі промисловців, які не враховували, що місцеві робітники історично менш закріпачені, ніж, наприклад, робітники промислового регіону на Уралі чи в Центральній Росії. Позиція буржуазії що до робітничого питання істотно впливала на еволюцію її вимог та на методи їхнього досягнення. Промисловці починають усе активніше домагатися від уряду введення, зокрема, державного страхування для робітників. Покращення становища робітників було вигідним для власників підприємств, бо, по-перше, дозволяло зменшити хвилю невдоволення та страйків, а по-друге, сприяло притоку на підприємства власне самої робочої сили, бо позаекономічних методів примусу робітників промисловці не мали.

Поступово до вищенаведених, широко відомих економічних та соціальних вимог промислової буржуазії почали додаватися й політичні. Звичайно, у реальному житті розходження між економічними і політичними питаннями часто було досить умовним. В остаточному підсумку, усе, що стосується інтересів скільки-небудь значного числа людей, є в тім чи іншому ступені політикою. Здійснення великого промислового проекту, економічне освоєння нових районів, тривалість робочого дня, страхування від нещасливих випадків і т.д. — усе це були гострі соціальні питання, які безпосередньо стосувалися підприємців.

В інтересах економічного росту абсолютистський режим допускав об'єднання підприємців у представницьких і дорадчих організаціях, однак рівень їхньої компетенції був жорстко обмежений питаннями економічної політики. Петербурзькі сановники мали потребу в професійній експертизі

ділових кіл, але протягом усього післяреформеного періоду вкрай насторожено ставилися до ініціативи підприємців, побоюючись їхньої об'єднаної опозиції в економічній і політичній сферах.

До кінця XIX ст. російський діловий світ перебував у стані політичної інертності, зберігав упевненість у великому творчому потенціалі самодержавства. Однак, поступово ця позиція втрачала в очах підприємців абсолютну цінність. Уряд став здійснювати певні політичні дії, що реально вдарили по економічних інтересах буржуазії. Прийшов час зрозуміти, що ті форми політичного життя, котрі для неї були вигідні раніше, тепер ставали перешкодою. Система протекціонізму і опіки, що домінувала до цього, в нових умовах, при незрівнянно більшій складності економічного життя повинна була замінитися вільним визначенням власних інтересів. На торгівельно-промисловому з'їзді 1910 року виявилось, до яких ускладнень для промисловців призводять домінуючі патріархальні порядки у розподіленні казенних замовлень і всій системі керування промисловістю. Ці порядки не являли собою чогось легко виправного і випадкового, але знаходилися у нерозривному зв'язку із всім громадським устроєм Російської імперії [379].

Не сприймала більшість гірничих підприємців Донбасу та Придніпров'я і політики великодержавного шовінізму, котрий посилювався в російському суспільстві, й нагнітання чорносотенними колами міжнаціональної ворожнечі. Гострий осуд з їхнього боку викликало також заснування за проектом П.Балашова Всеросійського національного товариства гірничих інженерів та гірничопромисловців. У статті М.С.Авдакова цей проект розцінювався як прагнення уряду “впровадити націоналістичні засади в галузі гірничої промисловості” [380, с.290].

Так само було і у випадку прийняття закону “Про обмеження акціонерних компаній у праві придбати у власність і приймати під заставу нерухоме майно”, який був в першу чергу спрямований проти осіб єврейської національності, але який рикошетом вдарив по всіх підприємцях. Стосовно даного закону відомий підприємець П.П. Рябушинський сказав, що нові

обмеження негативно відіб'ються на усій промисловості імперії. “Ми повинні будемо їздити в Петербург стосовно кожного статуту, з клопотаннями, з проханнями, немовбито на уклін до ханської ставки. Очевидно, що це загальмує наш національний розвиток, важко відіб'ється на російській дійсності, на всіх російських людях, на всьому російському народі. І саме в інтересах Росії теперішні заходи уряду неприпустимі... Ясно, що уряд у своєму рішенні керувався політикою, між тим вузька національна політика у промислових та фінансових справах неприпустима, бо веде до їхньої загибелі. І тому необхідно подати голоси! Далі мовчати неможливо!” [60, с.8992].

Очевидно, що прийняте рішення (закон “Про обмеження акціонерних компаній...”), зачіпає інтереси промисловців. Але яким же чином буржуазія сподівається добитися його скасування? На цьому ж з'їзді підприємець Ю.П.Гужон говорив, що всі розуміють шкідливість теперішніх обмежень. Але в якості виходу з цього скрутного становища Ю.П.Гужон пропонує і не намагатися клопотати про їхнє скасування, бо всім відомо, що таке клопотання перед вітчизняними міністрами, перед урядом. “Півтора роки тому, – згадує підприємець, – одне таке клопотання, що також стосувалося скасування деяких обмежень по відношенню до євреїв, було мною порушене перед міністром внутрішніх справ. Коли він вислухав мене, то з подивом відповів: “Я дію згідно із законом”. Я сказав йому, що потрібно в такому випадку змінити закон. Міністр заперечив, він що за це не візьметься, бо це несвоєчасно” [60, с.8993]. З даного виступу можна зробити висновок про існуюче на той час становище, коли бюрократія дуже часто була гальмом економічного розвитку країни. Але який же єдино можливий вихід, на думку Ю.П.Гужона, існує в такій ситуації? “Нам залишається, приходиться до висновку підприємець, – тільки одне: клопотати перед Государем Імператором про незастосування запропонованих правил, бо вельми можливим є те, що Государю не були повідомлені усі необхідні міркування стосовно цієї справи” [60, с.8993]. Тобто, жодного іншого виходу, окрім клопотання перед самим імператором, підприємці не бачать. Не виникає і

натяку на можливість, наприклад, використати друковані органи і намагатися пояснити суспільству негативні наслідки цих обмежень, їх несправедливість, і таким шляхом домогтися їх неприйняття. Або передоручити це питання одній з політичних партій, з вже існуючих на той час. Але у свідомості більшості промисловців існував тільки один вихід – звертатися до імператора. Це збігалось з традицією наївного монархізму, яка склалася у суспільній свідомості, коли усі невдачі політики, що проводилася, приписувалися не імператору, а наближеним до нього особам.

Вельми показовою також є і поведінка чиновників, що керували економікою. У 1910 році виник так званий “чавунний голод”: південні заводи воліли виробляти інші сорти металу і відмовлялися виробляти ливарний чавун, доки його ціна не зросте до тієї величини, котру вони вважали потрібною. І тут у справу втрутився уряд і став погрожувати прийняттям таких заходів: якщо залізо заводчики не задовольнять вимог споживачів чавуну, то міністр торгівлі звернеться до Державної Думи з пропозицією дозволити йому надалі, у випадку необхідності, дозволити привезення до Росії чавуну на пільгових умовах. Врешті-решт, уряд дійсно прийняв закон про пільгове ввезення до Росії чавуну. Характерним був засіб боротьби із виниклими ускладненнями, яким скористався міністр торгівлі. На його думку, у повноваження міністра повинна була входити можливість дозволяти відступи від діючого тарифу. Замість законодавчої зміни явно необґрунтованого тарифу, що ставав гальмом промислового підйому, пропонувалося знищити усілякий визначений митний тариф і замінити його розсудом керівництва [416, с.25].

Однак, все ж таки VIII загальноросійський з'їзд представників промисловості і торгівлі, що проходив у 1914 р., в роботі якого активну участь брали представники південного регіону, ясно показав, що буржуазія більш не збирається обмежуватися лише соціально-економічними вимогами. Цей з'їзд привернув до себе набагато більше уваги, ніж усі попередні сім з'їздів. Особливим було те, що він проходив під час гостро вираженого

суспільного піднесення, зачепивши на цей раз галузь загальної політики, чого він до цього часу ретельно уникав. Промисловці дали зрозуміти, що вони не “мешканці якоїсь особливої планети, що віддалені від земного життя”, а “плоть від плоті загальноросійського організму”, що потреби торгівельно-промислового класу, його інтереси, радощі й печалі мають у своїй основі те ж підґрунтя, на якому тримається увесь державний механізм у цілому. Під цим знаком проходила уся робота з’їзду [61, с.9015]. Вартий уваги не тільки той факт, що в цей час буржуазія відкрито заявляє про свої вимоги активно брати участь у громадсько-політичному житті. Цікаво, що тепер, на основі надзвичайно реакційного закону “Про обмеження акціонерних компаній...”, робиться висновок не тільки про сам цей закон, але й про внутрішню політику взагалі, як про віддалену від економічних інтересів країни. “Чутки про ці обмеження (в акціонерному законодавстві), – писав анонімний автор “Гірничозаводського листка”, – давно вже хвилювали торгово-промисловий світ. Маючи свої коріння у благодатному ґрунті сучасного офіційного націоналізму, на якому відомі політичні партії намагаються укріпити власну систему існування держави, проект цих обмежень народився у сферах, далеких від дотримання курсу на економічне благополуччя Росії. Все це гармонійно збігається з сучасним курсом нашої внутрішньої політики і є достатнім для того, щоб завдати велику шкоду вітчизняній промисловості і торгівлі. П.Рябушинський на з’їзді говорив: “Великий російський народ зуміє пережити такий мізерний уряд!” [61, с.9015].

Окрім того, підприємці домагалися певного урівноваження різних верств (про повну рівність тоді не йшлося). Як відомо, новий клас підприємців, що склався у другій половині ХІХ ст., формувався на основі практично усіх існуючих на той час верств. Поступово до нього приходило усвідомлення несправедливості привілеїв старої аристократії, при тому, що було зрозуміло, наскільки важливу роль буржуазія стала відігравати у різноманітних сферах життя Російської імперії, і перед усім сфері економіки. Відчуваючи власну силу, новий клас більш не хотів миритися з тим, що його

залишають на другому плані. Член Державної Ради М. фон Дітмар заявляв: “Стосовно принципу безстановості слід сказати, що у таких маленьких одиницях, як волосна, необхідно цей принцип провести у першу чергу, бо працювати у подібній невеличкій установі, що розподілена становими перегородками, це огидно, безглуздо і шкідливо” [39, с.2]. Підприємець вважав, що в умовах, коли промисловість посіла таке важливе значення в житті країни, необхідно представництво в органах місцевого самоврядування будувати на податковому принципі, який дає можливість усім платникам рівномірно брати участь у житті місцевого самоврядування, відповідно до їх культурного та державного значення. Таким чином, відстоюючи інтереси власне свого стану у системі місцевого самоврядування, підприємці виступали з прогресивними ідеями ліквідації привілеїв окремим верствам. Проте, треба зауважити, що представники великої буржуазії намагалися замінити принцип станової нерівності принципом матеріальних обмежень, відсторонюючи таким чином незаможні верстви населення від активної участі у суспільно-політичному житті країни.

Характерна для Півдня України риса – сильна присутність іноземного капіталу в промисловості часто викликала занепокоєння в суспільстві та у середовищі самих підприємців. За основу законодавчого регулювання іноземного підприємництва в Російській імперії брався принцип рівноправності російських й іноземних підданих. До традиційних звинувачень підприємців у прагненні отримати прибуток будь-яким шляхом додалося твердження про спроби “захоплення” іноземцями російського виробництва. Традиційно сильна ксенофобія в російському суспільстві в даному випадку також була присутня та ще й видавалася за форму захисту національних інтересів. У цьому контексті варто навести уривок з листа в редакцію “Гірничозаводського листа” гірничого інженера Соколовського, особливо, якщо врахувати, що подібні думки висловлювалися неодноразово. “Безперечно, – пише Соколовський, – суспільна думка, а як виразник суспільної думки, періодична преса, завжди чинила опір монополії великих

підприємств, і капіталістичних особливо, якщо такі підприємства мали на меті знищити конкуруючу з ними малу та середню “братію” та розраховували збагатитися за рахунок російських споживачів. У подібних протестах преси можна було бачити вельми утішний факт, а органам неупередженого табору залишалося тільки лише аплодувати та слідувати їй доброму прикладові. Безперечно також, що одна лише газетна полеміка з великими іноземними підприємствами, з такими, що задумують російського споживача перетворити на свого “білого негра”, ні до чого не призведе, якщо одночасно не будуть прийняті, від кого це залежить, заходи по створенню російських підприємств або хоча б по підтримці вже тепер існуючих”. Автор закликає пресу і в подальшому приділяти велику увагу створенню підприємств за допомогою закордонного капіталу, бо вважає, що достовірна інформація з цього приводу потрібна суспільству і не стане на заваді ні місцевим, ні іноземним промисловцям, які працюють на законних основах. Проте він побоюється того, що іноземні акціонери повністю монополізують місцеву промисловість і колосальні доходи від цього не будуть працювати на країну. “Наприклад, соляні копальні Півдня Росії опинилися в одних руках, тому що їх власники не побажали боротися з перешкодами і пішли на спочинок”. Для недопущення цього гірничий інженер пропонує створити дешеве і доступне кредитування, виробити стійкі тарифи, упорядкувати залізницю [50, с.2456].

Існувала й інша частина російських підприємців, яка ставилася до іноземців прагматично, як до вигідних партнерів в економічній діяльності. Тому в такому виданні, як “Гірничозаводський листок” замітки подібні до листа інженера Соколовського зустрічалися не так часто. Окрім того, під надрукованим листом редакція розмістила коментар, що вона не несе відповідальності за факти, що в ньому викладені, та що погляди автора можуть не збігатися з думкою редакції. Частіше в періодичних виданнях, що належали промисловцям, друкувалися статті іншого гатунку, які були направлені на захист іноземних промисловців. Подібна стаття була надрукована в травні 1889 року: “ Ми не можемо не висловити декілька слів з

приводу нападок преси на великі промислові сили. Вони повторюються кожен раз, як тільки з'являється велике підприємство у гірничій справі і взагалі у промисловості, особливо коли воно належить іноземцям. У історії російської промисловості взагалі можна зібрати масу фактів подібного роду. Звичайно, всякому істинно російському громадянину хотілося б, щоб промисловість розвивалася за участь російських капіталів. Але, що поробиш, коли російські капітали сплять у скрині разом з енергією російських капіталістів, достатньою лише для того, щоб відрізати купони і ходити до банку для отримання по них грошей. З лінню, апатією і з капіталами, що лежать у скринях, завжди з успіхом будуть боротися енергія, підприємливість та рухливість капіталу, а ці останні якості найбільш притаманні іноземцям” [52, с.397-398].

Взагалі усі розуміли, що тільки газетною полемікою не можна досягнути бажаного результату. Набагато кращим було б запропонувати засоби створення умов, при наявності яких у промисловість прибував би місцевий капітал, а до створення таких умов усі нападки на іноземний капітал ні до чого не призведуть. Подібної позиції дотримувалася основна маса тверезомислячої буржуазії, розуміючи, що за відсутності закордонних інвестицій молода російська промисловість в Південному регіоні просто не зможе розвиватися.

Про окрему позицію південної промислової буржуазії регіону свідчить і той факт, що коли у 1899 р. Московський біржовий комітет різко виступив проти притягнення закордонних капіталів, він нашттовхнувся на потужну протидію з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. У боротьбі з питанням про іноземні капітали між цією організацією та Московським біржовим комітетом Вітте став на бік Півдня [436, с.37].

Таким чином, можна зробити висновок, що стосовно припливу закордонних капіталів у більшості випадків промисловці висловлювалися за подібні явища, розуміючи, що інакше розвиток економіки може загальмуватися. Але усвідомлюючи неможливість на рівних конкурувати з

іноземними підприємцями, місцева буржуазія виступала за недопущення надання пільг і привілеїв закордонним підприємцям; а для досягнення вітчизняною промисловістю конкурентоспроможного рівня, пропонувала створити дешеве і доступне кредитування, виробити стійкі тарифи, упорядкувати залізницю.

Поступово серед частини підприємців став прокидатися й набирати сили ліберальний дух, який був ненависний, за оцінкою його представників, російському “неприродному режиму і тим могутнім течіям у нашому правлячому середовищі, котрі підтримують і посилюють цей режим”. Провідна силова установа імперії — Міністерство внутрішніх справ — та її служби пильно спостерігали за найменшими проявами лібералізму й ігнорували підприємницькі організації при обговоренні актуальних питань внутрішнього життя імперії. “Коли у минулому році була організована при Міністерстві внутрішніх справ нарада з питань представництва в земських установах, що кровно стосується промисловців, з їхнього боку, від Ради з’їзду гірничопромисловців півдня Росії, надійшло клопотання щодо запрошення хоча б одного представника, то у відповідь було сказано, що в Міністерстві не вистачає стільців”, обурювався харківський орган гірничих підприємців. Керівництво організацій промисловців постійно скаржилося на майже повну відсутність їх представників у законодавчих установах імперії — Державній думі та Державній раді. У статті “Хто ми?” лідер донецьких гірничих підприємців М.Ф.Дітмар так оцінював несприятливе для них співвідношення політичних сил у Думі: “Діючий виборчий закон створив аграрну більшість у Державній думі, й це відсовує на задній план питання промисловості, робить неможливим належне розуміння в законодавчих установах цих питань, а без такого розуміння немає місця творчій роботі, немає прогресу, немає життя” [280, с.287].

Для задоволення власних вимог буржуазія намагалася збільшити власну участь в органах місцевого самоуправління. Реальний внесок в економіку країни був набагато більшим ніж участь підприємців в подібних організаціях.

Дійсно, чисельність підприємців у вищих законодавчих установах імперії була незначною, а депутати від великих землевласників не виявляли особливого зацікавлення до розвитку продуктивних сил країни. Це визнавали навіть представники царської бюрократії й того ж великого землеволодіння. “Питання економічні, на жаль, чужі більшості членів наших законодавчих палат, — говорив у своїй промові в Державній раді один з її членів В.І.Гурко. — Ми з якоюсь байдужістю вважаємо їх питаннями малої вартості та навіть низької властивості. Ми охоче звертаємося до міркувань про політику, нас приваблюють широкі соціальні тези, нас цікавлять промови з викриттям тих чи інших заходів влади, але питання економічні залишають нас байдужими” [280, с.287].

Таке становище аж ніяк не могло продовжувати влаштовувати підприємців і в подальшому. Про це свідчить, розпочате у кінці ХІХ ст., клопотання про збільшення числа гласних в земських зборах. Це клопотання було порушено з’їздом, який припускав, що при більшій кількості гласних швидше можуть бути обрані представники від вуглепромисловців, які з причини відомого антагонізму гласними не обиралися, і тому не могли впливати на правильну оцінку становища і оподаткування гірничих підприємств [55, с.9006].

Видання, що належали підприємцям, детально коментували зміст Указу Миколи ІІ від 12 грудня 1904р., особливо тих його параграфів, які безпосередньо стосувалися промисловості (статті 2 і 4). Пункт другий певною мірою поширював представництво промисловців в установах місцевого самоврядування і тому привернув увагу керівників з’їздівської організації особливо, М.С.Авдаков, М.Ф. фон Дітмар та їх колеги, небезпідставно вважали, що розширення представництва промисловців в земствах і міських управах збільшить можливість більш активного впливу на діяльність останніх. Одночасно представники буржуазії доводили необхідність подальшого збільшення представників промисловості в органах самоврядування внаслідок того, що підприємці захищають інтереси десятків тисяч робітників вугільної

та металургійної промисловості, які не мають виборчих прав і своїх представників в органах місцевого самоврядування [57, с.7439].

Публікація тексту Указу від 12 грудня 1904 р. сприяла посиленню інтересу з боку промислової буржуазії до діяльності земств. Цей інтерес значною мірою мав практичний характер, бо був пов'язаний із зростанням ролі торгівельно-промислової буржуазії в органах місцевого самоврядування. В одному з перших номерів за 1906 р. на цю тему була надрукована стаття, в якій автор доводив, що у зв'язку зі значним розвитком торгівлі і промисловості у пореформений період сформувався і швидкими темпами зріс клас буржуазії, який за своїм інтелектуальним та моральним розвитком не поступиться жодному суспільному класу. З урахуванням цієї обставини і “зважаючи на те, що промисловість і торгівля у зв'язку з ростом їх майна й оборотів з кожним роком перетворюється у все більш великого платника податків”, автор публікації ставить питання про більш уважне ставлення до інтересів торговельно-промислового класу в земських установах.

Іншим аргументом на користь розширення прав буржуазії в органах місцевого самоврядування, особливо земствах, автор вважає представництво промисловцями інтересів робітників, які були позбавлені можливості безпосередньої участі у виборах і тим більше в діяльності цих установ. Наприкінці автор робить досить обґрунтований висновок про необхідність помітного розширення в найближчому майбутньому участі представників промисловості та торгівлі в діяльності земств [58, с.7566-7568]. Промисловці Півдня вважали за необхідне ввести правило, за яким власники підприємств, які задовольняють вимоги повного земського цензу, повинні входити до числа волосних гласних без виборів, бо цілком можливою на той час була ситуація, коли на долю підприємця припадала величезна частина волосних зборів(1/3 загальної суми), а він, не потрапивши у гласні, не мав жодного впливу на волосне господарство [39, с.3].

Але і в подальшому ситуація з представництвом буржуазії у земствах не досягла рівня, який був би бажаним для промисловців. Про це говорив

редактор “Гірничозаводської справи”, член Державної Ради М.Ф. фон Дітмар у своїй промові – “Про волосне земство”, проголошеній на засіданні Державної Ради 19 травня 1914р. Фон Дітмар стверджував, що під час розгляду і створення законопроекту про волосне земство зовсім були упущені інтереси величезної групи населення, якою на той час були промисловці і до того ж інтереси досить значні. “Не дивлячись на те, що промисловість пропущена у статті, що стосується виборчого права, тим не менш, вона не пропущена там, де потрібно поповнити касу цієї нової установи – волосного земства. Аналіз майбутнього бюджету, наприклад Григоровської волості Бахмутського повіту, показує, що 95,5% збору буде йти з промисловості, а 4,5% з землі ” [69, с.8993]. З цього прикладу можна зробити висновок, наскільки великим було значення промисловості як джерела коштів. Але в той же час в управлінні нової земської одиниці промисловості місця не надавалося. Виборче право було так побудовано, що промисловість була зовсім віддалена від управління. Отже, тут спостерігалася очевидна несправедливість по відношенню до промисловості, яка і до цього була характерною для російського земства – високе оподаткування і в той же час відсторонення від участі в управлінні, котра переносилася і на цей законопроект. З’їздом гірничопромисловців Півдня Росії цей законопроект був визнаний надзвичайно важливим, але підприємці вважали за необхідне внести лише тільки деякі поправки, котрі захищали б справедливі інтереси вітчизняної промисловості. Система тогочасного управління була багато в чому не закінченою – вона здійснювалася тільки земськими, губернськими та уїзними установами, але широкі верстви населення не брали в ній участі [69, с.8993].

У результаті соціально-політичних потрясінь початку ХХ сторіччя відбуваються певні зміни у настроях промислової буржуазії. В умовах наступу екстремістських сил і непослідовної реформаторської політики уряду діловий світ намагався знайти власне місце у суспільно-політичному житті країни. Важким ударом для урядової реакції був той факт, що промислова,

торгівельна і фінансова буржуазія висловилася за конституцію. Біржові товариства, промислові з'їзди, так називані “дорадчі контори” та інші організації капіталу заговорили мовою європейського лібералізму. Міський купець показав, що в справі опозиції не уступить “освіченому поміщику”. Думи не тільки приєднувалися до земств, але часом ставали пере ними; справжня-купецька московська дума висунулася в передній ряд. “Підприємці... добре розуміють, – писав московський кореспондент у журналі “Новий час”, – що царство грошей, буржуазії і повне поневолення народу, селянської маси, як споживача і як робочої сили, настануть у нас з моменту обмеження самодержавства і введення західноєвропейської конституції... При конституції, завжди і скрізь танцюючої по дудці буржуазії, – говорить автор далі, – правильне і ґрунтовне вирішення селянсько-земельного питання стане немислимим: капіталу потрібний не забезпечений землею селянин-хазяїн, а безземельний батрак, дешевий фабричний робітник. От чому новий купець-ліберал, помножений на прислугуючого йому адвоката-радикала, готовий підписатися під якою завгодно петицією, до загальної подачі голосів і рівноправності євреїв включно” [339, с.408]. Цей публіцист правий у тому, що конституційна держава не тільки не суперечить інтересам капіталу, але, навпаки, стала б найбільш повним і безпосереднім їхнім вираженням.

Розвиток капіталістичних відносин породжує необхідність у такому цивільному правопорядку, що полегшував би рухливість товарів, у тому числі і головний товар – робочу силу. Ринок безособовий, і для того, щоб він функціонував плавно, без зайвих терть, він має потребу в законі, рівному для усіх. Застосування закону, щоб останній не залишався порожнім звуком, повинне бути доручено самостійному, незалежному суду.

Таким чином, на ґрунті елементарних потреб купівлі-продажу, наймання робочої сили, боротьби за розширення внутрішнього ринку торгово-промисловий капітал неминуче приходить на відомій стадії свого розвитку до програми ліберального громадянського порядку. Свобода пересування,

знищення станових обмежень, рівноправність, рівність перед судом, гласність – усі ці умови громадянського побуту стають у такій же мері необхідні капіталу, як залізниця, транспортна контора й установи кредиту. Перш ніж підійти до питання про форми державної влади, буржуазно-капіталістичний лібералізм природно висуває програму реформ громадянського правопорядку. Протягом 80-х і 90-х років, тобто в епоху вкрай інтенсивного розвитку російського капіталізму, ліберальна преса з дивною невтомністю й обмеженістю популяризувала окремі вимоги “нормального громадянського правопорядку”. Вона створила при цьому свого роду культ “епохи великих реформ”, тобто того періоду, коли уряд Олександра II зробив досить активну спробу запровадити в деспотичній державі громадянський правопорядок, вироблений країнами старої капіталістичної культури.

Подальша законодавча діяльність і поруч з нею адміністративна практика самодержавної бюрократії представляють картину природних зусиль абсолютизму або викинути, знешкодивши, або асимілювати всі елементи сторонньої правової культури. Ця боротьба абсолютизму за самозбереження, ставала все більш ворожою корінним потребам товарного виробництва і товарного обміну, і саме тому неминуче провокувала виникнення капіталістичної опозиції.

У випадку хоча б часткової відповідності державної практики самодержавства з ліберальною програмою цивільних відносин, торгово-промислова буржуазія була б надовго задоволена. Але залишається безсумнівним той факт, що самодержавний лад, тобто ієрархічне панування безвідповідальної бюрократії, зовсім непримиренний із законністю, гласністю, незалежністю суду і цивільною рівноправністю. Саме тому капіталістична опозиція, виходячи з програми цивільної рівноправності й аж ніяк не відходячи від власних класових інтересів, повинна була перейти до активних вимоги тотального реформування.

Під впливом бурхливих змін змінюється навіть позиція південної буржуазії стосовно національного питання. До цього часу ця проблема майже не торкалася представників великого бізнесу, які в силу національної неоднорідності були переважно досить космополітичними. Серед винятків з даного правила можна згадати О.К.Алчевського та О.М.Поля. У своїй садибі в Мирноносицькому провулку Харкова Алчевський упорядкував скверик, де 1898 року встановив погруддя Тараса Шевченка — на той час перший в імперії пам'ятник поету. Це мав бути подарунок місту [278,с.46-48]. О.М.Поль збирав пам'ятки української історії, пишаючись своїми генеалогічним зв'язком з гетьманом П.Полуботком. І все ж таки переважна більшість промисловців ставилася до питання українського національного відродження прохолодно, або навіть вороже.

Але з часом опозиційні настрої промислової буржуазії змусили її змінити попереднє ставлення до української справи. Цей факт недвозначно виявився вже на з'їзді буржуазії і земських лібералів в жовтні 1904 р., в Харкові, на з'їзді, на якому після широкої дискусії все ж таки ухвалили, хоч і не одноголосно, пропозицію Катеринославських представників, яка була прихильна до автономних змагань українців [443, с.158].

Взагалі, як видно, вже до 1914 року підприємці усвідомили необхідність брати безпосередню участь у всіх сферах політичного життя країни. Відомий промисловець Ауербах висловлював таку думку: “Ми повинні заявити, що майбутня могутність Росії лежить у розвитку приватної промисловості. Вже час промисловцям згадати маніфест 17 жовтня і, спираючись на нього, прийняти широку участь у політичному житті країни. Час згадати про наш авторитет, наш вплив, наше значення в економіці і, спираючись на них, домагатися повороту загальної політики в інше русло” [59, с.9022]. Декларація принципів тут виражена дуже яскраво. Проте, міне три роки, дуже важливих роки для становлення нових політичних груп, тенденцій, ідей, а буржуазія так і не зможе добитися створення реальних механізмів участі у прийнятті політичних рішень. З цього приводу доречним

буде навести порівняння становища буржуазії Західних країн і Росії, яке було зроблене на шпальтах “Гірничозаводської справи” у 1917 р, і в якому робиться висновок явно не на користь останньої. У Росії, на думку автора, існує величезна, складна система управління промисловістю, що складається з багатьох нарад, комітетів, уповноважених, які не знають промисловості, не довіряють їй і тому застосовують такі заходи, в результаті здійснення яких виходять зовсім зворотні результати. Всі ці органи, котрі “регулюють промисловість, не бажають визнати своє невміння упоратися з дорученою їм справою – і вся їх енергія направляється саме на те, щоб “обкласти промисловість усілякими карами і зробити її винуватцем помилок самих урядових органів, самих уповноважених”. Німецькі порядки вражали вітчизняних підприємців у багатьох відношеннях: безмежною довірою урядової влади до верхівки промисловості, авторитетом, який мали магнати великого промислового капіталу у Німеччині... “У Німеччині вважають за необхідне надавати силу закону, постановам організацій промисловців – і результати усього цього у наявності” [71, с.15373]. До подібного ж висновку приходять й інших автор, що порівнює систему контролю над промисловістю в Англії та Росії. Введену у Російській імперії інструкцію урядовим інспекторам по нагляду за діяльністю торгівельно-промислових підприємств, автор вважає дрібною поліцейською опікою. Ця інструкція була повністю просякнута поліцейським духом старого режиму і позбавлена будь-якої творчої ідеї, що була б спрямована на розвиток і удосконалення підприємств [67, с.16059]. За минулий з 1914 р. час далі гучних декларацій про створення сили, котра змогла б мати реальну вагу у політичному житті Росії, справа так і не пішла. Прийнято називати Лютневу революцію у Росії буржуазною, а партії, що прийшли до влади – партіями буржуазії. Проте, російський підприємницький клас в масі своїй не вважав виразниками власних інтересів партії октябристів і кадетів, які сформувалися у ході революційних подій 1905-1907 рр. Особливо критичним, навіть негативним, було ставлення до партії конституційних демократів. Представники ділової еліти вважали її

партією інтелігенції, що далеко відірвалася від реального життя і до того ж , дуже небезпечно заграє з революційно-екстремістськими силами. Дещо краще підприємці ставилися до “Союзу 17-го жовтня” (у складі якого представників буржуазії було найбільше), ще восени 1905 р. підприємцями були створені власні політичні партії (Торгівельно-Промислова, Прогресивна економічна та інші). Октябристи на чолі із відомим представником московських ділових кіл А.І.Гучковим виступали на підтримку столипінських реформ, які сприяли подальшому просуванню країни на шлях соціального та економічного оновлення. Проте, політичні поразки і смерть П.А.Столипіна у 1911 р. обернулися закономірним організаційними та ідейними кризами “Союзу 17 жовтня” [59, с.14].

Рада з’їздів представників промисловості і торгівлі, створена у 1912 році, в спеціально випущеній з цього приводу брошурі різко засудила діяльність кадетів і октябристів у III Державній Думі саме за їх захоплення політичними проблемами, що заважало розгляду питань господарського життя країни, що в набагато більшій ступені цікавило російських підприємців. У цій брошурі містився однозначний висновок про те, що для дійсного захисту власних інтересів треба посилати у Думу представників торгівельно-промислових кіл, а не покладатися цілком на думських “ліберальних говорунів”. Цим передбачуваним представникам заздалегідь давався наказ, щоб вони першочергову увагу приділяли економічним питанням і зовсім не торкалися політичних проблем [382, с.420-421]. Ця політична інертність російських підприємців виходила з виробленого багатовіковим досвідом переконання, що шлях до збагачення лежить не через конструктивну опозицію владі, а через співробітництво з нею. Про це, зокрема, свідчить і стаття “Питання програми і тактики торгівельно-промислового класу Росії”, що була вміщена у “Гірничозаводській справі” у 1917 р. [44, с.15509]. Найважливішим питанням у цій статті називалося питання тактики – чи повинен торгівельно-промисловий клас Росії створювати власну партію, або ж він повинен прилучатися до інших партій (і до яких саме?). На той час усім

вже було зрозуміло, що російський торгівельно-промисловий клас має свої соціальні інтереси, отже він повинен мати і політичні. Звідси робився висновок, що промисловці обов'язково мають створити свою програму політичних дій, але навіть за умов її створення не обов'язковим вважалося виникнення самостійної партії. Як варіант розвитку подій, пропонувалося, щоб торгівельно-промисловий клас відстоював власну політичну і соціально-економічну платформу шляхом блокування з іншими партіями, головним чином на ґрунті приватних тимчасових домовленостей. Питання про організацію постійного представництва і захисту власних інтересів безумовно знаходилося у галузі соціально-політичного життя. Передбачалося, що таке представництво повинно було бути організовано у вигляді загальноросійського центру і місцевих осередків [64, с.15509].

Також широко обговорювалося питання про можливі варіанти участі буржуазії у суспільно-політичному житті країни. Пропонувалися такі різновиди форм представництва інтересів торгівельно-промислового класу: а) суто професійне, до якого належали різноманітні спілки і товариства промисловців, що особливо розвивалися у той час; б). представництво публічно-правового характеру, до яких належали вже існуючі представницькі установи торгівельно-промислового класу: буржуазні товариства, районні з'їзди гірничопромисловців, а також торгівельно-промислові палати, що на той час були у проекті; в). чисто політична організація, як виникаючий Всеросійський з'їзд торгівлі та промисловості у Москві [65, с.15745].

Отже, становище залишалось таким: усі визнавали необхідність створення організації, яка б більш активно відстоювала інтереси буржуазії та швидше б реагувала на виклики часу, але далі декларацій справа не йшла. 7 березня 1917 року відбулося засідання представників Ради з'їздів промисловості і торгівлі. У процесі обміну думками виявилось, що необхідність організації торгівельно-промислового класу визнається усіма одностайно, причому організація промисловості у вигляді торгівельно-

промислових палат, що передбачалося раніше була визнана тепер незадовільною [64, с.15509].

Тим часом, навіть не маючи якоїсь особливої політичної організації, буржуазія звичайно ж повинна була реагувати на революційні перетворення, що відбувалися в країні і висловлювати власну точку зору на можливий політичний подальший розвиток Російської імперії. У результаті частіше всього виходило так, що російські підприємці задовольнялися пасивною роллю спостерігачів у бурхливих політичних подіях лютого-жовтня 1917р. Вони без особливої прикрасі сприйняли звістку про зречення царя Миколи II. 10 березня 1917р. на шпальтах “Гірничозаводського листка” надрукована стаття, з якої стає зрозумілим ставлення промисловців до цієї події: “... Невідворотне сталося: повалений уряд, що так довго, так злочинно гальмував розвиток нашої вітчизни, скинуті темні сили, які душили усілякий прояв живого життя, впав режим свавільства, безправ’я, народної темноти. Рада з’їзду отримує численні звістки з місць, що гірничопромисловий Південь спокійно і організовано пережив крах старого режиму. Роботи йдуть повним ходом, порядок не порушений, налагоджена організація охорони” [63, с.15413]. Представник південної промисловості М. фон Дітмар на екстреному засіданні ради з’їздів гірничопромисловців Півдня наголошував, що єдиний можливий образ правління для Російської імперії – республіканський. Підприємець наголошував на необхідності створення соціальної платформи, на основі якої представники буржуазії мали б змогу об’єднатися та з якої вони могли б виступити перед громадськістю [39, с.1].

Таким чином, буржуазія Півдня України підтримала Тимчасовий уряд. Постановами Тимчасового уряду від 10 та 22 березня право затверджувати статuti компаній, що створювалися було надане безпосередньо московському підприємцю А.І.Коновалову, який обійняв посаду міністра торгівлі і промисловості. Одночасно скасовувалися усі закони, які до цього обмежували діяльність акціонерних товариств, в тому числі стосовно іноземців та осіб

іудейського віросповідання. “Фактично економічне будівництво нової вільної Росії вже розпочалося”, – заявляв А.І.Коновалов [43].

Зауважимо, що до моменту створення тимчасового уряду у тому ж періодичному виданні могли критикуватися існуючі порядки, але ніколи не піддавалася сумніву необхідність існування монархічного устрою. Раніше про “темні сили” або “режим свавілля” ніколи не йшлося. Можливо саме тому промисловці підтримали нові політичні сили, що прийшли до влади, але так і не стали їх органічною частиною. Що до подальшого політичного розвитку Росії висловлювалися різні думки. Більша частина представників буржуазії висловлювалися за республіканську форму правління, вважаючи це найбільш доцільним та практичним, бо, як стверджував один з авторів “Гірничозаводської справи”, “повалена династія сконцентрувала на собі таку силу ненависті та зневаги, що зовсім неможливо розраховувати на стійкий лад при монархічній формі правління” [64, с.15509]. Одноголосно було визнано, щоб вибори в Установчі Збори повинні бути проведені на основі загального, рівного, прямого і тайного виборчого права, але при цьому дехто вважав, що селянство володіє переважною більшістю голосів і може у багатьох місцевостях Росії позбавити можливості представництва в Установчих зборах інші соціальні групи, і тому вони вважали бажаним пропорційне представництво [64, с.15657].

Проте, вже через декілька місяців позиція промисловців стосовно нової влади докорінно змінилася. Усе зростаюча нестабільність в державі і нездатність уряду упоратися з нею призводили до зневіри буржуазії в успішну діяльність нового режиму. Період відносно вільного розвитку ділових відносин після Лютневої революції виявився надзвичайно коротким, щоб підприємці встигли зайняти скільки-небудь вагоме місце у суспільстві. Загострення внутрішньої ситуації у країні з квітня 1917 р. ще більше ускладнило становище ділових людей, породивши невпевненість і хитання в їх середовищі. Діловий світ, що економічно сформувався до самостійної історичної творчості, діловий світ був як і раніше позбавлений можливості

вільно заявити і відстоювати власні вимоги. “Весна” російської демократії розв’язала не тільки нові соціальні сили, але й породила надзвичайно високу політизованість у суспільстві, яка викликала, у свою чергу, загострення попередніх проблем Росії.

У березні 1917 р. на Всеросійському торгівельно-промисловому з’їзді П.П.Рябушинський застерігав “вразливі” маси населення від сподівань на швидке покращення свого становища. Він говорив про передчасність соціалізму для Росії, про довгий шлях до економічно розвинутій демократичній державі, що її чекає. Однак, у низах населення доводи московського мільйонера успіху не мали. Складності світової війни підсилили соціальну напругу у суспільстві, і слова про довгий шлях до справедливої, квітучої держави зустрічали в народі, особливо серед робітників і солдат, з якими проводили бесіди революціонери, сприймалися дуже неприязно. Промисловці, торговці і фінансисти, котрим належала велика заслуга у розвитку вітчизняної економіки, в момент переломного для країни часу опинилися деморалізовані і роз’єднані антибуржуазною пропагандою більшовиків і не змогли мобілізувати свої немалі сили для протидії політичному перевороту, який готувався у суспільстві.

Буржуазія починає все частіше відмежовуватися від нової влади. “Хто несе відповідальність за ту страшну розруху, прояви якої можна помітити повсюди, хто винуватець? Звичайно ж , тільки той, хто зараз знаходиться при владі – а при владі тепер стоїть, звичайно не буржуазія, а представники пролетаріату або по-пролетарськи налаштованих мас. Це потрібно сказати відверто і чесно. Усі “буржуазні” міністри терпимі лише настільки, наскільки їх політика угодна представницьким органам робітників – Радам робітничих і солдатських депутатів. Хто при владі, той і несе відповідальність” [66, с.15802]. Промисловці стверджували, що коли після здійсненого перевороту вони вітали Тимчасовий уряд, то вони вважали, що перші народні обранці, які спиралися на загальну радісну довіру і повагу, будуть охороняти право, закон і порядок населення. З глибоким засмученням, констатували представники

буржуазії, ці сподівання не справдилися. Їхнім надіям не судилося справдитися, і минула впевненість у досягненні кінцевої мети на фронті і в тилу похитнулися. “І це говоримо ми, – писав анонімний автор статті у “Гірничозаводській справі”, – найбільш близькі до биття пульсу економічного і господарського життя, беручи на себе усю відповідальність за сказане. Ми повинні гучно заявити, що промисловість, торгівля і сільське господарство можуть належно розвиватися тільки у правовій і прогресивній країні, де повага до права і закону покладена у основу політичного і господарського життя” [67, с.15856].

На конференції промисловців Півдня Росії, що проходила в червні 1917 року, висловлювалися вимоги до Тимчасового уряду запобігти анархії, яка насувалася, і сприяти стабілізації становища. У Декларації Тимчасовому уряду, котра була прийнята на цій конференції, говорилося: “Ми, як тверезі практичні діячі, побоюючись гучних гасел, з великою скорботою бачимо нове грізне випробовування для вітчизни і вказуємо на нього Тимчасовому Уряду, благаючи і вимагаючи прийняття усіх заходів, що могли б якщо не відвернути, то хоча б послабити ці випробовування” [67, с.15859]. Промисловці бачили благо для країни у розвитку виробничих сил, в підтриманні усілякої ділової ініціативи і усіх галузей праці, в напруженій роботі. Тільки в умовах існування прогресивної і правової держави, при наявності особистої безпеки, твердої влади, що пильнує закони і запобігає проявам будь-якого свавілля, буржуазія вважала можливим такий розвиток. Тільки по цьому шляху повинний був йти уряд, з яких би партій він не складався [67, с.15859].

Незважаючи на подібні висловлювання, широкі кола підприємців охоплювало почуття апатії, безвихідності і безглуздості будь-яких дій з свого боку. Припущення про можливе майбутнє Росії висловлювалися досить песимістичні: “... безперервні атаки на капіталістів здатні викликати дуже важкі наслідки для робочого класу. Якщо в при таких обставинах і можлива рівність у злидарстві. У теперішні хвилини кожне подібне попередження

таврується ганьбою, як голос “буржуя” [66, с.15838]. За умов політичної активності пролетаріату і репрезентуючи його робітничих партій, яка все зростала, при їх анти буржуазній риториці промисловці немовби відсторонилися від рішення державних проблем, пропонуючи діяти іншим і у відчаю навіть погоджуючись на те, що раніше вважалося повністю неприйнятним: “Ви знаєте таємницю врятування Росії – так приходьте і врятовуйте, соціалізуйте, націоналізуйте, вводьте контроль над промисловістю, встановлюйте майновий податок, організуйте примусові позики – але тільки заради Бога, облиште розмови і робіть справу. Перебудуйте Росію на новий лад, але не чекайте, що ганебна “буржуазія” перейметься “демократичними” настроями і повірить вашій утопічній фразеології!” [66, с.15802]. Пропозиції підприємців “полишити розмови і робити справу”, з якими вони звертаються до пролетарських партій, є тим більше неймовірними, що тут же поруч висловлюється впевненість, що всі ці “паякання”, проекти, заклики – нісенітниця, можливо, навіть “найбільша нісенітниця, котру колись переживав світ” [66,с.15803]. На думку підприємців, в той час переважали тенденції анархічного зруйнування і розвалу, а декому на думку спадали навіть сумніви: “чи не прийшов кінець Росії, не чекає її доля усіх мертвих народів, і чи не явить собою Росія того чудовиська із звіриним і хамським обличчям, котрому не має місця в історії людства” [32,с.15803].

Отже, для задоволення власних вимог підприємці південноукраїнських губерній намагалися збільшити власну участь в органах місцевого самоуправління. Представники великої буржуазії підприємцями усвідомили необхідність безпосередньої активної участі у всіх сферах політичного життя країни. Проте жодна з партій, що виникали, не змогла повною мірою стати представником інтересів усього стану промислової буржуазії. неодноразові спроби створити власну потужну та ефективно діючу політичну силу завершилися невдачею.

*

*

*

Таким чином, південна група промисловців відрізнялася від інших груп у виділенні та досягненні власних економічних, соціальних та суспільно-політичних вимог. З одного боку, ця група підприємців відрізнялася своєю активністю та прогресивними для того часу ідеями прагнення до демократичних норм життя суспільства (почасти через високу присутність іноземного елемента у складі буржуазії), а з іншого, в силу великої залежності від держави (промисловість, що виникала потребувала державної підтримки та захисту) та досить строкатої структури (походження промисловців було найрізноманітніше) не завжди адекватно та послідовно відстоювала власні інтереси. Попечительські заходи, які були викликані природним прагненням укріпити вітчизняну економіку, почасті співіснували з всілякими правовими обмеженнями та спробами зберегти максимальний державний контроль над приватною діловою ініціативою.

Характерною рисою розвитку промислової буржуазії Півдня України була її сильна залежність від бюрократичного апарату. На початковому етапі свого розвитку без підтримки держави вітчизняна промисловість не могла існувати. Але з часом до представників державної влади приходило розуміння, що ті форми політичного життя, котрі для неї були вигідні раніше, ставали перешкодою. Система протекціонізму і опіки, що домінувала до цього, тепер, при незрівнянно більшій складності економічного життя повинна була замінитися вільним визначенням власних інтересів. З числа вимог представників ділового світу, які були дуже прогресивними для свого часу, треба назвати заклик, як до роздержавлення земель, так і до передачі їх новим власникам, що дуже б сприяло розвитку економіки. У політиці промисловців стосовно робітничого питання існувало два основних напрямки діяльності: укомплектування підприємств кадрами робітників та створення їм достатніх побутових та виробничих умов. Спостерігалось, звичайно й традиційне для буржуазії намагання збільшити власний прибуток шляхом накладення на робітників різноманітних штрафів, недостатньої безпеки робіт,

збільшенням тривалості робочого дня. Однак саме південний регіон відрізнявся специфічними рисами: вищої заробітною платою, кращим медичним обслуговуванням, відкриттям за рахунок капіталістів початкових шкіл і гірничотехнічних училищ, намаганням покращити житлово-побутові умови робітників. На такі поступки буржуазія була готова піти, щоб залучити на свої підприємства робочу силу. Таким чином, в політиці промисловців по робочому питанню були присутні деякі ліберальні елементи.

Поступово вимоги стосовно суто економічних питань: чіткого дотримання законодавства у сфері підприємництва, встановлення протекціоністських тарифів для розвитку вітчизняної промисловості, роздержавлення земель переходили у суспільно-політичну сферу: буржуазія починає виступати за вигідний для себе принцип рівності суспільних верств, залучення іноземних капіталів до вітчизняної промисловості (але при збереженні підтримки вітчизняної), збільшення участі підприємців у місцевих та центральних органах управління, а з часом, - і за створення власної ефективно діючої політичної сили, що відстоювала б інтереси буржуазії на рівні всієї країни. Ті політичні партії та організації, що виникли в передреволюційний період не змогли повною мірою об'єднати промисловців та підприємців у єдину силу, яка б мала змогу відстояти власні позиції та стати адекватною противагою пролетарським партіям, і після 1917 р. буржуазія Півдня України припинила своє існування.

ВИСНОВКИ

Велика промислова буржуазія південноукраїнських губерній неодноразово ставала об'єктом наукових досліджень. Ще у дореволюційний період з'явилося декілька спеціальних досліджень, присвячених промисловій буржуазії Російської імперії, проте в них не були проаналізовані специфічні риси південноукраїнських підприємців. Вивчення великої промислової буржуазії в радянський період було обмеженим, і як правило, мало однотипний характер, подібні дослідження зазнавали суттєвого впливу пануючої на той час ідеології. Лише на сучасному етапі розвитку історіографії проблема розвитку великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній все частіше стає об'єктом наукових досліджень. Проте в цілому історія буржуазії в запропонованих тематичних, хронологічних і територіальних рамках ще не отримала гідного висвітлення. Це особливо стосується таких питань як становлення верстви великої промислової буржуазії, її соціальний і національний склад, та особливості власне південноукраїнської буржуазії. В науковій літературі не висвітлені такі аспекти історії стану промисловців як ступінь залежності від держави, ставлення до заможних людей у тогочасному суспільстві та засоби, якими підприємці намагалися це ставлення покращити, наприклад благодійна діяльність. Недостатньо вивченою залишилася також еволюція соціально-економічних вимог представників ділового світу, зростаюче бажання підприємців грати більш активну роль у суспільно-політичній сфері.

Вивченню історії промислової буржуазії Півдня України сприяє наявність широкого кола джерел – діловодних та статистичних матеріалів, довідкових видань, періодичної преси та мемуарної літератури до використання значної частини яких дослідники до цього часу практично не зверталися. Разом з тим, детальне вивчення даних джерел дозволяє розширити межі дослідження, більш глибоко розкрити різноманітні аспекти виникнення, формування та функціонування промислової буржуазії Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. Різні за походженням та характером

джерела, які доповнюють одне одного в цілому є репрезентативними та вірогідними.

Як показує дослідження даної проблематики, об'єктивну картину вивчення історичних процесів можна представити лише на основі розширення та оновлення методологічної бази, відмови від політизації та ідеологізації дослідження. Найбільш ефективними в даному випадку, на наш погляд, є загальноісторичні (історико-біографічний, історико-порівняльний, історико-типологічний) та спеціально-історичні (класифікаційний, проблемно-хронологічний, періодизації) методи.

Аналіз економічного розвитку Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли капіталістичні відносини розвивалися особливо швидкими темпами, спростовує уявлення про відсталість економіки України, про те, що вона була суто аграрним регіоном. За рівнем розвитку галузей важкої промисловості, ступенем концентрації і монополізації капіталів Україна, напередодні революції займала одне з перших місць у Російській Імперії. Саме тут існували основні монополістичні об'єднання, що визначали характер промислового капіталізму в Росії в цілому. Вже в дореволюційний період Україна належала до промислово розвинутих, інвестиційно привабливих регіонів, мала значні кадрові та природні ресурси.

Процес формування великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній відбувався в межах загальних для всіх країн закономірностей. Разом з тим, формування буржуазії в різних районах, зокрема в Україні, мало свої особливості, які визначалися рівнем розвитку економіки, спеціалізацією виробництва, становищем даного району в системі всеросійського капіталізму. Підприємець з Півдня України досить відрізнявся від своїх колег-сучасників з інших регіонів країни. Характерними рисами промислової верстви південноукраїнських регіонів були – досить високий освітній рівень переважної більшості підприємців, походження з різних соціальних станів (значна кількість діячів, чий капітал не був спадковим, а виник, як результат власної економічної діяльності), велика присутність

немісцевого елемента, стійке прагнення до створення галузевих представницьких організацій.

Промислова буржуазія в пореформений період поновлювалася вихідцями з різних станів - дворянства, купецтва, заможного капіталізованого селянства, тобто верстви, які були найбільше забезпечені коштами та мали власні земельні ділянки. Серед нового елемента в складі верстви промислової буржуазії з'явилися представники технічної інтелігенції які своєю присутністю значно підсилювали освітній та інтелектуальний рівень представників ділового світу південноукраїнських губерній. Поступово до складу промислової буржуазії почали входити також капіталісти-іноземці, які переселялися в Росію і вкладали свої капітали у важку промисловість: вугільну, металургійну, машинобудівну.

Різноманітне походження головних управляючих у важкій промисловості Півдня свідчить про виникнення системи меритократії, коли при підборі кадрів перевага надавалась професійним якостям, а не соціальному походженню. Неоднорідність соціальної структури буржуазії за наявності чисельних залишків станової замкненості, відмінностей в соціальній психології в умовах панування самодержавства гальмували процес створення єдиної, спільно та скоординовано діючої суспільної сили.

В національному відношенні гірничопромислова буржуазія також відрізнялася значним різноманіттям. Серед найвидатніших промисловців Півдня були присутні як українці, так і росіяни, євреї, німці, представники інших національностей. Окрім того, в загальній великій промисловій буржуазії південноукраїнських губерній частка етнічних українців була досить невеликою. Тому така економічно потужна сила, як великі промисловці регіону, не брала активної участі в національно-визвольних змаганнях початку ХХ сторіччя, обмежуючись присутністю в загальноімперських партіях.

Особливістю формування південноукраїнської буржуазії була сильна присутність в її складі іноземців. Масовий вплив закордонних капіталів обумовлював розширення національного складу гірничопромислової

буржуазії регіону, де були представлені підприємці майже всіх країн Європи, а також США. Цей факт, з одного боку, сприяв наближенню місцевих підприємців до своїх колег з розвинутих капіталістичних країн, засвоєнню усталених ринкових традицій, в яких звикли діяти іноземці. З іншого, через те, що велика кількість промисловців були підданими інших країн, зменшувалася активність підприємницької верстви в суспільно-політичній сфері. Для іноземців найважливішою була економічна вигода, збільшити рівень втручання підприємницької верстви у місцеву політику вони не намагалися, почасти через негативне ставлення у суспільстві. Проте, найвидатнішими підприємцями Півдня, які займали провідні посади в крупних компаніях, та вели активну економічну і соціальну політику, все ж таки були промисловці - піддані Російської імперії, представники різних національностей.

Не зважаючи на неоднорідність та строкатість, прошарок великої промислової буржуазії Півдня України мав і деякі спільні характерні особливості. Пореформена доба покликала до суспільного життя найбільш енергійних, підприємливих, працьовитих та матеріально спроможних людей. Вони стали заповзятливими організаторами і творцями фабрично-заводської промисловості, нових форм торгівлі та кредитно-банківської системи, які не лише примножували свої прибутки, а й створювали багато робочих місць, будували заводи, фабрики і копальні, впроваджували нову техніку, прогресивні методи господарювання, технології виробництва, засновували заклади соціальної сфери на своїх підприємствах. Переважна більшість промисловців південноукраїнського регіону мали вищу освіту та високий інтелектуальний рівень. Вони проявили себе не лише у виробничій діяльності, але й в громадському житті, добродійних справах. Різноманітність соціального та національного походження не могли перешкодити співробітництву підприємців, зв'язаних спільністю економічних інтересів. Ще однією особливою рисою місцевих промисловців було те, що в їхньому середовищі існувала сильна тенденція до створення професійних асоціацій та

груп для впливу на уряд. З'їзд гірничопромисловців Півдня став першою у Російській імперії представницькою організацією крупного капіталу, що мала регіонально-галузевий характер та став найвпливовішою організацією підприємців в краї. Його учасники під час засідань обговорювали не лише заявлені в програмі економічні і соціальні питання, а почасти висловлювали судження стосовно суспільно-політичних проблем, захищаючи при цьому інтереси усього підприємницького стану. Серед питань, що піднімалися, виділимо такі – вимоги збільшення участі в органах місцевого самоврядування, більш широке представництво в центральних державних органах, що стосувалися промисловості. Захищали представники з'їзду й інтереси власного південного регіону, навіть якщо для цього приходилося поступатися інтересами окремої галузі промисловості. Рекомендації та пропозиції, які були вироблені під час діяльності з'їзду, звичайно приймалися до уваги, проте їх вплив на остаточні рішення державних інституцій був не таким вже і сильним. Дуже часто вони не задовольнялися, або просто ігнорувалися.

При всіх безсумнівних досягненнях капіталістичного господарства соціальна трансформація російського суспільства проходила дуже повільно. Не тільки молодість прирікала торгівельно-промисловий клас, особливо на перших етапах його існування, на політичну пасивність, але й відсутність опори у суспільстві того часу. Повага до багатства і багатих людей не була розповсюджена і це впливало на вимоги буржуазії та на способи їх досягнення, почасти примушуючи підприємців діяти обережно і повільно, щоб не викликати гостро негативної реакції. Як наслідок - все зростаюче бажання промисловців створювати свої організації для захисту власних інтересів та активніше брати участь у роботі органів управління.

Відсутність можливості заслужити суспільне визнання своїми діловими успіхами спонукало підприємців діяти у сферах, котрі мали незрівнянно більший престиж у суспільстві. Нерідко це була благодійна діяльність, яка стала важливою складовою суспільного життя для промисловців

південноукраїнських губерній. Почасти, займаючись доброчинністю, підприємці поєднували власні практичні інтереси (готуючи кваліфіковані кадри для своїх підприємств, створюючи кращі умови життя робітникам) з повністю філантропічною діяльністю.

Характерною рисою розвитку промислової буржуазії Півдня України була її сильна залежність від бюрократичного апарату. На початковому етапі свого розвитку без підтримки держави вітчизняна промисловість не могла існувати. Але з часом до представників промислової еліти приходило розуміння, що ті форми політичного життя, котрі для неї були вигідні раніше, ставали в нових умовах перешкодою. Система протегування і опіки, яка дала можливість новоствореній промисловості зробити перші кроки в своєму розвитку, вже з кінця XIX сторіччя ставала в багатьох випадках перешкодою її подальшому становленню та досягненню більш високого рівня.

Південна група промисловців відрізнялася від інших регіональних груп у виділенні та досягненні власних економічних, соціальних та суспільно-політичних вимог. З одного боку, цю групу підприємців характеризували активність та прогресивні для того часу ідеї прагнення до демократичних норм життя суспільства (почасти через високу присутність іноземного елемента у складі буржуазії), а з іншого, в силу великої залежності від держави та досить строкатої структури, вона не завжди адекватно та послідовно відстоювала власні інтереси. Протекціоністські заходи, які були викликані природним прагненням укріпити вітчизняну економіку, почасти співіснували з всілякими правовими обмеженнями та спробами зберегти максимальний державний контроль над приватною діловою ініціативою.

В політиці промисловців стосовно робітничого питання існувало два основних напрямки діяльності: укомплектування підприємств кадрами робітників та створення їм достатніх побутових та виробничих умов. Спостерігалось, звичайно й традиційне для буржуазії намагання збільшити власний прибуток шляхом накладення на робітників різноманітних штрафів, недостатньої безпеки робіт, збільшенням тривалості робочого дня. Однак саме

південний регіон відрізнявся специфічними рисами: вищої заробітної платою, кращим медичним обслуговуванням, відкриттям за рахунок капіталістів початкових шкіл і гірничотехнічних училищ, намаганням покращити житлово-побутові умови робітників. На такі поступки буржуазія була готова піти, щоб залучити на свої підприємства робочу силу. Таким чином, в політиці промисловців по робочому питанню були присутні деякі ліберальні елементи.

Поступово вимоги стосовно суто економічних питань чіткого дотримання законодавства у сфері підприємництва, встановлення протекціоністських тарифів для розвитку вітчизняної промисловості, роздержавлення земель - переходили у суспільно-політичну сферу: буржуазія починає виступати за вигідний для себе принцип рівності суспільних верств, залучення іноземних капіталів до вітчизняної промисловості (але при збереженні підтримки вітчизняної), збільшення участі підприємців у місцевих та центральних органах управління, а з часом, і за створення власної ефективно діючої політичної сили, що відстоювала б інтереси буржуазії на рівні всієї країни. Ті політичні партії та організації, що виникли в передреволюційний період не змогли повною мірою об'єднати промисловців та підприємців у єдину силу, яка б мала змогу відстояти власні позиції та стати адекватною противагою пролетарським партіям, що й стало визначальним для подальшої долі буржуазії Півдня України.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

а) архівні матеріали

1. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)

1. Донесение заведующего Юзовским горным районом про убийство горного инженера, заведующего шахтой №21 Карновского рудника А.И.Шарыгина. 1907 г. – ДАДО. – Ф. 11. Канцелярия Екатеринославского губернатора – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк.11-12.
2. Донесение Казенной палаты г. Екатеринослав Екатеринославскому губернатору. – ДАДО. – Ф. 11. Канцелярия Екатеринославского губернатора. – Оп. 1. – Спр. 1232. – Арк. 28.
3. Ответ на требования рабочих правления Южно-Русского завода брянского общества. – ДАДО. – Ф. 11. Канцелярия Екатеринославского губернатора – Оп. 1. – Спр. 464.– Арк.6.
4. Отчет Казенной палаті о количестве существующих в Екатеринославской губернии крупных промышленных предприятий. ДАДО. – Ф. 11. Канцелярия Екатеринославского губернатора. – Оп. 1. – Спр. 1344. – Арк.8-11.
5. Перечень металлургических предприятий Екатеринославской губернии. – ДАДО. – Ф. 463. Днепровский металлургический завод. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 30-31.
6. Требования рабочих к заводской администрации. 1905. – ДАДО. – Ф. 11. Канцелярия Екатеринославского губернатора. – Оп.1. – Спр. 475. – Арк.13-20.

2. Державний архів Харківської області (ДАХО)

7. Баллотирующее письмо об избрании гласных Харьковской городской думы в избирательном собрании 3-го разряда, от 24 апреля в 1879 г. – ДАХО. Ф. 45. Харьковская городская управа. – Оп. 1. – Спр. 668. – Арк.182, 183.
8. Протокол собрания избирателей Харьковской губернии для избрания членов в Государственную думу. 18 октября 1912 г. – ДАХО. – Ф. 19. Харьковское

- губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп. 1. – Спр. 110.
– Арк. 204-210.
9. Сообщение Харьковскому городскому обществу и домовладельцам г. Харькова об открытии Харьковского губернского в городских делах присутствия от 24 марта 1870 года. – ДАХО. – Ф. 3. Канцелярия Харьковского губернатора. – Оп. 240. – Спр. 194. – Арк. 5-21.
10. Список гласных Харьковской городской думы, избранных на 4 года. 1906 – 1909 р.р. – ДАХО. – Ф. 19. Харьковское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 34-37.
11. Список избирателей 1-го разряда, которые прибыли на избирательные собрания 18 апреля 1879 г. – ДАХО. – Ф. 45. Харьковская городская управа. – Оп. 1. – Спр. 668. – Арк. 104 – 105 .
12. Список лиц (без фамилий), которые имеют право принимать участие в городских выборах, с указанием звания и количества сборов, какие они платят в доход города за 1870 год. – ДАХО. – Ф. 487. Волчанская уездная земская управа, г. Волчанск. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.
13. Речь городского председателя на собрании Думы о городском самоуправлении, от 07 февраля в 1902 г. – ДАХО. – Ф. 45. Харьковская городская управа. – Оп. 1. – Спр. 2827. – Арк. 1-3.
- 3.Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК)
14. Адреса рудников по добыче каменного угля. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5-88.
15. Адреса и списки членов Совета съезда горнопромышленников Юга России . 1917-1918 гг. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России.– Оп. 2. – Спр. 27.
16. Вырезки из газет по вопросам тяжелой промышленности России за 1917-1918 гг. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России.– Оп. 1. – Спр . 190. – Арк.1-34.
17. Дело по апелляционной жалобе крестьянина В.Р.Карченкова на решение Екатеринославского областного суда по иску к Южно-Русскому

- Днепровскому металлургическому обществу о 300 р. ежегодного возмещения за увечье. 1899. – ЦДИАК. – Ф. 1072. Харьковская судебная палата. – Оп. 3. – Спр. 331. – Арк. 1-14.
18. Личная переписка князей Кугушевых, владельцев шахт общества Брянских каменноугольных копей. 1888-1919. – ЦДИАК. – Ф. 2033. – Оп. 1. – Спр. 29, 30, 31.
19. О исполнении постановлений экстренного съезда горнопромышленников. – ЦДИАК. – Ф. 1696. Контора выборных от горнопромышленников, г. Харьков. – Оп. 1. – Спр. 12.
20. О наличии в Екатеринославской губернии железо и трубопрокатных заводов с указанием местонахождения, владельцев. ЦДИАК. – Ф. 2090. Окружной фабричный инспектор Харьковского фабричного округа. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 8.
21. О наличии в Екатеринославской губернии машиностроительных заводов. – ЦДИАК. – Ф. 2090. Окружной фабричный инспектор Харьковского фабричного округа. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 5-78
22. О развитии угольной промышленности в Екатеринославской губернии. ЦДИАК. – Ф. 1072. Харьковская судебная палата. – Оп. 6. – Спр. 21. – Арк. 5-6.
23. Переписка по ходатайствам владельцев угольных предприятий. – ЦДИАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1-90.
24. Положение о выборах должностных лиц съезда горнопромышленников Юга России. – ЦДИАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16.
25. Протоколы 42 съезда горнопромышленников Юга России, состоявшегося 28 ноября – 3 декабря 1917 г. – ЦДИАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 138.
26. Протоколы заседания постоянной комиссии по антрацитовой промышленности. – ЦДИАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1-111.

27. Протоколы Совета съезда с 9 января по 28 ноября 1917 г. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 138.
28. Распоряжение министерства путей сообщения от 9 января 1880 г. об образовании комиссии из выборных от углепромышленников. 1880. – ЦДІАК. – Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора. – Оп. 519. – Спр. 6. – Арк. 29-32.
29. Сведения о количестве каменного угля, необходимого для промышленных предприятий Херсонской губернии. – ЦДІАК. – Ф. 575. Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора. 1912-1913. – Оп. 1. – Спр. 622. – Арк. 1-4.
30. Списки акционеров – членов правления и ревизионной комиссии заводов Русско-Бельгийского металлургического общества. – ЦДІАК. – Ф. 313. Екатеринославское губернское жандармское управление. – Оп. 2. – Спр. 2951. – Арк. 86, 88, 94-97.
31. Списки каменноугольных и антрацитовых шахт, металлургических предприятий. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 50.
32. Списки представителей Совета съезда горнопромышленников Юга России в разные учреждения. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 2. – Спр. 26.
33. Списки членов 40 и 41 съездов горнопромышленников Юга России. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10-26.
34. Списки членов Совета съезда горнопромышленников Юга России и его представителей в разные учреждения. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 138.
35. Список рабочих, пострадавших на рудниках, с заключением врачебных комиссий. – ЦДІАК. – Ф. 1695. Совет общества материальной помощи горнопромышленным рабочим Юга России. – Оп. 1. – Спр. 97.

- 36.Список членов Совета и служащих Совета съезда горнопромышленников Юга России. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк.16-17.
- 37.Статистические сведения об общем количестве рабочих на рудниках и заводах. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк.12.
- 38.Таблицы сведений, представленных металлургическими заводами. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк.1-10.
- 39.Тексты докладов и речей Н.Ф. фон Дитмара на съездах и совещаниях в 1916-1917 гг. – ЦДІАК. – Ф. 2161. Совет съездов горнопромышленников Юга России. – Оп. 1. – Спр.13. – Арк. 13-17.
- 40.Циркуляр горного управления Юга России. – ЦДІАК. – Ф. 896. Горное управление Юга России г. Екатеринослав. 1915-1917 гг.– Оп. 1. – Спр. 2.

б). періодичні видання

- 41.Абамелек-Лазарев С.С. Донецкая каменноугольная промышленность // Горнозаводской листок. – 1888. – 1 октября. – С.217-218.
- 42.Вопрос о контроле над промышленностью в Англии и у нас // Горнозаводское дело. – 1917. – 12 июня. – С.2345-2346.
- 43.Вопросы программы и тактики торгово-промышленного класса России (начало) // Горнозаводское дело . – 1917. – 31 марта.– С.15567-1568.
- 44.Вопросы программы и тактики торгово-промышленного класса России (окончание) // Горнозаводское дело. – 1917. – 23 мая.– С.15509.
- 45.Горнозаводское дело в минувшем году // Горный журнал. – 1875. – №1.– С.1342.
- 46.Горнозаводской листок . – 1888. – 1 мая. – С.103.
- 47.Горнозаводской листок. – 1888. – 15 мая. – С.113.
- 48.Горнозаводской листок. – 1888. – 1 октября. – С.220.
- 49.Горнозаводской листок. – 1888. – 15 октября. – С.320.

50. Горнозаводской листок. – 1888. – 1 декабря. – С.2456.
51. Горнозаводской листок. – 1889. – 18 апреля. – С.60.
52. Горнозаводской листок. – 1889. – 1 мая. – С.397-398.
53. Горнозаводской листок. – 1889. – 1 августа. – С.468.
54. Горнозаводской листок. – 1896. – 15 января. – С.2783.
55. Горнозаводской листок. – 1899. – 1 апреля. – С.3705.
56. Горнозаводской листок. – 1903. – № 6. – С.6027.
57. Горнозаводской листок. – 1905. – №1. – С.7497.
58. Горнозаводской листок. – 1905. – №8. – С.7566-7568.
59. Горнозаводской листок. – 1914. – 14 февраля. – С.9022.
60. Горнозаводское дело. – 1914. – 22 мая. – С.8992.
61. Горнозаводское дело. – 1914. – 31 мая. – С.9015.
62. Горнозаводское дело. – 1917. – 28 февраля. – С.7022.
63. Горнозаводское дело. – 1917. – 10 марта. – С.15413.
64. Горнозаводское дело. – 1917. – 31 марта. – С.15509.
65. Горнозаводское дело. – 1917. – 23 мая. – С.15745
66. Горнозаводское дело. – 1917. – 31 мая. – С.15802
67. Горнозаводское дело. – 1917. – 12 июня. – С.15856
68. Да здравствует свободная Россия! // Горнозаводское дело. – 1917. – 10 марта. – С.15103.
69. Дитмар Н.Ф. О волостном земстве // Горнозаводское дело. – 1914. – 31 мая. – С.8993.
70. Доклад комиссии экстренному съезду углепромышленников о производительности копей Донецкого бассейну и о причинах, вызвавших каменноугольный кризис // Горнозаводской листок. – 1888. – 15 октября. – С.233.
71. Мы и они // Горнозаводское дело. – 1917. – 28 февраля. – С. 15373.
72. Н. Ф. фон-Дитмар: (К 25-летию деятельности) // Южный край. – 3 декабря 1914 г. – № 12417. – С. 163-164.

73. Проект «Нормального устава вспомогательных касс для горнорабочих Донецкого бассейна» // Горнозаводской листок. – 1888. – 15 октября. – С.342.
74. Рошковський К. Заметка к рабочему вопросу // Горнозаводской листок. – 1888. – 1 декабря. – С.272.
75. Штейнфельд Н. Ещё раз о нападках прессы на промышленность // Горнозаводской листок. – 1888. – 1 декабря. – С.2376.

в). мемуарна література

76. Авдаков Н. С. Доклад уполномоченного съездов горнопромышленников Юга России, члена Государственного Совета Н.С. Авдакова о положении Донецкой каменноугольной промышленности, сделанный в совещании под председательством министра торговли и промышленности, по вопросу о топливе 15 января 1913 года. – СПб.: тип. т-ва п.ф. «Электро-тип. Н.Я.Стойковой», 1913. – 20 с.
77. Авдаков Н. С. О желательном преобразовании горного ведомства в связи с интересами горной и горнозаводской промышленности. – СПб.: тип. П.П.Сойкина, 1907. – 12 с.
78. Ауэрбах А.А. Воспоминания о начале развития угольной промышленности в России // Русская старина. – 1909. – Июль. – С.233-236.
79. Ауэрбах А.А. О развитии горного дела в Богословском горном округе за последние семь лет с 1881- по 1888 г. – СПб.: тип. А.Траншель. – 70 с.
80. Бурышкин П.А. Москва купеческая: Записки. – М.: Современник, 1991. – 304 с.
81. Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849-1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
82. Вольский А.А. Железное дело в России в 1900 году. – СПб.: тип. П.П.Сойкина, 1907. – 32 с.
83. Вольский А.А. Итоги и задачи южной каменноугольной промышленности. – СПб.: тип. В.Киршбаума, 1903. – 17 с.

84. Вольский А.А. Представительство русской промышленности и торговли в настоящее время и основы предпринимательства, необходимого в ближайшем будущем. Доклад горн. инженера А.А. Вольского. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1906. – 23 с.
85. Дементьев Е.М. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет. – М.: Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1897. – 39 с.
86. Карнович Е.П. Замечательные богатства частных лиц в России. – СПб.: тип. К.Н. Плотникова, 1874. – 380 с.
87. Колодуб Е. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитовых рудниках. – М.: Об-во распространения полезных книг, 1905. – 197 с.
88. Мевюс А.Ф. Будущность горнозаводского дела на Юге России. – СПб.: Тип. М.О. Вольфа, 1867. – 32 с.
89. Менделеев Д.И. С думою о благе российском. Избранные экономические произведения. – Новороссийск: Наука. Сибирское отделение, 1991. – 231 с.
90. Семечкин Л.П. О каменноугольной и железоделательной промышленности на Донском крае. – СПб., 1872. – 28 с.
91. Тиме И.А. Отчет по поводу несчастных случаев с рабочими на рудниках и горных заводах. – СПб.: тип. П.П. Сойкина, 1900. – 42 с.
92. Тиме И.А. Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донском бассейне. – СПб.: тип. А. Траншель, 1889. – 230 с.
93. Уманский И.Л. Начало угольной промышленности в Донбассе // Горнозаводской листок. – 1913. – 1 октября. – С.327.

г) довідники

94. Барышников М. Н. Деловой мир России: [Историко-биографический справочник]. – СПб.: Искусство-СПБ, 1998. – 448 с.:ил.
95. Катеринослав – Дніпропетровськ-225. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ: видавництво ІМА-прес, 2001. – 247 с.
96. Личный состав всех правлений и ответственных агентов на 1901-1902гг. – СПб.: тип. П.П. Гершунина, 1901. – 59 с.

97. Немцы России. Энциклопедия. – М.: ЭРН, 1999. – Т.1: А-И. – 832с.
98. Памятная книжка и адрес – календарь на 1900 г. – Екатеринослав: Типо-литография губернского правления, 1899. – 242 с.
99. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914г. – Екатеринослав: Типо-литография губернского правления, 1914. – 283 с.
100. Предпринимательство и предприниматели в России от истоков до начала XX века. – М.: РОСПЭН, 1997. – 343 с.
101. Состав директоров правления на 1897г. – СПб.: Центральная типо-лит. М.Я.Минкова, 1897. – 48 с.
102. Справочная книга для горнопромышленников Юга России. – Харьков: Мирный труд, 1915. – Т.1. – 476 с.
103. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. – К.: из-во т-ва Л.М.Фиш, 1913. – 1687 с.

д) статистичні матеріали

104. Исторические и статистические описания наиболее заселённых и замечательных мест Екатеринославской губернии в начале – середине XIX вв. – Екатеринослав: Типо-литография губернского правления, 1913. – 203 с.
105. Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам // Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.; Под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб. : паровая скоропеч. П.О.Яблонского, 1905 – Т.1 – 459 с.
106. Перечень фабрик и заводов. Фабрично-заводская промышленность России (по материалам промышленного обследования 1895 г.); Под ред. И.П. Лангового, В.И. Михайловского – СПб.: тип. И.А.Ефрона, 1897. – 1049 с.
107. Россия 1913 год: [Статистически-документальный справочник] / А.М.Анфимов, А.П.Корелин. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1995. – 416 с.

108. Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб.: Отделение торговли Мин-ва торговли и промышленности, 1914. – 354 с.
109. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1886 г.; Под ред. С.Кулибина. – СПб.: Горный ученый комитет, 1888. – 340 с.
110. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1887 г.; Под ред. К. Робука. – СПб.: Горный ученый комитет, 1890. – 310 с.
111. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1889 г.; Под ред. А.Лоранского. – СПб.: Горный ученый комитет, 1892. – 167 с.
112. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1894 г.; Под ред. А.Лоранского. – СПб.: Горный ученый комитет, 1896. – 412 с.
113. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1896 г.; Под ред. А.Лоранского. – СПб.: Горный ученый комитет, 1899. – 468 с.
114. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1903 г.; Под ред. – СПб.: Горный ученый комитет, 1906. – 632 с.
115. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1904 г.; Под ред. И. Попова. – СПб.: Горный ученый комитет, 1907. – 647 с.
116. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1908 г.; Под ред. И. Попова. – СПб.: Горный ученый комитет, 1910. – 740 с.
117. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1911 г.; Под ред. И. Попова. – Пг.: Горный ученый комитет, 1918. – 620 с.

118. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г.
– СПб.: Департамент торговли и мануфактур, 1893. – 419 с.
119. Скочинский А.А. Краткий очерк состояния горной и технической части каменноугольных рудников Донецкого бассейна в 1900 г. – СПб.: Типография П.П.Сойкина, 1903. – 113 с.
120. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб.: Вестник финансов, 1903. – 839 с.
121. Список фабрик и заводов России 1910 г. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора. – М.: Л.и Э. Метцель и ко, 1910. – 1034 с.
122. Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, необложенным акцизом, за 1900 год.; Под ред В.Е.Варзара. – СПб.: тип.Киршбаума, 1903. – 629 с.
123. Статистические таблицы по обрабатывающей фабрично-заводской, добывающей горной и горнозаводской промышленности России. 1892-1900 гг. – СПб.: тип. В.Ф.Киршбаума, 1901. – 14 с.
124. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии 1898 г. – Екатеринослав: Издание губернского земства, 1899. – 42 с.
125. Статистика несчастных случаев в горной, горнозаводской промышленности Юга России за 1900 г. – Харьков: Статистическое бюро совета съездов горнопромышленников Юга России, 1901. – 62 с.
126. Статистика несчастных случаев в горной, горнозаводской промышленности Юга России за 1903-1904 гг. – Харьков: Статистическое бюро совета съездов горнопромышленников Юга России, 1901. – 241 с.
127. Фабрично-заводская промышленность Европейской России в 1910-1912 гг.; Под ред. А.П. Якимова, К.И.Борзенко. – Пг.: Печатня С.П.Яковлева, 1914. – Вып. 4: Обработка минеральных веществ. – 48 с.

128. Фабрично-заводская промышленность Европейской России в 1910-1912 гг.; Под ред А.П. Якимова, К.И.Борзенко. – Пг.: Печатня С.П.Яковлева, 1914. – Вып. 6: Добыча руд, выплавка и обработка металлов, производство машин и изделий из металлов. – 192 с.
129. Фабрично-заводская промышленность Европейской России в 1910-1912 гг.; Под ред. А.П. Якимова, К.И.Борзенко. – Пг.: Печатня С.П. Яковлева, 1915. – Вып. 13: Общие итоги. – 45 с.
130. Фабрично-заводские предприятия Российской империи: [Справочник] / Сост. Л.К. Езиоранский. – СПб.: торг. дом А.Срок и ко, т-во «Справочник», 1909. – 1443 с.

е) законодательные акты

131. Закон Российской империи от 3 июня 1886 г. «Об утверждении Проекта правил о надзоре за фабричной промышленностью, о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих и об увеличении числа чинов фабричной инспекции» // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. – СПб.: издание Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1887. – Т. 6. – № 3769.
132. Дополнительные правила о приписанных к частным горным заводам людям ведомства Министерства финансов // Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т.; Отв. ред. О.И.Чистяков. – М.: Юридическая литература, 1989. – Т.7: Документы крестьянской реформы. – С.354-362.
133. Ниселович Л. История заводско-фабричного законодательства Российской империи. – СПб.: Мин.фин., 1883-1884. – Т.1-2.
134. “О более равномерном обложении торговли и промышленности”. 5 июня 1884 г. // Полный свод законов Российской империи. – СПб.: издание Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1884 – Изд.3. – Т. 4. – № 2282.
135. “Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов“. 1 января 1863 г. // Полный свод законов Российской империи. – СПб.: издание

Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1863. – Изд.2. – Т. 38. – № 39118.

136. Положения о государственном промысловом налоге. 8 июня 1898 г. // Полный свод законов Российской империи. – СПб.: издание Собственной Его Императорского Величества канцелярии 1899. – Изд.3. – Т. 18. – № 15601.

137. Свод законов Российской империи.– СПб., 1896. – Т.3. – № 734, 735, 736.

138. Устав о промышленном труде с правилами и разъяснениями / Сост. Громан В.В. – Пг., 1915.

ж) справочні матеріали

139. Труды VIII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Тип. К.П.Счасни, 1883. – Т. 1, 2.

140. Труды XVIII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Тип. Зильберберга, 1893. – Т. 1, 2.

141. Труды XX съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Тип. Зильберберга, 1895. – Т. 1, 2.

142. Труды XXI съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1897. – Т. 1, 2.

143. Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1898. – Т. 1, 2.

144. Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Тип. и литогр. М.Зильберберг и с-вья, 1903. – Т 1, 2.

145. Труды XXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков:Тип. и литогр. М.Зильберберг и с-вья, 1903–1904. – Т.1,2.

146. Труды XXIX съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Тип. и литогр. М.Зильберберг и с-вья, 1905. – Т. 1-3.

147. Труды XXXII съезда горнопромышленников Юга России (25 ноября - 7 декабря 1907 г.). – Харьков: Тип. и литогр. М.Зильберберг и с-вья, 1908.– Т. 1.,Т. 2.

148. Труды экстренного съезда горнопромышленников Юга России (28 марта - 3 апреля 1910 г.). Приложение 1. (К докладам совета съезда по 1 вопросу программы). Приложение 2. (Положение о съездах 1907 г.) – Харьков, 1910.

II. Література

149. Аврех А. Я. Прогрессизм и проблема создания партии "настоящей" буржуазии // Вопросы истории. – 1980. – №9. – С.49-60.
150. Аврех А.Я. Распад третьей и юнкерской системы. – М.: Наука 1985. – 259 с.
151. Акимова Г. С. Российская буржуазия в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – №10. – С.29-50.
152. Алпатов С.І. Проникнення американського капіталу в економіку півдня України. 1914-1917 // УІЖ. – 1962. – №2. – С.61-78.
153. Амигуд М.Л., Ройтер А.М. Проблемы развития акционерных и других форм предпринимательства (статьи, очерки, эссе). – Донецк: ИЭПИ НАН Украины, 1999. – 291 с.
154. Ананьич Б.В. Российский и международный капитал (1897-1914). – Л.: Наука, 1970. – 193 с.
155. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России. 1860 - 1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Л.: Наука, Л.О., 1991. – 196 с.
156. Ананьич Б.В. Власть, предпринимательство и наука в России в конце XIX – начале XX века: К истории развития производительных сил. – СПб.: С.-Петербург. отд-ние Ин-та Открытое о-во, 2001. – 12 с.
157. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905 и 1917 годы // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 96-106.
158. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Вышнеградский и С.Ю.Витте – корреспонденты "Московских ведомостей" // Проблемы общественной мысли и экономической политики России XIX–XX вв.: Сборник статей. / Под. ред. Н.Г. Сладкевича. – Л.: Из-во Ленинградского университета, 1972. – 198 с.

159. Ананьич Б.В. Кризис власти и реформы в России на рубеже XIX-XX веков в исследованиях американских историков // Отеч. история. – 1992. – №2. – С. 208-211.
160. Антоненко М.І. Заселення Донбасу: соціально-економічні та етнопонаціональні аспекти (середина XIX – початок XX століття): Автореф. дис. ... кандидата історичних наук / Інститут соціології АН України. – К., 1994. – 73 с.
161. Ан-ський С. Очерк каменноугольной промышленности на юге России // Русское богатство. – 1882. – №1-2. – С.30-36.
162. Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. – 1991. – №4. – С. 112-121.
163. Анфимов А.М. Царствование императора Николая II в цифрах и фактах // Отечественная история. – 1994. – №3. – С. 58-77.
164. Афонін Ю.В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. // УІЖ. – 1990. – №9. – С.45-54.
165. Ашмарина С.В. Дискусии о страховании рабочих в России в конце XIX – начале XX в. // Экономическая история. Обзорение. – Вып. 6. – М.: Наука, 2001. – С. 50-64.
166. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М.: Госполитиздат, 1955. – 672 с.
167. Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга России. – М.: Госполитиздат, 1953. – 572 с.
168. Баикина А. Додонова Л. Аристократы капитала: очерки истории российского предпринимательства и благотворительности. X-XX вв. – Тюмень: СОФТДизайн, 1994. – 350с.
169. Барышников М.Н. История делового мира России. – М.: Аспект-Пресс, 1994. – 224 с.
170. Барышников М.Н. Политика и предпринимательство в России (из истории взаимодействия в начале XX в.). – СПб.: Нестор, 1997. – 233 с.

171. Барышников М.Н. Деловой мир дореволюционной России: индивиды, организации, институты. – СПб.: Книжный Дом, СПБИГО, 2006. – 577 с.
172. Белов В.Д. А.К. Алчевский. 1835-1901. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1903. – 21 с.
173. Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – М.: Книга, 1922. – 308 с.
174. Берснева И.В. Российское инженерное предпринимательство конца XIX – начала XX вв. (к истории проблемы) [Электронный ресурс] // Международный исторический журнал. – 1999. – №1. – Режим доступа к журн.: http://history.machaon.ru/all/number_01/akademi4/1/index.html.
175. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. — 224 с.
176. Благотворители и меценаты прошлого и настоящего. Словарь-справочник от А до Я / Макальская М.Л., Бобровская Н.Н. – М: Дело и сервис, 2003. – 256 с.
177. Блинов И. В., Желтова В. П., Иванова Н. А., Кирьянов Ю. И., Пушкарева И. М. О методике составления хроники и статистики рабочего движения в России периода капитализма (1861 – февраль 1917 г.) // Вопросы истории. – 1984. – №11. – С.60.
178. Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1967. – 30 с.
179. Бовыкин В.И. Россия накануне великих свершений. К изучению социально-экономических предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции. – М.: Наука, 1988. – 387 с.
180. Бовыкин В.И. Французский капитал в акционерных предприятиях России накануне Октября // История СССР. – 1991. – №4. – С.159-181.
181. Бовыкин В.И. Экономическая политика царского правительства и индустриальное развитие России. 1861-1900 гг.// Экономическая история: Ежегодник. 2002. – М.: Росспэн, 2003. – С. 9-32.

182. Бойко Я.В. Формирование этнического состава населения Юга Украины (конец XVIII – XIX ст.) // УИЖ. – 1992. – №2. – С.159-181.
183. Бондаренко Е.Л. Съезды горнопромышленников Юга России – крупнейшая представительная организация монополистического капитала в России // Вестник МГУ. – Серия 8. – 1961. – №2. – С.43-58.
184. Боркина Н.В., Першиков А.Н. История российского предпринимательства. – Томск: Изд-во ТПУ, 1999. – 387 с.
185. Боханов А.Н. Буржуазная пресса России и крупный капитал. Конец XIX в. – 1914 г. – М.: Наука. 1984. – 152 с.
186. Боханов А.Н. Деловая элита России 1914 г. – М.: Институт российской истории РАН, 1994. – 273 с.
187. Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – М.: Наука, 1989. – 187 с.
188. Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX – 1914). – М.: Наука, 1992. – 260с.
189. Боханов А.Н. Некоторые проблемы истории монополистической буржуазии в России // Монополистический капитализм в России: Сб. науч. тр. – М.: Наука, 1989. – С.163-181.
190. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы в России. Металлургическая и каменноугольная промышленность // Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны. – Ч.II. – СПб.: Тип.В.Киршбаума, 1899. – 419 с.
191. Бровер І. Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси і матеріали. –Харків: Пролетар, 1931. – Т.1. – 176 с.
192. Булдаков В.П. У истоков советской истории // Вопросы истории. – 1989. – 10. – С.61-82.
193. Буржуазия и рабочие России во второй половине XIX – начале XX века. Мат. науч. конф. – Иваново, 1994. – 257 с.

194. Бурмага В., Поплавський О. Історичні передумови виникнення регіональних утворень на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Бористен. – 2006. – №11. – С.24-25.
195. Васильева Л.А. «Род Иловайских» : Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Донецк, 1997. – Выпуск IV-V. – 68 с.
196. Вебер М. К состоянию буржуазной демократии в России // Политическая наука. Россия: опыт революций и современность: Проблемно – тематический сборник. – М.: ИНИОН, 1998. – С.5–121.
197. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 44-59.
198. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий // Вебер М. Избранное: Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С. 43-76.
199. Верещинский Л.И. Рабочий шахтер в Донецком бассейне. – М., 1892. – 60с.
200. Варнеке О. До історії залізничного транспорту на Україні // Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. – Київ, 1927. – Кн. 11. – С. 315 – 320.
201. Вертоградов И.О. Памяти А.Н. Поля (по поводу 20-тилетия со дня его смерти). – Екатеринослав: Электро-Художественная типография Х.И.Бухмана, 1910. – 44 с.
202. Вест Дж. Л. Буржуазия и общественность в предреволюционной России // История СССР. – 1992. – № – 1. – С. 192- 201.
203. Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России. – М.: Центрполиграф, 2001 – 443 с.
204. Волобуев П.В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. – М.: Политиздат, 1987. – 312 с.
205. Волобуев П.В. Пролетариат и буржуазия России в 1917 г. – М.: Мысль, 1964. – 352 с.
206. Волобуев П. В. Экономическая политика Временного правительства. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 494 с.

207. Волобуев П. В., Гапоненко Л. С. Рабочий класс России – гегемон социалистической революции // Вопросы истории. – 1968. – №11. – С. 92- 101.
208. Вопросы истории капиталистической России. Проблемы многоукладности: Сб. науч. ст.; Под. ред. В.В.Адамова. – Свердловск: Институт истории СССР АН СССР, 1972. – 376 с.
209. Воронкова С.В. Российская промышленность начала XX века: источники и методы изучения. – М.: Мосгорархив, 1996. – 242с.
210. Галлерейя выдающихся государственных, общественных и торгово-промышленных деятелей России. – СПб.: типо-лит. Вейерман, 1905. – 166 с.
211. Гефтер М.Я. Царизм и монополистический капитализм в металлургии Юга России до I Мировой войны // Исторические записки. – 1953. – №43. – С.78-96.
212. Гиндин И.Ф. Государственный капитализм в России до монополистического периода // Вопросы истории. – 1964. – № 9. – С.85-90.
213. Гиндин И.Ф. О некоторых особенностях экономической и социальной структуры российского капитализма в начале XX века // История СССР. – 1966. – № 3. – С.61-78.
214. Гиндин И. Ф., Иванов Л. М. О неравномерности развития российского капитализма в начале XX века // Вопросы истории. – 1965. – № 9. – С.125-135.
215. Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, её развитие и особенности // История СССР. – 1963. – № 2-3. – С.57-80.
216. Гиндин И. Ф. - К вопросу об экономической политике царского правительства в 60 - 80-х годах XIX века // Вопросы истории. – 1959. – № 5. – С. 63-82.
217. Голиков А.Г. Источниковедческие проблемы отражения в периодической печати процесса монополизации российской промышленности: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук / МГУ им. М.В.Ломоносова.– М., 1991. – 48 с.
218. Голиков А.Г. Монополизация российской промышленности в годы первой мировой войны (опыт количественного анализа информации русской

- ежедневной прессы) // Вестн. Моск. ун-та. – Сер.8. История. – 1989. – № 5. – С.56-68.
219. Голиков А.Г. Русские газеты начала XX в.: (Опыт выявления и характеристики изданий, отразивших деятельность отеч. монополий) // Вестн. Моск. ун-та. – Сер.8. История. – 1987. – № 2. – С.37-46.
220. Голиков А.Г. Русские газеты о монополизации отечественной промышленности в годы первой мировой войны // История СССР. – 1987. – № 1. – С.151-164.
221. Гольман М. Монополистический капитализм в России к 1914 г. и строительство социализма в СССР // Плановое хозяйство. – 1927. – № 4. – С.127-147.
222. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 191с.
223. Гушка А.О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России. Доклад, прочитанный на общем собрании Р.Т.О. в заседаниях 11 и 18 ноября 1911 г. – СПб.: типо-лит. Шредера, 1912. – 208 с.
224. Добролюбов В.А. О положении каменноугольной промышленности в Донском бассейне. – СПб.: тип. И.Н. Скороходова, 1887. – 160 с.
225. Добрянський І.А.,Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX - початок XX ст.) / Кіровоград. ін-т регіон. упр. та економіки; За заг. ред. І.А.Добрянського. – Кіровоград, 1998. – 143 с.: фотоіл., табл.
226. Довжук І.В. Донбасс – центр угольной и металлургической промышленности Украины (60-80-е годы XIX в.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 18 с.
227. Довжук І.В. Про діяльність А. Ф. Мевіуса в Луганському гірничому окрузі // Студії з архівної справи та документознавства.– К., 2003. – Т. 10. – 248 с.
228. Довжук І.В. Роль важкої промисловості Донбасу у розвитку економіки Наддніпрянської України (II пол. XIX – поч. XX ст.) : Дис. ... д-ра іст. наук:

- 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. - К., 2004. - 427арк.
- Бібліогр.: арк. 386-427.
229. Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Надніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с.
230. Донгаров А.Г. Иностранный капитал в России и СССР. – М.: Международные отношения, 1990. – 168 с.
231. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 159-177.
232. Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 50-65.
233. Думова Н. Г. Российский буржуазный либерализм в освещении современной англо-американской историографии // История СССР в современной западной немарксистской историографии: Критический анализ. Сб. науч. ст.; Под. ред. А.Н.Сахарова. – М.: Наука, 1990. – 191 с.
234. Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914гг. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. – 227 с.
235. Дякин В.С. Русская буржуазия в годы первой мировой войны. 1914-1917. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1967. – 373 с.
236. Енциклопедія українознавства. За заг. ред. В. Кубійовича, З.Кузелі. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949 / Перевидання в Україні. Репринтне відтворення видання 1949 р. – К.: Віпол, – 1994. – Т.1– 400с.; – 1995. – Т.2 – 369с.
237. Ерманский А. О. Крупная буржуазия до 1905 года // Общественное движение в России в начале XX века; Под ред. Л.Мартова, П.Маслова. – СПб.: тип. т-ва «Общественная польза», 1909. – Т.1. – С. 195- 215.
238. Задер А.Г. Иностранный капитал в тяжелой промышленности Дона в конце XIX – начале XX века // Из истории Дона. Сб. статей. – Ростов-на-Дону, 1956. – Вып. I. – С.136-157.

239. Зак С.С. Промышленный капитализм в России. – М.: Сотрудничество, 1908. – 172 с.
240. Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічному розвиток регіону (1861-1914): Автореф. дис... канд. іст. наук / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. — Луганськ, 2006. — 20 с.
241. Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. – Пг, 1917. – 437 с.
242. Золота книга ділової еліти України. Презентаційний альманах у 4-х томах. – К.: ТОВ «Компанія “Євроімідж” за участю ЦНТ “Гопак”», 2000. – Т. I. – 490с.
243. Иванов Л. М., Гиндин И. Ф. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции // Вопросы истории. – 1959. – № 10. – С.125-135.
244. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки; Под ред. В.И.Бовыкина. – М.: РОССПЭН, 1997. – 328 с.
245. Иоксимович Ч.М. Мануфактурная промышленность в прошлом и настоящем. – М., 1915. – 280 с.
246. Ионова В.В. Формирование крупной московской буржуазии в 30-50-е годы XIX века: Автореф. дис. кандидата исторических наук. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 20 с.
247. Исаев А. Настоящее и будущее русского общественного хозяйства. – СПб.: **Общество купцов и промышленников России**, 1909. – 352 с.
248. Искендеров А. А. Российская монархия, реформы и революция // Вопросы истории. – 1994. – №1. – С.98-121.
249. Иславин В.А. Очерк каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого края. – СПб.: тип. и хромолит. А.Траншеля, 1875.– 59 с.
250. Историография и история социально-экономического и общественно-политического развития России. Вторая половина XIX – первая половина XX вв. – Пенза, 1997. – 164 с.

251. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков).
Краткий курс. – М.: Издательство ЦК ВКП(б) "Правда", 1938. – 351 с.
252. История изучения общественных финансов в Санкт-Петербурге: Сб. статей.
– СПб.: СПбГУЭФ, 1997. – 351 с.
253. История Коммунистической партии Советского Союза. – М.:
Госполитиздат, 1959. – 743 с.
254. История Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат,
1966. – Т. 2. – 758 с.
255. История предпринимательства в России. Вторая половина XIX – начало XX
века. – М.: РОСПЭН, 2000. – Кн.2. – 575 с.
256. История предпринимательства в Украине (1861-1917 гг.) / Сост.
В.Г.Лященко. – Донецк: ДИЭХП, 1998. – 146 с.
257. История России. XX век. – М.: АСТ, 2000. – 576 с.
258. История России: С древнейших времен до конца XX века. – М.: АСТ, 2001.
– 607 с.
259. История технического развития угольной промышленности Донбасса. – К.:
Наукова Думка, 1969. – 357 с.
260. История торговли и промышленности в России: В 3 т.; Под. ред. П.Х.
Спасского. – СПб.: П.Х.Спаский, 1914. – Т.3. – 188 с.
261. Історія Української РСР: У 10 т.; За заг. ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К.: Наукова
думка, 1983. – Т.4 – 694 с.; – Т.5 – 558 с.
262. История финансовой политики в России: Сб. статей. – СПб.: Факультет
менеджмента СПбГУ, 2000. – 232 с.
263. Калмыков С.В. К истории монополизации промышленности России (1913-
1916) // Сов. архивы. – 1990. – № 4. – С.95-96.
264. Кальвари М. Восставший Донбасс // Борьба классов. – 1936. – №1. – С.195-
206.
265. Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства России. –
М.: Эпифания, 1994. – 848 с.

266. Каюров В. Классовая борьба в условиях крепостной фабрики // Борьба классов. – 1932. – №1. – С.45-56.
267. Керов В.В. «Дело» Т.С. Морозова: этико-конфессиональные аспекты формирования предпринимательского менталитета // Предприниматели и рабочие: их взаимоотношения. Вторая половина XIX – начало XX веков.: Доклады Вторых Морозовских чтений. – Ногинск, 1996. – С. 64-74.
268. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. – К.: Наукова думка, 1972. – 162 с.
269. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России. – М.:Наука, 1979. – 285 с.
270. Кирьянов Ю. И., Потапова Л. А. Группа по изучению истории пролетариата России периода капитализма // Вопросы истории. – 1964. – №8. – С. 64-74.
271. Киструська Н. Підприємницька діяльність та її вплив на здійснення технічної модернізації промисловості й транспорту України в другій половині XIX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. –К.:УДНДІАСД, 1996. – Т.1. – С.62-71.
272. Китанина Т.М. Синдикат «Трубопродажа» и его роль в монополизации металлообрабатывающей промышленности России // Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX – начале XX в. : К проблеме исторических предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. ст. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние., 1987. – С.65-81.
273. Клейн Б.С. Россия между реформами и диктатурой (1861-1920 гг.) // Вопросы истории. – 1991. – №9-10. – С.3-13.
274. Клейн Н.Л. Предпринимательство и предприниматели в России. Исторический очерк. – Самара, 1994. – 151 с.
275. Корелин А.П. Дворянство и торгово-промышленное предпринимательство в пореформенной России (1861-1900) // Исторические записки. — М.: Наука, 1978. – Т.102. – 367 с.
276. Корелин А.П. С.Ю. Витте // Россия на рубеже веков. Исторические портреты. – М.: Наука, 1991. – 207с.

277. Корелин А. П. Первая революция в России : Взгляд через столетие / А. П. Корелин, И. М. Пушкарева, Н. Г. Королева и др. – М.: Памятники ист.мысли, 2005. – 602 с.
278. Корогод Г.І. О.К.Алчевський – промисловець і меценат: Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. – Суми, 1999. – С.46-48.
279. Кострица Ю.П. У истоков горнозаводского дела: очерки истории развития Лисичанского каменно-угольного района XVIII – XX вв. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1994. – 151 с.
280. Котлецов А.А. Русская буржуазия. Речь на предвыборном собрании 1 октября 1912 г. // Книжная летопись. – 1912. – Ч.2. – №27425. – С.31-35.
281. Кочергін І. Олександр Польш: мрії, справи, спадщина. – Дніпропетровськ: НГАУ, 2002.– 232 с.
282. Кочергін І. Життя і діяльність М.Ф.Шимановського // Література та культура Полісся. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М.Гоголя, 2004. – Вип.27. – С.84-87.
283. Криунов В.Н. Таможенная политика России и её экономическая эффективность. 1877-1914 гг.. – М.: Русина, 1999. – 231 с.
284. Крупина Т.Я. Теория «модернизации» и некоторые проблемы развития России конца XIX – начала XX вв. // История СССР. – 1971. – №1. – С.191-205.
285. Крупная аграрная и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX века. – М.: Наука, 1988. – 92 с.
286. Крутиков В.В. Буржуазия Украины и экономическая политика царизма в пореформенный период. – Днепропетровск: Издательство ДГУ, 1992. – 172 с.
287. Крутиков В.В. Буржуазия Украины и экономическая политика царизма в пореформенный период. – Днепропетровск: ДГУ, 1995.
288. Крутіков В.В. Гірничопромишлова буржуазія України в початковий період революції 1905-1907рр. // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1991,– 151 с.

289. Крутіков В.В. Гірничопромислова буржуазія України та митна політика царизму в останній чверті XIX ст.// УІЖ. – 1978. – №5. – С.111-123.
290. Крутіков Володимир Володимирович. Гірничопромислова буржуазія Донецько-Придніпровського району та соціально- економічна політика царизму в пореформений період (60-90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук / Дніпропетровський держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1996. — 40с.
291. Крутиков В.В. Источники по социальной истории. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – 133 с.
292. Крутіков В.В. Із історії Луганського Ливарного заводу (до 200-річчя зародження металургійної промисловості України) // Південна Україна. XVIII – XIX ст. : Зап. наук.-дослід. лаб. історії Південної України ЗДУ.– 1999. – №4 (5).
293. Крутиков В.В. Источники по социально- экономической истории Украины периода капитализма: Учебное пособие. 1861-1900. – Днепропетровск, 1980.
294. Крутиков В.В. Крестьянское предпринимательство в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. – Днепропетровск, 1980. – С.135-140.
295. Крутиков В.В. Металлургическая промышленность Донбасса в период экономического подъёма 90-х гг. XIX ст. // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: Сб. научных статей. – Днепропетровск, 1979.
296. Крутиков В.В. Съезды южных горнопромышленников // История СССР. – 1981. – №4. – С.34-46.
297. Крутиков В.В. Формирование горнопромышленной буржуазии Юга России в первые пореформенные десятилетия // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории УССР. – Днепропетровск. – 1974. – Вып.5.
298. Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. – Челябинск: Южно-Уральское кн. изд-во, 1971. – 276 с.

299. Кузьмичев А.Д., Шапкин И.Н. Отечественное предпринимательство. Очерк истории. – М.: Издательство Прогресс-Академии, 1996. – 252 с.
300. Куприянова Л.В. Таможенно-промышленный протекционизм и российские предприниматели (40-80-е годы XIX века). – М.: Институт российской истории РАН, 1994. – 308 с.
301. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. / Пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев. – К.:Основи, 2002. – 510 с.
302. Кустарев А. Начало русской революции: Версия Макса Вебера // Вопросы философии. – 1990. – №8. – С. 124-137.
303. Кушнирук С.В. Монополия и конкуренция в угольной промышленности Юга России в начале XX века: (Ист. исслед.) / Рос. ун-т дружбы народов. – М.: УНИКУМ-ЦЕНТР, 1997. – 331 с. – Библиогр.: с.318-331.
304. Кушнирук С.В. Монополия и конкуренция в угольной промышленности юга России в начале XX века: Автореф. дис. ... доктора ист. наук / Ин-т рос. истории РАН. – М., 1998. – 38 с.
305. Лаверычев В.Я. Государственно - монополистические тенденции при организации продовольственного дела в России (1914 – февраль 1917) // Исторические записки. – М.: Наука, 1978. – Т.101. – 367 с.
306. Лаверычев В.Я. Государственно-монополистический капитализм в дореволюционной России // Производительные силы и монополистический капитал в России и Германии в конце XIX – начале XX вв. – М.: Наука, 1986. – С.71-90.
307. Лаверычев В.Я. Изучение социально-экономического развития пореформенной России // Социально-экономические проблемы истории СССР в 80-е годы: Итоги и задачи. Сб. статей; Под ред. А.Н.Сахарова. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1989. – С. 51-70.
308. Лаверычев В. Я. Государство и монополии в дореволюционной России Проблемы вмешательства абсолютистского государства в экономическую

- жизнь и воздействия капиталистических монополий на государственный аппарат. – М.: Мысль, 1982. – 200 с.
309. Лавёрычев В.Я Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861-1900гг. – М.: Мысль, 1974. – 252 с.
310. Лаверычев В. Я., Пушкарева И. М. Некоторые проблемы изучения истории рабочего класса России периода империализма // Вопросы истории. – 1981. – №1. – С. 124-136.
311. Лавёрычев В.Я. Царизм и рабочий вопрос. – М.: Мысль, 1972. – 340 с.
312. Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. 1. – С. 114-136.
313. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
314. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. // УІЖ. – 1996. – №2. – С. 26-32.
315. Лазечко П., Лазечко Л. Меценати української культури: Родина Алчевських // Дзвін. – 2003. – №8. – С. 126-132.
316. Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма.// Ленин В.И. Полное собрание сочинений. - 6-е изд. - М.: Политиздат, 1965. – Т. 27. – С. 299 – 426.
317. Ленін В.І. Развитие капитализму в Росії. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промислової буржуазії. – К: Держполітвидав, 1953. – 572 с.
318. Либерман Л.В. В угольном царстве. Очерки условий труда, быта и развития промышленности в Донецком бассейне. – М., 1924. – 65 с.
319. Либерман Л.В. Условия труда горнорабочих в Донецком бассейне // Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены. – 1905. – №1. – С. 12-20.

320. Лубский А.В. Южнороссийская промышленность во II половине XIX в. (технико-экономическая структура): Автореф. дис...кандидата ист. наук. – Ростов-на-Дону, 1975. – 35с.
321. Лутохин Д.А. Граф С. Ю. Витте как министр финансов. – Пг.: Тип. «Двигатель», 1915. – 40 с.
322. Луценко Е.М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине XIX ст.: Автореф. дис...кандидата ист. наук. – К., 1991. – 35с.
323. Лях С. Публикации по истории Южной Украины в периодике 1991-1995гг. // Південна Україна 18-19ст. – ЗДУ, 1996. – №2.
324. Ляшенко В.Г. Донбасс, который мы потеряли // Салон Дона и Баса. – 1999. – №102 (517) . – С.13.
325. Ляшенко В.Г. Роль частного предпринимательства в формировании сети образования в дореволюционном Донбассе // Донбасс: прошлое, настоящее, будущее. – Днепропетровск, 1995. – 360 с
326. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М.:ОГИЗ, 1948. – Т. 2. – 560 с.
327. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М.: Гос.изд-во полит. лит-ры, 1956. – Т.3. – 47 с.
328. Маккей Дж. Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской империи // Реформы или революция? Россия 1861 – 1917: Международный коллоквиум историков «Рабочий класс и революционная ситуация в России в начале XX в. Ленинград, июнь 1990 г. – СПб.: Наука, 1992. – 395 с.
329. Манжосов В.А. Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917-1919 рр. // УІЖ. –1991. – №10. – С. 85-86.
330. Манолов Г.И. Торговля и промышленность Российской Империи. – М.: Л.и Э. Метцель и ко, 1895. – 119 с.

331. Марквик Р. П. В. Волобуев и историки нового направления // Академик П В. Волобуев. Неопубликованные работы. Воспоминания. Статьи; Под. ред. Г.Н. Севастьянова. – М.: Наука, 2000. – 508 с.
332. Мартынов С.Д. Предприниматели, благотворители, меценаты. Строгановы, Алексеевы, Третьяковы, Морозовы, Гучковы. – СПб., 1993.– 328 с.
333. Мартынов С.Д. Финансы и банкирский промысел. Штиглиц, Гинцбурги, Поляковы, Рябушинские. – СПб., 1993.
334. Матвеев И. Очерки южно-русской горной промышленности // Вестник финансов. – 1898. – № 3. – С.194-198.
335. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у 60-90рр XIX ст. – К.: КДУ, 1972. – 240 с.
336. Менталитет и культура предпринимателей России. XVII –XIX вв. – М.: Институт российской истории РАН, 1996. – 287 с.
337. Минц И.И. История Великого Октября. – М.: Наука, 1967. – Т. 1. – 930 с.
338. Миронов Б.Н. «Послал Бог работу, да отнял черт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время // Социальная история. Ежегодник. 1998/99. – М.:РОССПЭН, 1999. – 432 с.
339. Миронов Б. Социальная история России (XVIII – нач. XXст.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб.: Дм. Буланин. – 1999. – Т.II. – 566 с.
340. Мирончук В.Д. До питання про культурно - освітній рівень залізничників України наприкінці XIX – початку XX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 1995; Він же. Історія Катерининської залізниці та її роль в соціально-економічному розвитку Півдня Росії (Остання чверть XIX – поч. XXст): Автореф. дис. кандидата історичних наук / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 1979.
341. Михненко А.М. Донбас на початку XX століття // Наук. записки: Зб. Наукових статей Національного педагогічного університету ім.

- М.П.Драгоманова. – К., 2000. – Ч.4: Педагогічні та історичні науки. – С.197-208.
342. Михненко А.М. Формування капіталістичної промисловості Донецького басейну (друга половина XIX ст.) // Вісник Донецького університету: Сер.:Б:Гуманітарні науки. – Донецьк. 2000. – Вип 1. – С.177-183.
343. Мозговой В.И., Ляшенко В.Г. Там, где было дикое поле...: Очерки истории Донец. края. – Донецк: Кардинал, 2001. – 319 с.: фото. ил.
344. Наумова Г.Р. Коммерческая тайна российских монополий: (О публ. материалов синдиката "Продамета") // Сов. архивы. – 1988. – № 6. – С.37-44.
345. Нестеренко О.О. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX века. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.
346. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине: У 3-х ч. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Ч.1 – 496 с.
347. Нестеренко О.О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX – на начале XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
348. Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В. Деловая элита Донбасса XIX — начало XX вв.: Монография. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 179 с.
349. Нестерцова С., Нестерцов В. Донецкие корни // Контракты. – №31. – С.8-9.
350. Нестерцова С., Нестерцов В. Он оставил на память о себе целый город // Контракты. – №51. – С.7.
351. Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.)// Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.172-180.
352. Новосельський Н.А. Социальные вопросы в России. – СПб.: Тип. В.В.Комарова, 1881. – 168 с.
353. Образ будущего в русской социально-экономической мысли конца XIX – начала XX века. Избранные произведения. – М.: Республика, 1994. – 416 с.

354. Общественная мысль, движения и партии в России XIX–XX веков: Сб. научных статей. – Брянск: БГУ; Курсив, 2001. – С.21-26.
355. Оглоблін О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні. – К., 1931. – Вип.1. – 174 с.
356. Оль П.В. Иностранные капиталы в России. – Пг., 1922. – 304 с.
357. Павлов М.А. Воспоминания металлурга. – М.: Наука, 1984. – 264 с.
358. Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М.: Независимая газета, 1993. – 421 с.
359. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90 гг. XIX в.). – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с.
360. Паткина И. Индустриальное развитие дореволюционной России: концепции, проблемы, дискуссии в американской и английской историографии. – К., 1994. – 116 с.
361. Петров Ю.А. Крах Алчевского и Фирма Рябушинских // Отечественная история. — 1995. — № 4. — С.45-54.
362. Платонов А. Человек-легенда Александр Поль. – Днепропетровск: Проспект, 2002. – 208 с.
363. Погребинский А. П. Государственно-монополистический капитализм в России. Очерк истории. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 266 с.
364. Погребинский А. П. Мобилизация промышленности царской России в первую мировую войну 1914 – 1917 годов // Вопросы истории. – 1948.– №8. – С. 23-47.
365. Погребинский А. П. Синдикат "Продамет" в годы первой мировой войны (1914– 1917 гг.) // Вопросы истории. – 1958. – № 10. – С. 113-129.
366. Подолинський С. А. Ремесла і фабрики в Україні // Подолинський С. Вибрані твори / Упоряд. Р.Сербін. – Монреаль: Українське історичне т-во, 1990. – 208 с.
367. Поликарпов В.В. Антимонопольная политика самодержавия в 1914–1917 гг. // Вопросы истории. – 1992. –№11/12. – С. 20-32.
368. Политическая история России. Хрестоматия в 2-х частях; Под ред. В.И.Коваленко. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 320 с.

369. Поткина И.В., Селунская Н.Б. Россия и модернизация. (В прочтении западных ученых) // История СССР. – 1990. – №4. – С.194–207.
370. Потолов С.И. Из истории монополизации угольной промышленности Донбасса в конце XIX в. // Из истории империализма в России. Труды Ленинградского отделения института истории. – М-Л.: Изд-во АН ССР, 1959. – Вып.1. – С. 5-25.
371. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX в. – М. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 256 с.
372. Потолов С.И. Царизм, буржуазия и рабочий класс России в начале XXв. (политический аспект) // Реформы или революция? Россия 1861 – 1917: Международный коллоквиум историков «Рабочий класс и революционная ситуация в России в начале XX в. Ленинград, июнь 1990 г. – СПб.: Наука, 1992. – С. 67-75.
373. Предпринимательство и предприниматели в России от истоков до начала XX века.: Сборник / Центр полит. и экон. истории России Рос. независимого ин-та социал. и нац. проблем. – М.: РОСПЭН, 1997. – 343 с.: ил.
374. Пути реформ в России. – М.: ИНИОН, 1995. – 328 с.
375. Рабинович Г. Х., Разгон В. Н. Российская буржуазия периода империализма в современной американской и английской историографии // Вопросы истории. – 1985. – №2. – С. 217-234.
376. Рагозин Е.И. Исторический очерк развития железной промышленности. – СПб.: тип. П.П.Сойкина, 1900. – 8 с.
377. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. – СПб.: тип.И.Гольдберга, 1895. – 170 с.
378. Разманова Н. А. Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. – 2004. – №2. – С. 23-37.
379. Ренке В.П. Кадры инженерно-технического персонала каменно-угольной промышленности Донецкого бассейна. – Харьков: Издание Донугля, 1930. – 115 с.

380. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
381. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917 - 1920 рр. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1996. – 265с.
382. Реформы или революция: Международный коллоквиум историков «Рабочий класс и революционная ситуация в России в начале XX в. Ленинград, июнь 1990 г. – СПб.: Наука, 1992. – 395 с.
383. Рындзюнский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60-80-е гг. XIX в.). – М.: Наука, 1966. – 262 с.
384. Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850-1880гг. – М.: Наука, 1978. – 294 с.
385. Селинов В. Кам'яновугільні та залізорудні багатства Степової України в соціально-економічному аспекті // Степова Україна. – 1930. – Ч. VI. – С. 22-30.
386. Селинов В.И. Историко-экономический очерк каменно-угольной и железорудной промышленности Степной Украины // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція соціально-історична. – Одеса, 1929. – Ч. 4-5. – С. 95-112.
387. Серый Ю.И. Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913). – Ростов на Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1971. – 212 с.
388. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса: ДВУ, 1925–1927. – Т. 1-2. – 320 с., 278 с.
389. Слісаренко О.М. Діяльність американських компаній на Україні. Кінець XIX – початок XX століть: Автореф. дис. ... кандидата історичних наук / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 1994. – 35 с.
390. Соболев М.Н. Таможенная политика России. – Томск : типо-лит. Сиб. т-ва печатного дела, 1911. – 886 с.

391. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1917 гг. (Борьба вокруг ответственного министерства и правительства доверия). – Л.: Наука Ленинградское отделение, 1977. – 272 с.
392. Степанов С.А. Первый Председатель Совета Министров России: Политический портрет Сергея Юльевича Витте // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С.210-215.
393. Струве П.Б. Исторический смысл русской революции и национальные задачи // Из глубины: Сборник статей о русской революции. – М., Пг.: Русская мысль, 1918. – С.120-125.
394. Соловьёва А.М. Прибыли крупной промышленной буржуазии в акционерных обществах России в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1984. – №3. – С. 34-49.
395. Соловьёва А.М. Промышленная революция в России XIX в. – М.: Наука, 1990. – 262 с.
396. Старостин В. Один из многих // Шабат Шалом. – 2000. – №31. – С.4.
397. Старт в третье тысячелетие. Очерки о Приднепровье. – Днепропетровск: Проспект, 2002, – 297с.
398. Струмилин С.Г. История чёрной металлургии в СССР. – М.: Академия наук СССР, 1954. – Т.1. – 534 с.
399. Струмилин С. Г. К вопросу о генезисе капитализма в России // Вопросы истории. – 1961. – №9. – С.74-89.
400. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
401. Сущенко В.А. История российского предпринимательства. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 256с.
402. Тарновский К.Н. Проблема взаимодействия социально-экономических укладов империалистической России на современном этапе развития советской исторической науки // Вопросы истории капиталистической России. Проблема многоукладности. Сборник статей; Под ред. В.В.Адамова. – Свердловск, 1972. – 376 с.

403. Тарновский К. Н. Проблема российского государственно-монополистического капитализма периода первой мировой войны в советской историографии // Вопросы истории . – 1961. – №9. – С.64-79.
404. Тарновский К.Н. Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы I мировой войны. – М.: Из-во Московского университета, 1958. – 263 с.
405. Тарновский К.Н. Социально-экономическая история России. Начало XX века: Советская историография середины 50-х – 60-х гг. – М.: Наука, 1990. – 290 с.
406. Тарновский К.Н. Советская историография российского империализма. – М.: Наука, 1964. – 244с.
407. Тихонов Б.В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX ст.(историко-географический очерк). – М.: Наука, 1988. – 280 с.
408. Темник Ю.А. А.Мевкус – горный начальник Луганского литейного завода и профессор металлургии Украины, строитель и директор Донецко-Юрьевского металлургического завода // Первые областные краеведческие чтения. Луганск, 1997. – С. 54-67.
409. Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений. – М.: РОССПЭН, 1996. – 523 с.
410. Туган-Барановський М.И. Політична економія: Курс популярний – К.: Наукова думка, 1994. – 264 с.
411. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 460 с.
412. Туган-Барановский М.И. Состояние нашей промышленности за последнее десятилетие и виды на будущее // Современный мир. – 1910. – №92. – С.27-53.
413. Туган-Барановский М.И. Споры о фабрике и капитализме (Моим критикам) // Начало. – 1899. – №1-2. – С.22-52.

414. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
415. Фельдман М.А. О противоречиях в оценке процесса монополизации в России начала XX века // Вопросы истории. – 2003. – № 9. – С.108-117.
416. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Харьков: Тип. Б.Бенгис, 1915. – Т.1. История горной и горнозаводской промышленности Юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. – 487с.
417. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Харьков: Тип. Б.Бенгис, 1922. – Т.2. История горной и горнозаводской промышленности Юга России от 80-тих годов прошлого века до войны 1914 г. – 204 с.
418. Фомин П.И. Донецкий бассейн. – Харьков: Поукрсовтрударм, 1920. – 35 с.
419. Фомин П.И. Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России; Под ред. Н.Ф. фон Дитмара. – Харьков: тип. и лит. М.Зильберберг и с-вья, 1908. – 173 с.
420. Франк С.Л. По ту сторону "правого" и "левого". Сборник статей. / Под ред. В.С. Франк. – Р.: УМСА-Press, 1972. – 241 с.
421. Фригут Т. Иностранные капиталовложения в индустриализацию России: Джон Юз и Новороссийское общество // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1992. – Кн.1. – С.65-76.
422. Хеллер К. Отечественное и иностранное предпринимательство в России XIX – начала XX века // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С.56-64.
423. Хлыстов И.П. Дон в эпоху капитализма. 60-е – середина 90-х годов XIX в. Очерки из истории Юга России. – Ростов - на - Дону: Изд. Ростовского ун-та, 1962. – 331 с.
424. Хорькова Е.П. История предпринимательства и меценатства в России. М.: Приор, 1998. – 496 с.
425. Хромов П.А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1960. – 240 с.

426. Хромов П.А. Экономическое развитие России в конце XIX – начале XX вв. – М.: Госполитиздат, 1950. – 386 с.
427. Цукерник А.Л. Синдикат «Продамет»: Историко-экономический очерк. 1902– июль 1914 г.. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 303 с.
428. Чабан М.П. Мандрівки старим Каменським. Документальне видання. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2004. – 224 с.
429. Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. – М.:Мысль, 1970. – 448 с.
430. Черменский Е. Д. Русская буржуазия осенью 1905 года // Вопросы истории. – 1966. – №6. – С.123-143.
431. Чорний Д. М. Досвід культурного підприємництва: Микола Федорович фон-Дітмар // Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. – Х., 1995. – 389 с.
432. Шепелев Л.Е. Крупная буржуазия в России. Конец XIX в. – 1914 г. – М.: Наука, 1992. – 279 с.
433. Шепелев Л.Е. Отмеченные историей. Чины, звания и титулы в Российской империи. – Л.: Наука Ленинградское отделение, 1977. – 153 с.
434. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во II половине XIX в. Проблемы торгово-промышленной политики. – Л. : Наука, 1981. – 275с.
435. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904 – 1914рр.: Проблемы торгово-промышленной политики – Л.: Наука, 1987. – 272 с.
436. Щербініна О.В. Іноземний капітал. – Донецьк: Донбас, 2000. – 256 с.
437. Щербініна О.В. Регіональна представницька організація – з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип.VI. – С.85–91.
438. Щербініна О.В. Формування складу іноземних підприємств в Донецько-Придніпровському районі (1861-1914) // Історія України. Маловідомі імена, події. факти. – К.: Наукова думка, 1997. – С.115–127.
439. Шидо О. Рудопідприємець, меценат...// Під знаком руди і металу. – 2005. – №8. – С.3.

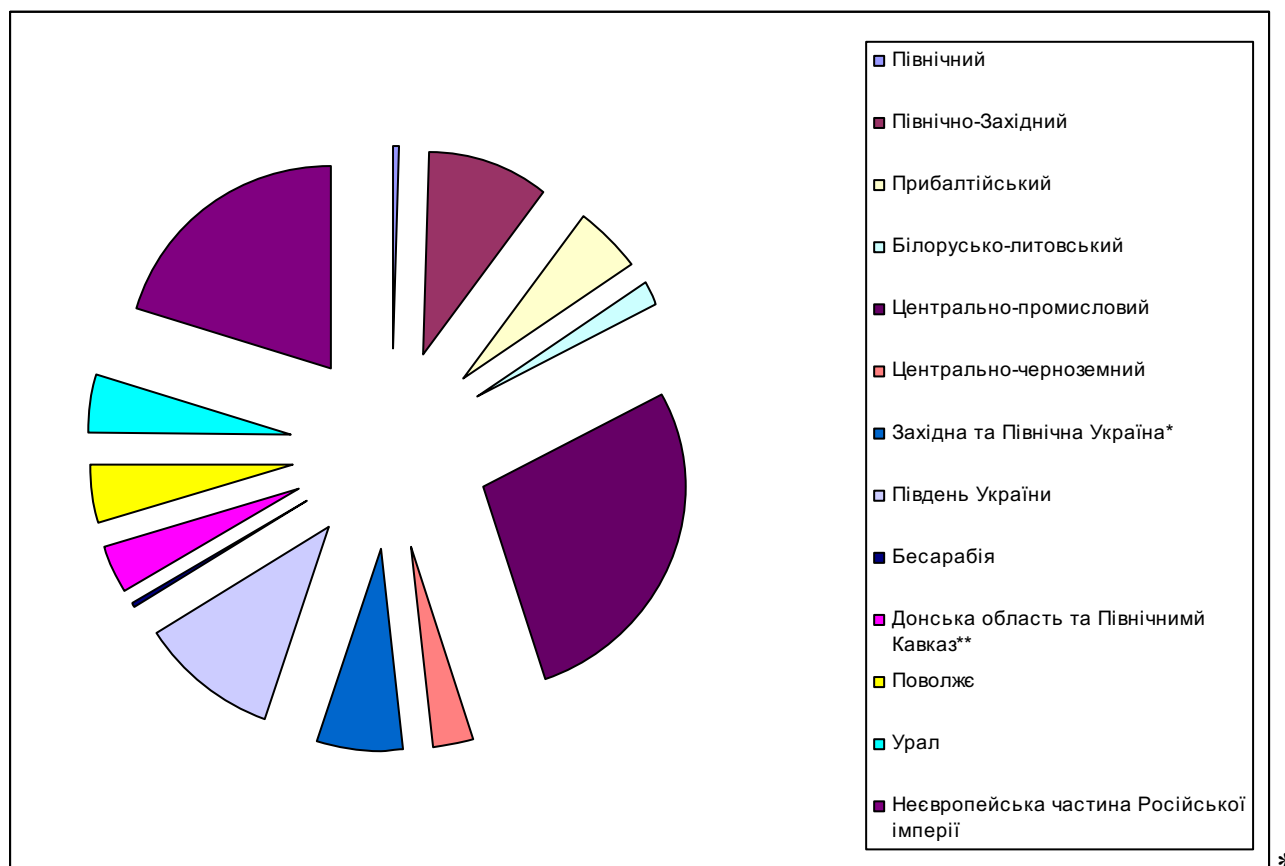
440. Экономическая история России XIX-XX вв.: Современный взгляд; Под общ. ред. В.А.Виноградова. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. – 642 с.
441. Эдвардс С. Джон Хьюз глазами жителей Уэльса // Город. – 1992. – №15. – С.8.
442. Юз і Юзівка / За заг. ред. В.А. Гайдука. – Донецьк: Кардинал, 2000. – 320 с.
443. Яворський М.І.Україна в епоху капіталізму. – Харків: Держ. видавництво України, 1924–1925. – Вип.1-3. – 309 с.
444. Якунін В.К. Болебрух А.Г. Методология истории: поиск новых основ // Грані. – 2000. – № 2. – С. 3–10
445. Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России // Отечественные записки. – 1876. – № 6. – С. 261–272.
446. Bill V.T. The Forgotten Class (The Russian Bourgeoisie from the earliest beginning to 1900). – New York, 1959. – 153 p.
447. Blackwell W. The Russian Entrepreneur in the Tsarist Period: an Overview Entrepreneurship in Imperial Russia & the Soviet Union. – Princeton, 1983. – 343 p.
448. Grant J. Big business in Russia: the Putilov company in late imperial Russia, 1868–1917. – Pittsburgh: Univ. of Pittsburg Press, 1999. – 203 p.
449. Guroff G., Carstensen F.V. Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union. – Princeton, 1983. – 253 p.
450. Rieber A. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia. – Chapel Hill, 1982. – 371 p.
451. Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russian. 1855–1914. – N–Y, 1964.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Розвиток промислового виробництва в пореформений період.

Рис.А.1. Районування промислового виробництва в Російській імперії (доля району в сумі виробництва)

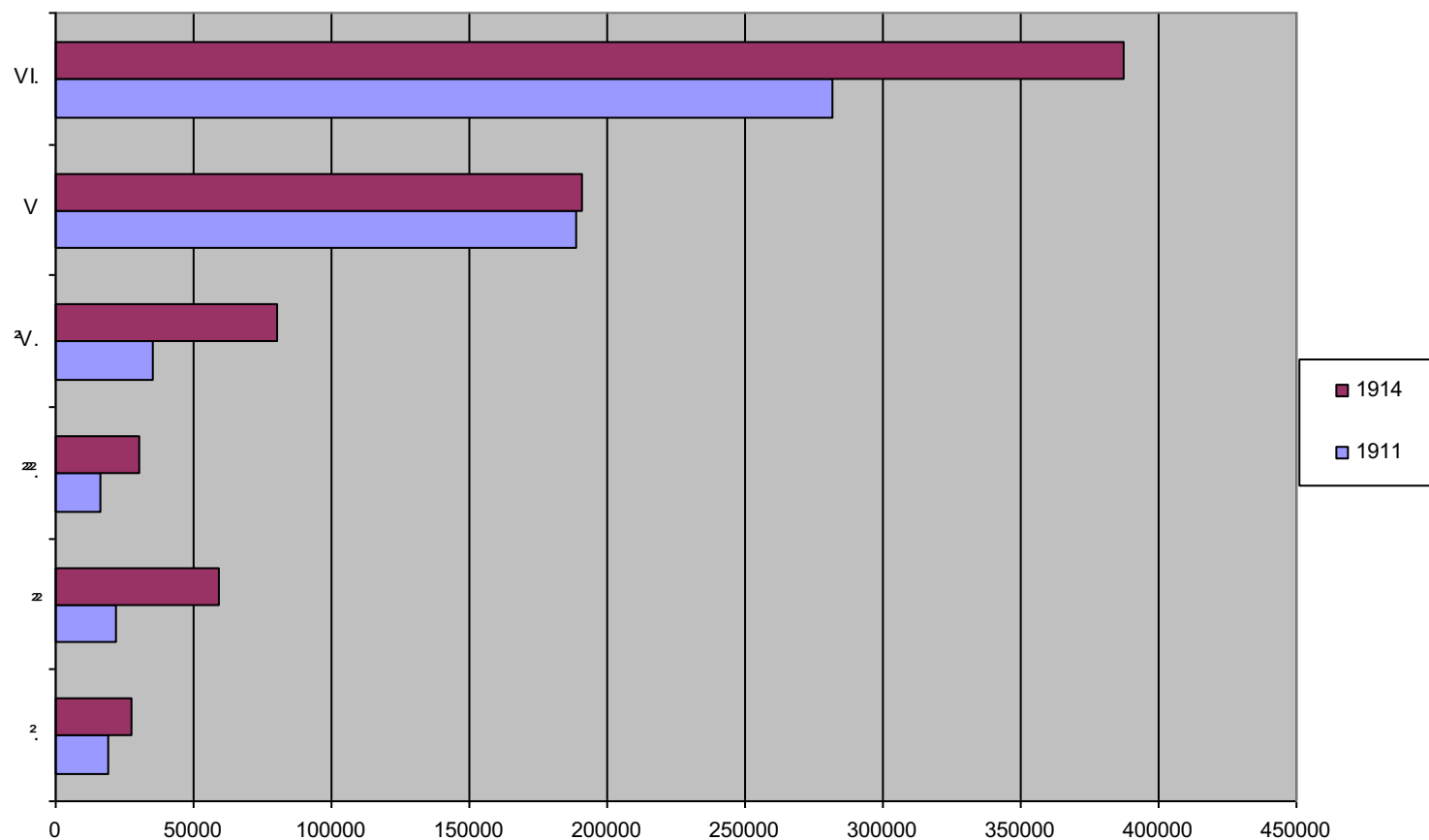

Волинська, Київська, Подільська, Чернігівська та Полтавська губ.

** Без східної частини Донбасу

Діаграма складена автором на підставі статистичних даних видання Россия 1913 год: Статистически-документальный справочник. – СПб.: Издательство "Русско-Балтийский информационный центр "БЛИЦ", 1995. – С.49.

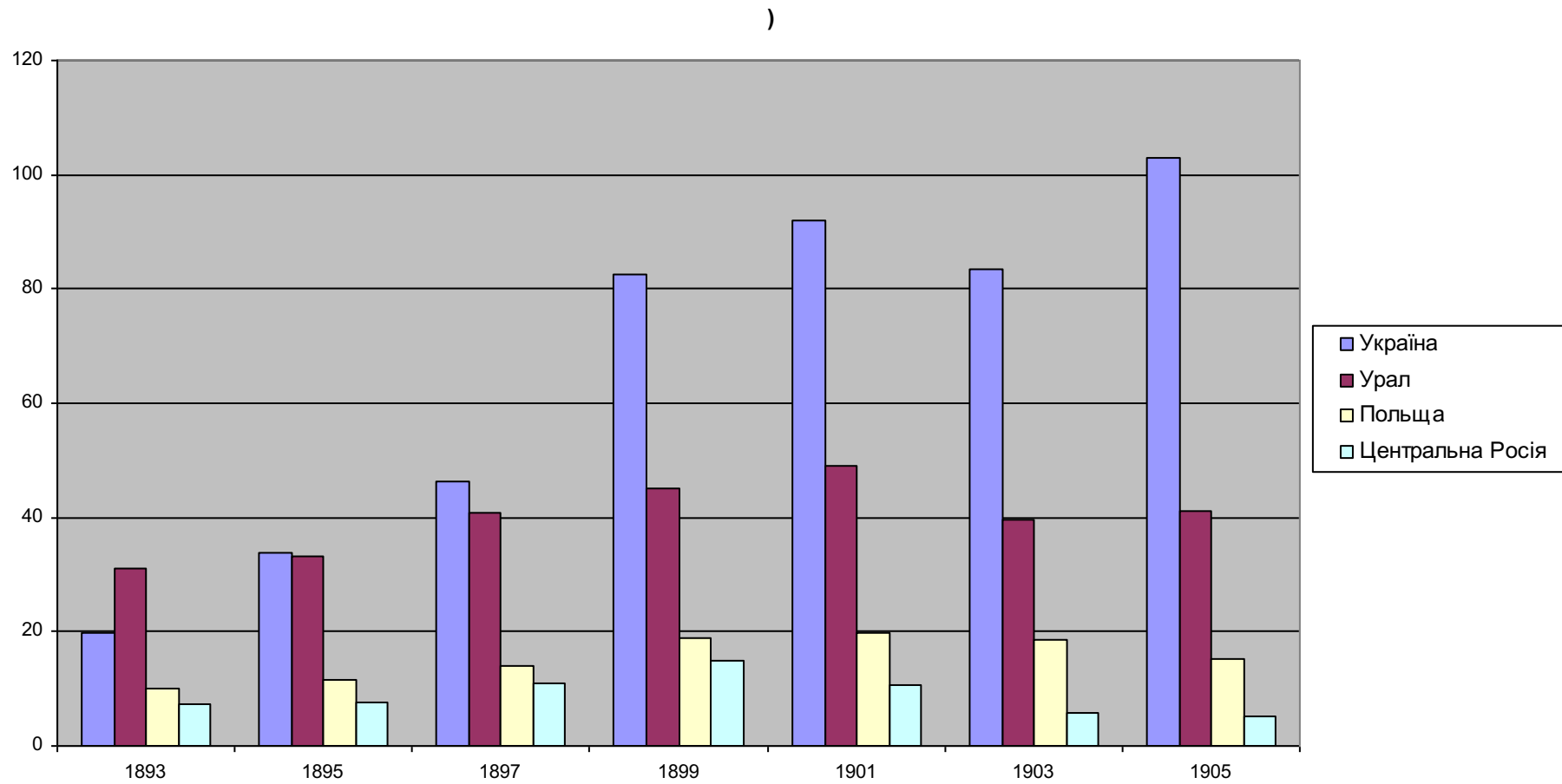
Рис.А.2. Зростання прибутку акціонерних компаній з 1911 по 1914 рр.

- I. Хімічні виробництва;
- II. Видобуток і обробка металів (крім заліза);
- III. Машинобудування та виробництво металевих виробів;
- IV. Видобуток і обробка різних корисних копалин (крім заліза) та обробка мінеральних речовин.
- V. Інші галузі виробництва.
- VI. Всі види акціонерних компаній.

Діаграма складена автором на підставі статистичних даних видання Россия 1913 год: Статистически-документальный справочник. – СПб.: Издательство "Русско-Балтийский информационный центр "БЛИЦ", 1995. – С.185.

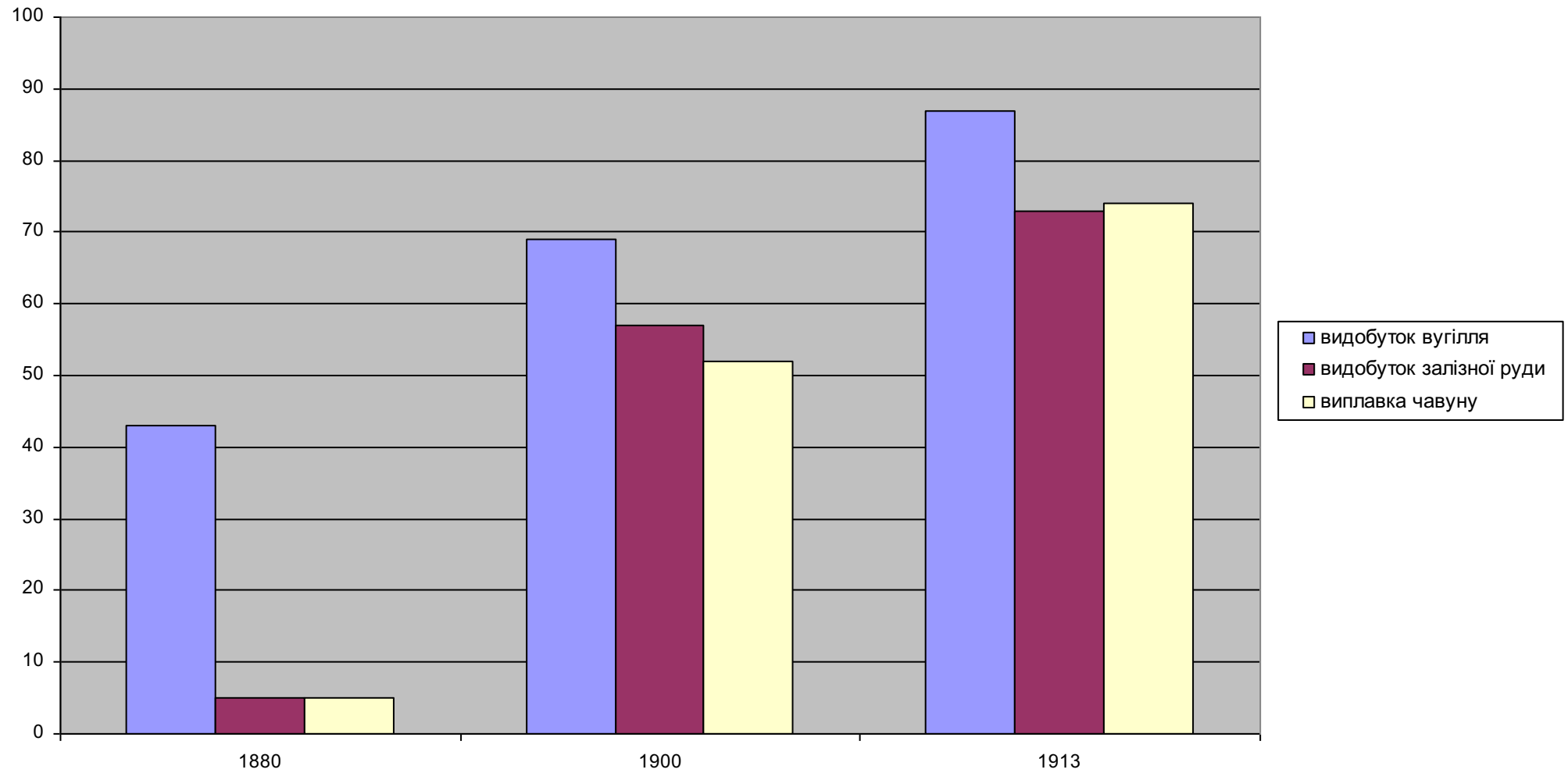
Рис.А.3 Виплавка чавуну по районах Російської імперії (в тис.пудів)

Діаграма складена автором на підставі даних видання

Яворський М.І. Україна в епоху капіталізму. – Харків: Держ. видавництво України, 1924–1925. – Вип.1-3. – С.17

Рис А.4 Частка промислового виробництва Півдня України від загального обсягу в Російській імперії.(%)

Діаграма складена автором на підставі даних видання

Додаток Б
Представники великої промислової буржуазії Півдня України.

ППП	Посада, власність	Інші відомості
Авдаков М.С.	Голова Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі, член Державної Ради по виборам. Директор Товариства Північно-Донецької залізниці, голова ради Продвугілля, голова правлінь: Олексіївського гірничопромислового, Брянських кам'яновугільних копалень і рудників, Ленського золотопромислового товариства; директор: Миколаївських заводів і верфей, російсько-уральського золото- і платинопромислового Товариства; відповідальний агент французького Гірничопромислового Товариства на Півдні Росії.	гірничий інженер, дійсний статський радник,
Алчевський А.К.	Засновник Олексіївського гірничопромислового Товариства, у яке входило кілька шахт. Він же був і засновником Донецько-Юр'ївського металургійного Товариства (нинішній Алчевський металургійний комбінат). На паях з бельгійськими компаніями виступив засновником металургійних заводів у Маріуполі.	купець I гільдії, комерції радник
Ауербах О.А.	Член оцінювальної комісії Донського земельного банку, член правлінь "О.Ауербах і Ко" (ртутний завод і кам'яновугільний рудник), Інзерського гірничозаводського Товариства.	дворянин, гірничий інженер, дійсний статський радник.
Балабанов М.Л.	Член ради Руського банку зовнішньої торгівлі, голова правлінь: Північного скляно-промислового Товариства, Товариства машинобудівних заводів "Фенікс", директор Товариства Герби-Келецької залізниці, член правлінь: Товариства для продажу виробів російських дзеркальних заводів, Нікополь-Маріупольського металургійного Товариства, Товариства Рязансько-Уральської залізниці.	комерції-радник.
Баяр П.Г.	Член правлінь: Катерининського гірничопромислового Товариства, французького "Кавказького і промислового і металургійного", Російсько-Перського гірничопромислового Товариства.	французький підданий
Боннардель И.	Голова правління Донецького Товариства залізобного і сталеливарного виробництв; член правлінь: французького "Кавказького промислового і металургійного Товариства", німецького гірничопромислового "Граф Ренард" і французького "Товариства Текстильної промисловості".	французький підданий
фон Борзиг Э.А..	Розпорядник торгового дому у формі повного товариства "Борзиг і КО" (виробництво казанів і паровозів), власник машинобудівної фірми в Німеччині. Голова правління Краматорського металургійного Товариства і Товариства казанових і механічних заводів "В.Фіцнер і К.Гампер" (Варшава).	німецький підданий.

ПП	Посада, власність	Інші відомості
Брейтман А.С.	Директор Південно-Російського Товариства для вироблення і продажу пороху й інших вибухових речовин, директор Товариства київського готелю “Континенталь”.	
Білліді Э.	Завідувач відділом фінансових досліджень петербурзького відділення французького банку “Ліонський Кредит”, член правління Катерининського гірничопромислового Товариства	французький підданий.
Брадке В.П.	Член ради Волзько-Камського комерційного банку. Голова правління Бакінського нафтового Товариства, член ради Товариства Брянського рельсопрокатного, залізороного і механічного заводу, член правлінь: цементного заводу “Ассерин” і нафтопромислового “Колхіда”.	інженер шляхів сполучення, дійсний статський радник.
Буроз А.Ф.	Директор-розпорядник Катерининського гірничопромислового Товариства, член правління Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну, французького анонімного “Тамбовського гірничого і металургійного товариства”.	французький підданий, гірничий інженер
Вальдман А.А.	Повний товариш і розпорядник торгового дому у формі повного товариства в Катеринославі “Лепп і Вальдман” (чавуноливарний завод). Директор Торговопромислового товариства “Лепп і Вальдман” (завод сільськогосподарських машин в Катеринославській губернії), член правління Товариства “Дім” (Варшава).	купець 1 гільдії, селянин
Ватон М.Э.	Член правління Донецького Товариства залізороного і сталеливарного виробництв, заступник голови правління Голубівського Берестово-Богодухівського товариства.	гірничий інженер, французький підданий.
Введенський В.А	Член ради Азовсько-Донського комерційного банку. Директор Товариства Південно-Східних залізниць, Товариства Брянського рейкопрокатного, залізороного і механічного заводу.	дворянин, інженер шляхів сполучення, дійсний статський радник.
Верт А.А.	Директор-розпорядник С-Петербурзького Торгового банку. Директор: Товариства Богословської залізниці, Товариства Брянського рейкопрокатного, залізороного і механічного заводу, Товариства Брянських кам’яновугільних копалень і рудників; член правлінь: Богословського гірничозаводського Товариства, Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів, Товариства Маловисковського цукробурякового заводу.	потомствений почесний громадянин, комерції-радник.
Войцеховський С.	Член правлінь: Товариства доменних печей і фабрик на Вільховій в Успенське (Донецьк), Першого Товариства хмільництва (Варшава).	
Вольфберг К.У	Віце-директор Сибірського торгового банку. Директор Західно-Донецького кам’яновугільного Товариства.	

ПП	Посада, власність	Інші відомості
Вургафт Д.Б.	Член правління: Дебальцевського механічного заводу, Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного, Тульських мідепрокатних і патронних заводів.	потомствений почесний громадянин, інженер-технолог.
Вургафт Л.М.	Директор відділення 3-Петербурзького міжнародного комерційного банку в Харкові. Голова правління Південно-Російського Товариства внутрішньої й експортної торгівлі антрацитом.	
Ганс Г.	Член правління: Південно-Російського Товариства кам'яновугільної промисловості, Товариства Сосновицьких трубопрокатних і залізобудівних заводів.	
Гартинг К.Г.	Голова правління Голубівського Берестово-Богодухівського гірничопромислового Товариства, член правління: французького Товариства залізобудівного і сталеливарного заводу "Гута Банкова", директор-розпорядник Франко-Російського гірничого Товариства.	
Герберц Б.Б.	Голова правління Товариства С.-Петербурзького залізобудівного і дротового заводу, Товариства Тентелеєвського хімічного заводу (Петербург). Віце-голова правління Товариства Нарвської льонопрядильної мануфактури. Член правління: Донецько-Юр'ївського металургійного Товариства, страхового Товариства "Росія".	потомствений почесний громадянин
Герберц И.Б.	Член правління: Донецько-Юр'ївського металургійного Товариства, Товариства 3-Петербурзького залізобудівного заводу.	гірничий інженер, титулярний радник.
Герн А.Р., де	Член ради Російсько-Французького комерційного банку. Член ради Товариства Брянського рельсопрокатного, залізобудівного і механічного заводу, секретар правління французького Товариства "Російський гірничий і металургійний Уніон", відповідальний агент у Росії французького "Генерального Товариства чавуноплавильних, залізобудівних і сталобудівних заводів".	граф,
Гиссин Г.Д.	Співвласник і розпорядник торгового дому у формі товариства на вірі "Катеринославське домобудівне Товариство". Директор Товариства Боково - Княгининських антрацитових копалень; член правління: Південно-Російського Товариства внутрішньої й експортної торгівлі антрацитом, Ніколо-Михайлівськ Товариства скляної і кам'яновугільної промисловості, Товариства "Гофман і Деуль" (аптечний посуд і медичні матеріали).	купець 1 гільдії.
Горлов П.М.	Голова правління Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості	гірничий інженер, надвірний радник
Гранов И.Я.	Управляючий Бахмутським відділенням Азовсько-Донського комерційного банку (Катеринославська губернія). Директор Південно-Російського солепромислового Товариства.	

ПП	Посада, власність	Інші відомості
Грейнер А.	Директор бельгійської металургійної і металообробної фірми “Джон Кокериль”. Директор Південно-Російського Дніпровського металургійного Товариства.	бельгійський підданий
Дармолатов Д.И.	Член правління Азовсько-Донського комерційного банку, член ради Київського Приватного комерційного банку. Голова правління: Товариства ртутної і вугільної справи “А.Ауербах і КО”, Товариства Карпово-Обривських кам’яновугільних копалень; директор Товариства Токмакської залізниці.	колезький радник.
Дарсі П.Г.	Представник “Банку Паризького союзу”, член правління З’єданого банку. Голова правління: Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів, Донецько-Юр’ївського металургійного Товариства, Товариства Комаровських залізрудних родовищ і Південно-Уральських гірничих заводів, Товариства регельського хімічного заводу “Ріхард Майер”; директор: гірничопромислового і хімічного Товариства “Алагирь”, Російського будівельного Товариства, Товариства Залізничних шляхів, Товариства Ревельської паперової фабрики “Е.И.Іогансон”; член правління: Товариства З’єднаних цементних заводів, “Франко-Росіянки компанії цементу у Геленджику”.	французький підданий
Дворжанчик И.М.	Голова правління Олексіївського гірничопромислового Товариства директор-розпорядник і головний інженер у Росії французького Товариства для розробки кам’яної солі і вугілля в Південній Росії, відповідальний агент і директор-розпорядник у Росії бельгійського Ірмінського кам’яновугільного Товариства, відповідальний агент у Росії французького Товариства Микитовських кам’яновугільних копалень, член правління Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького Басейну.	інженер-технолог
Деллинсгаузен Ю.Ю.	Голова правління Російського Товариства для вироблення і продажу пороху, директор Південно-Російського Товариства для вироблення і продажу соди й інших хімічних продуктів.	барон
Деллуа-Орбан Э.	Голова правління: Петро-Мар’ївського Товариства кам’яновугільної промисловості, бельгійського Товариства Сохачевської фабрики штучного шовку, член правління Південно-Російського Дніпровського металургійного Товариства.	бельгійський підданий.
Державін Н.Д.	Правитель справ і завідувач комерційною частиною Товариства Північно-Донецької залізниці, член правління французького Товариства “Генеральна компанія прядильної справи”, Російського Товариства для торгово-промислових і гірничих підприємств по виданню позичок.	статський радник.

ППП	Посада, власність	Інші відомості
Дитмар М.Ф., фон	Член Державної Ради по виборам, власник машинобудівного заводу в Харкові. Голова правління Новосильцевського кам'яновугільного Товариства, член правління Олексіївського гірничопромислового Товариства.	дворянин, гірничий інженер, дійсний статський радник,
Дюваль Р.	Директор-розпорядник французького Товариства рудників Дубової Балки, член правлінь: Катерининського гірничопромислового і французького “Кавказького промислового і металургійного Товариства”.	французький підданий.
Єнакієв Ф.Е.	Директор: Товариства Північно-Донецької залізниці, Російсько-Бельгійського металургійного Товариства, Російського паровозобудівного і механічного Товариства, член правління Компанії С-Петербурзького металевого заводу.	інженер шляхів сполучення, статський радник, потомствений почесний громадянин
Ерделі С.А.	Член правлінь: Богословського гірничозаводського Товариства, Товариства Берестовської кам'яновугільної промисловості, Таганрозького металургійного Товариства.	статський радник, гірничий інженер
Ешен Г.А.	Член ревізійної комісії Російсько-Азіатського банку. Голова ради Товариства Брянського рейкопрокатного, залізобробного і механічного заводу, директор Російського страхового Товариства.	французький підданий.
Жадо И.	Директор бельгійського банку Генеральне Товариство (Брюссель). Член правління Російсько-Бельгійського металургійного Товариства	бельгійський підданий
Жюж А.	Голова правління бельгійського “Товариства для оренди гірничих промислів у Росії”, член правління Російського Донецького Товариства кам'яновугільної промисловості.	бельгійський підданий
Зволинський Н.П.	Член правлінь: Донецького Товариства залізобробного і сталеливарного виробництв, Франко-Російського гірничого Товариства; довірений правління французького Товариства залізобробного і сталеливарного заводу Гута Банкова, що складалася для особливих доручень у правлінні Товариства Владикавказької залізниці.	дворянин, дійсний статський радник.
Зеверт Р.Ф.	Член правління Азовсько-Донського комерційного банку. Член правлінь: Товариства “Ртутна і вугільна справа А.Ауербаха і КО”, Товариства Карпово-Обривкінських кам'яновугільних копалень; кандидат у члени правлінь: Товариства Ливенгофських скляного і пробочного виробництв, Таганрозького металургійного Товариства	гірничий інженер
Іванов В.М.	Голова правлінь: Товариства Семиречинської залізниці, Російсько-Бельгійського металургійного Товариства, Російського Товариства артилерійських заводів, Російського паровозобудівного і механічного Товариства, Російського суднобудівного Товариства, Туркестанського сільськогосподарського і промислового Товариства; член правлінь: Товариства машинобудівного заводу “Фенікс”, Товариства “Горновугілля”.	дворянин, генерал-лейтенант у відставці

ПП	Посада, власність	Інші відомості
Іловайський І.Г.	Засновник найбільшого в регіоні Макіївського гірничого рудника. Він першим у Донбасі побудував на власні засоби під'їзну залізницю до своїх рудників. , Іловайський зі слободи Зуївка перевіз у Макіївку ремонтно-механічну майстерню і на її базі побудував труболиварний завод,	поміщик
Іловайський Д.І.	Директор “Російського Донецького товариства кам’яновугільної і заводської промисловості”.	
Калістратов А.Б.	Уповноважений З’їзду Гірничопромисловців Півдня Росії, Голова правління Товариства “Бахмутська сіль”, директор: Кузнецьких кам’яновугільний копалень, Ремовського антрацитового Товариства, Російського Товариства машинобудівних заводів Гартмана, Горсько-Іванівського кам’яновугільного Товариства, Жиллівського Товариства кам’яновугільний копалень і рудників, Ленського золотопромислового товариства, Ніколо-Михайлівського Товариства скляної і кам’яновугільної промисловості	гірничий інженер, колезький радник
Камб’є Г.Є.	Член правління: бельгійського Донецького металургійного Товариства штампування, бельгійського Тамбовського гірничого і металургійного Товариства.	бельгійський підданий
Карпас М.Ю.	Власник підприємства Торговий Дім «М.Ю. Карпас і Син», в який входило «Товариство кам’яновугільних та залізних рудників на Півдні Росії», Російського товариства торгівлі цементом, Варшавського страхового товариства від вогню., голова представництва “Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства”	купець першої гільдії
Кисляньський В.Н.	Член ради і член правління Варшавського Облікового банку. Голова правління: Товариства механічних заводів “Лльпоп, Рау і Левенштейн”, Ловичського Товариства хімічних продуктів; член правління: Товариства Страховицьких гірничих заводів, Південно-Російського Дніпровського металургійного Товариства	інженер шляхів сполучення.
Клименко Н.Н.	Член правління: Амгунської золотопромислової компанії, Товариства рудної справи в Монголії, Російського золотопромислового Товариства, Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного Товариства, Товариства Маріїнських золотих копалень, Товариства для продажу виробів російських дзеркальних заводів.	присяжний повірник
Кнотте І.А.	Директор-розпорядник Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького Басейну. Член правління Російського Товариства водяних, шосейних і другорядних рейкових шляхів	гірничий інженер.
Кожевинас С.Н.	Член правління: Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького Басейну, Селезневського Товариства кам’яновугільної і заводської промисловості, Товариства Південно-Російської кам’яновугільної промисловості і французького “Російський гірничий і металургійний Уніон”.	інженер.

ППП	Посада, власність	Інші відомості
Кокшаров Н.Н.	Голова ради С-Петербурзького Торгового банку. Голова правління Товариства Брянського рейкопрокатного, залізничного і механічного заводу, директор Російського Товариства “Загальна компанія електрики”.	дворянин, гірничий інженер, дійсний статський радник.
Колачевський С.М.	Засновник одного з найкрупніших криворізьких РУДНИКІВ (з часом його було перейменовано в рудоуправління ім. Леніна,	хірург
Кольберг Г.А.	Заступник голови правління Товариства металургійних, механічних і суднобудівних заводів “Бекер і ДО”, голова правління Товариства Дебальцевського механічного заводу, директор-розпорядник Товариства Боково-Кришталевих антрацитових копалень, товариш голови ради Товариства для” продажу виробів російських металургійних заводів.	дворянин, гірничий інженер, статський радник.
Копилов М.С.	Власник торговельно-промислових підприємств - будівельних, лісових; вугільних копалин. Його підприємства будували залізницю і Брянський завод. Він - член Біржового комітету, власник друкарні «М.С. Копылов» і засновник цікавої і “популярної газети міста «Приднепровский край»	потомствений почесний громадянин.
Кох Ф.Ф -	Член ради С-Петербурзького Приватного комерційного банку. Голова правління Товариства для вироблення і продажу пороху, динаміту й інших вибухових речовин “Б.И.Виннер”; член правлінь: Московського склопромислового Товариства, Товариства Російсько-Французьких заводів гумового, гутаперчевого і телеграфного виробництв “Провідник”, Південно-Російського металургійного Товариства.	почесний громадянин.
Кузнєцов Я.Х.	Директор Сибірського торгового банку. Директор Товариства Троїцької залізниці, голова правління Західно-Донецького кам’яновугільного Товариства.	потомствений почесний громадянин
Ламбер Л. -	Голова правлінь: Товариства для продажу виробів російських дзеркальних заводів, бельгійського Товариства дзеркальних заводів на Півдні Росії; член правлінь: бельгійського Товариства “Донецьких скляних і хімічних заводів у Сантуриновке”, Північного склопромислового Товариства.	бельгійський підданий.
Ламбер Ф. -	Директор бельгійського Товариства “Донецьких скляних заводів у Сантуриновке”, член правління бельгійського Товариства дзеркальних заводів на Півдні Росії.	бельгійський підданий.
Леви А.А.	Член ревізійної комісії С-Петербурзького Приватного комерційного банку. Член ради бельгійського металургійного Товариства “Росіянин Провіданс у Маріуполеві”, Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів; директор: Товариства Дніпровського гвоздильного заводу, Товариства “Дріт”, Товариства ризького металевого заводу “Етна”.	французький підданий.
ППП	Посада, власність	Інші відомості

Леви Р.Г.	Член правління: Товариства для розробки кам'яної солі і вугілля в Південній Росії, французького Товариства Микитівських кам'яновугільних копалень.	дворянин, комерція-радник
Летуновський П.Н.	Директор Товариства "Бахмутська сіль", член правління: Горсько-Іванівського кам'яновугільного Товариства, Жиллівського Товариства кам'яновугільних копалень і рудників, Товариства "Ромергаз" (виробництво газових апаратів).	
Маврокордато М.С.	Директор відділення Російсько-Азіатського банку в Ростові-на-Дону. Голова правління Товариства Должанецьких антрацитових копалень, директор ліквідаційної комісії англійського Товариства антрацитових копалень "Вальяно", член правління: Товариства фабрики сільськогосподарських машин "Удова Матіас і Сини" (Бердянськ), Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості.	потомствений почесний громадянин.
Магнер Б.А.	Член правління: Товариства Панського пісочно-сахарного заводу, Південно-Російського Товариства внутрішньої й експортної торгівлі антрацитом	
Манциарлі С.С.	Голова правління Донецького кам'яновугільного товариства "Коренев і Шипилов", член правління бельгійського Ірмінського кам'яновугільного Товариства (Донець).	гірничий інженер.
Мари Л.П.	Директор-розпорядник Товариства Ревельського хімічного заводу "Ріхард Майєр" і Товариства Ревельської паперової фабрики "Е.І.Югансон", директор Південно-Російського металургійного Товариства.	інженер.
Мевіус А.Ф.	Гірничий начальник Луганського ливарного заводу, директор Донецько-Юр'ївського металургійного заводу.	гірничий інженер.
Мімер П.К.	Директор-розпорядник Донецько-Юр'ївського металургійного Товариства, директор Товариства Комаровських залізрудних родовищ	інженер-технолог
Міненков О.В.	Директор Російсько-Донецького гірничопромислового товариства, директор Олексіївського гірничопромислового товариства.	гірничий інженер.
Мирабо Ж.	Голова правління французької "Франко-Російської Компанії портландських цементів у Геленджику", член правління французького "Товариства Микитівських кам'яновугільних копалень".	французький підданий
Мсциховський К.Л.	Голова правління Селезневського Товариства кам'яновугільної і заводської промисловості, член правління: Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості, Донецько-Юр'ївського металургійного Товариства.	інженер шляхів повідомлень, дійсний статський радник.

ПП	Посада, власність	Інші відомості
Неу А.А.	Голова правління бельгійського Товариства машинобудівного і казанового заводу “Альберт Неу, Вільде і ДО” (Льєж), член правління Таганрозького металургійного товариства і Російсько-Бельгійського металургійного Товариства.	бельгійський підданий, інженер.
Оланьон ДО	Голова правлінь: Російського Донецького Товариства кам'яновугільної і заводської промисловості, Російського Товариства водяних, шосейних і другорядних залізничних колій; директор-розпорядник у Росії французького Товариства “Російський гірничий і металургійний Уніон”; член правлінь: Гірничопромислового Товариства “Бендин-Олькуш” (Варшава), Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького Басейну.	французький підданий.
Осонвнль де ПРО.	Голова правлінь: французького Товариства для розробки кам'яної солі і вугілля в Південній Росії, бельгійського Ірмінського кам'яновугільного Товариства, французького Товариства Микитівських кам'яновугільних копалень.	граф, бельгійський підданий.
Пастер Э. -	Директор Донецького Товариства залізобного і сталеливарного виробництв, член правлінь: німецького Гірничопромислового Товариства “Граф Ренард”, Франко-Російського гірничого Товариства.	французький підданий.
Пастор Г.О.	Директор Південно-Російського Дніпровського металургійного Товариства, член правлінь: Товариства Островецьких чавуноплавильних і железоделательных заводів, Боровичського Товариства хімічних продуктів та добривних речовин.	дворянин, академік, дійсний статський радник,
Плескоті Ф.Э.	Голова правлінь Товариства електричного висвітлення 1886 року, Московського Товариства “Електропередача”; член правлінь: Донецько-Юр'ївського металургійного Товариства, Електротехнічного Товариства “К.Зігель”, Товариства російських акумуляторних заводів “Тюдор”.	
Палібін М.П.	Директор Товариства Брянського рейкопрокатного, залізобного і механічного заводу, член ревізійної комісії Російського Товариства пароплавства і торгівлі.	дворянин, полковник у відставці.
Поузнер М.В.	Член правління Російського Торгово-Промислового банку. Член правлінь: Товариства цементних заводів “Грануліт”, Донецько-Грушевського Товариства кам'яновугільних і антрацитних копалень, Товариства Сергінсько-Уфалейських гірничих заводів	статський радник
Пфейфер Ф.А.	Член правлінь С-Петербурзького Міжнародного банку. Товариш голови правління Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного Товариства, член правління Товариства машинобудівного заводу Гартмана.	

ПП	Посада, власність	Інші відомості
Рабинович Л.Г.	Голова правління Донецько-Грушевського Товариства кам'яновугільних і антрацитових рудників і Товариства цементних заводів "Грануліт".	гірничий інженер, колезький радник.
Рерберг П.Ф.	Голова ради Четвертого З-Петербурзького Товариства Взаємного Кредиту. Член правління Товариства Брянських кам'яновугільних копалень і рудників, Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького Басейну.	дворянин, полковник у відставці.
Романов В.А.	Член правління З-Петербурзького Облікового і Позичкового банку, член правління Донецько-Юр'ївського металургійного Товариства, директор Товариства Тверської міської залізниці й електричного висвітлення.	дворянин, генерал-лейтенант у відставці.
Рошковський А.А	Представник у С-Петербурзького Товариства Островецьких гірничих заводів. Директор Товариства "Вестингауз" і французького Товариства Криворізьких залізних руд.	дворянин.
Рухлов И.С.	Директор: Товариства Бухарської залізниці, Товариства Волго-Бугульминської залізниці, Південно-Російського металургійного Товариства.	дворянин, камер-юнкер, колезький ас-сесор.
Сабашніков М.В.	Директор-розпорядник Товариства Любимівського цукробурякового заводу, директор Фабрично-Торгового товариства А.И.Абрикосова в Москві (кондитерська фабрика), Торгово-промислового товариства "Петров-Милість" (кам'яновугільні збирай в Катеринославській губернії).	дворянин.
Свіцин А.А.	Технічний директор Новоросійського акціонерного товариства	
Сенсей Э., де	Директор бельгійського Товариства Микитівських кам'яновугільних копалень. Член правлінь: Донецького кам'яновугільного товариства "Коренев і Шипилов", бельгійського Ірмінського кам'яновугільного Товариства (Донець); голова правління французького Товариства для розробки кам'яної солі і вугілля в Південній Росії.	бельгійський підданий.
Сизеле И.	Директор бельгійського Товариства Донецьких скляних і хімічних заводів у Сантуриновке, член адміністрації бельгійського "Товариства залізопрокатних заводів у Константіновке (Донець)", член правлінь: бельгійського Товариства дзеркальних заводів на Півдні Росії, бельгійського "Товариства кам'яновугільних копалень, рудників і заводів у с. Государево-Байрак".	бельгійський підданий.
Сима В.Ф.	Член правлінь: Торгово-промислового Товариства "Л.И.Борковський" (Варшава), Південно-Росіянин-Дніпровського металургійного Товариства.	потомствений почесний громадянин.

ПП	Посада, власність	Інші відомості
Сирвент Л. В.	Директор Харківського відділення Російсько-Азіатського банку. Директор Вадьяєвського торгово-промислового товариства. Голова правління Прищенського Товариства Донецьких антрацитів, член правління: Андріївського торгово-промислового товариства (бавовноочисні заводи у Ферганській області) Товариства Должанських антрацитових копалень.	купець 1 гільдії.
Старинкевич Д.С.	Чинovníк особливих доручень Міністерства Торгівлі і Промисловості. Директор Товариства Брянського рейкопрокатного, залізороного і механічного заводу, голова правління Богословського гірничозаводського Товариства	інженер-технолог
Стахович М.А.	Член Державної Ради по виборам, що були член Державної Думи. Член ради Російсько-Азіатського банку. Член ради Товариства Взаємного Кредиту друкованої справи. Член правління Товариства повітроплавання Кеннеді, член правління Французького Товариства Криворізьких залізних руд	дворянин, камергер, дійсний статський радник,
Суботін В.С.	Віце - директор Сибірського Торгового банку. Директор Волзького Товариства маслоробних і хімічних заводів “Салолін” і Західно-Донецького кам’яновугільного Товариства.	потомствений почесний громадянин
Теніщев В.Н.	Директор Південно-Росіянин-Дніпровського металургійного Товариства, член правління Франко-російського гірничого Товариства.	князь.
Толмачьов Н.С.	. Член правління Російського Торгово-Промислового банку. Голова правління Товариства “Платина”, член правління Донецько-Грушевського Товариства кам’яновугільних і антрацитових копалень.	потомствений почесний громадянин
Транзенстер Г.Л.	Генеральний директор Таганрозького металургійного Товариства, член правління бельгійського Товариства механічного і казанового заводу “Альберт Неу, Вільде і ДО”, директор Південно-Російського металургійного Товариства.	бельгійський підданий.
Февр Л.	Член правління: Гірничопромислового Товариства “Бендин-Олькуш” (Варшава), Голубівсько-Берестовського гірничопромислового товариства (Катеринославська губернія), Донецького Товариства залізороного і сталеливарного виробництва (Варшава).	французький підданий, гірничий інженер
Ферро Е.Е.	Директор Товариства Брянського рейкопрокатного, залізороного і механічного заводу, член правління Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького Басейну.	бельгійський підданий
Фінкельштейн М.А.	Член правління: Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного Товариства, Російського Товариства колоніальної торгівлі.	дворянин.

ПП	Посада, власність	Інші відомості
Фредерикс А.А.	Представник у Росії паризького банкірського будинку Тальман і ДО" і Банку Паризького Союзу. Директор Товариства Залізничних галузей. Член правління: Донецько-Юр'ївського металургійного Товариства, Товариства Комаровських залізрудних родовищ і Південно-Росіян гірничих заводів, Оренбурзького лісового і торгового Товариства.	- французький підданий,
Хагелін К.В.	Член ради С-Петербурзького Міжнародного Комерційного банку. Голова правління нафтопромислового і торгового Товариства "Емба" і Російського телефонного Товариства "Л.М.Еріксон і ДО" (Петербург). Член правління: Нафтопромислового Товариства "Емба-Каспій", Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного Товариства, Товариства Коломенського машинобудівного заводу.	
Шанов Г.І.	Голова правління Франко-Російського гірничого Товариства, директор Гірничопромислового німецького Товариства "Граф Ренард", віце-голова правління Донецького Товариства залізобного і сталеливарного виробництва, член правління Гірничопромислового Товариства "Бендин-Олькуш" (Варшава)	французький підданий.
Шанов І.	Директор Голубівського Берестово-Богодухівського гірничопромислового Товариства, Донецького Товариства залізобного і сталеливарного виробництва.	французький підданий.
Штедінг Є.А.	Член правління: Товариства Вознесенська кам'яновугільного рудника, Рутченківського кам'яновугільного товариства, Південно-Російського металургійного Товариства	гірничий інженер.
Штро Г.Г.	Директор Донецько-Юр'ївського металургійного Товариства, заступник голови правління Верхньо-Волзького Товариства залізничних матеріалів.	французький підданий.
Ясюкович І.І.	Директор-розпорядник Дніпровського заводу Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства.	інженер-технолог